

ПОВЕСТАР

The title 'ПОВЕСТАР' is written in a bold, blocky, uppercase font. To its left and below it are several wavy, hand-drawn lines that resemble waves or stylized flourishes.

ЭФЕНДИЕВ ЗИЯУДИН.

Гъуьлуьн лепеяр. _____

Махачкала, Дагкнигоиздат, 1965

194 стр _____

МОРСКИЕ ВОЛНЫ

ГЪУЪЛУЪН ЛЕПЕЯР

Сад лагъай кыл

Камил Къулиев вичин саки уьмуърлухда муарифдин крарал хъана. Ада хуьре цийиз ахъай авур школадин учителвал, райондин образованиедин отделдин (ОНО-дин) зеведишвал авуна. Ам кIвалахдал живе кьвай дистри тир. Гуьгъуьна амукьун адан рикIи кьабулдай кар тушир.

Школаяр кIелунриз гъазурунин карда Къулиев гъа-миша виридалай вилик жедай. Райондин ва республикадин газетри <<^алкъддш_образован_иедин_кIвенкIвечи>> кыл гана, ада«ай""мабсъалаяр""~гзаф_кхьена. Ддаи'ш'икшI газетрин чинриз акъудна. Муарифдин гъуьрметдии тахтадай лагъайтIа, Камил Къулиеван школа ва адан тIвар кими жедачир.

2
■у Тариф! Бязибурун кIвачерик кварквацIар кутадай ■ бязибурун кыл гиж ийидай тариф! Амма Къулнева вич кпадардачир. Ам хъанвай кардал лайихлу кьимет эцигдай ва гележегдиз гьерекатдай ксарикай я. Цийи девирдин везифайри яратмишдай девран кьзтIуки пияла ганвай ада кIуфук мили хъвер кваз лугъудай:

—• За авунвай са игитвал авач. Еес за, В; на, муькуьда кардик кьецI кутуртIа, ахья гьикI жеда? Чун мураддихъ мус агакьда? Вахт декъ-икьаI'1 , .,д-: гьисабзавай затI я. Ам темпелвал ийизвайдал вгл алаз акъваздач.

Камил муалимцин мураа, лагъайтIа, лап екедн я. Ада, цава авэй гъетре хъиз цIарцIар гузла. Члз цака авай гъетер, гьарма са седеф хъиз, гьакьвай гьсечIлз аквазва. Амма талукъ тир дурбуйрай килигайла, абур

муквал жезва, гыкьван ятIа кьатIуз жезва. Гьа жуьреда, дикъетдалди фикир гайила, Камилни чаз ачух жезва.

Педагогвилини институт куьтягна, илимдалди ва идеядалди яракьлу тир жегьил коммунист Къулиеваз вичин яргал алай мурад гьакьван муквал алаз акъвазвай. Вич ва вири халкъ гьа и мурадихъ агакъун патал, ада зирек ва мягькем камар къачузва.

КIвал эчигун патал хъсан материалар: къванер, тахта шалман, рак, дакIар герек я. Гьа жуьреда, кIвал эцигдай ва ам тадаракламишдай устIарарни хъана кIанда. Къулиеван мурад адетдин кIвал эцигун тушир. Еке, вични гьич вилеризни такур, гьар са няметдив диганвай дарамат эцигун тир. Чирвал ва илим авачиз ам кьиле тухуз жери кар туширдини адаз чизвай.

Тариф авун, — лугьудай ада, — инсандиз атир ягъай хътин кар я. Амма атир хъваз жедач. Огьо-гьо! Куьне акъван шир ягъизва хьи, зи руьгьни михъиз сувагъламиш жезва.

Партийный организацияди вичин вири фикир халкъдин кIел-кхъин тийижирвал терг авуниз гузвай. Мавгьуматдин кьалидикай хкатиз анжах башламиш хъанвай инсанар лагъайтIа, школа патал ччан гуз гьазур тир. Колхозчийри чIурухъар къарагъарзавай гьа и чIавуз Камила цIийи, советрин школаяр ахъайзавай.

— Муаллим къевезва, гьереката гадаяр! — лугьудай школа эцигзавайбуру, яргъай Къулиеван кьил акунамаз. Чкадал агакъбай Камила абурувай чузун-качун, каш-мскъ ийидай. Кардиз талукъ мисалар гьиз, абурук шадвал ва гумрагъвал кутадай.

— Накъан батрак тир гьа! — лугьудай эгълийри.

И гафари чпиз ахварайни такур дережадал ийизвай абурун гьейранвал, шадвал ва пехилвал къалурзавай.

Къулиев райондин активдикай сад тир. Кьиле тухузвай гьар са кардик адаь ппер жедай. Советрин сечкияр, колхозрин тешиллувилини, халкъ гьавурдик кутунин кIвалахар ва маса крар ам галачиз кьиле фида чир.

— Ибур вири зи мурадихъ фидай рекъе къачузвай камар я, — лугьудай муаллимди. — Зи крар акIахъзава, и сеферда зун тур, — тIалабнай садра Къулиева. Им баштIанун тушир. ТуштIани райкомдин секретарди къабулначир. Вучиз лагъайтIа, Камилал тапшурмишай

кардин патахъай ам гьамиша архайип жедай. Гьаниз килигна, секретарди адаз ихътин жаваб ганай:

— Чахъ агъадай-виняй авайди са вацIуд кас я. Вун акъвазарна виже къведач. Вун квачир компани кьел квачир фу тир мисал я.

Гатуи икъи ракьини куьчеда циран-циран ялав къарагъарзава. Камил Къулиев ОНО-дин вилик балкIандилай эвичIна. Гуьг балкIан чIулав я. Адан руфуник квай ва ттумуник фенвай чIуларик запундин каф ква. Камила жибиндай акъудна вичин ччинив гуьцIай лацу ягълух, хурх кьилел алаз атай вацIук хуькуьраиди хьиз кьалу хъана.

Камил Къулиева къве къуьр янавай. Колхозра гад кIватI хъувунин ва техил заготовка авунин кампани кьиле тухвана партиядин райкомдин тапшурогъни тамарна. Вичин карни акIадарнач. Тарсар башламишдалди саки са вазракай тIимил кимиз вахт амай. Школаяр гьазур яни?

Чкайрал физ ахтармишай зав ОНО-диз гьакъикъат гьикI ятIа вичин вилералди акуна. Районда тек-бир кимиз вири школаяр ремонт авунва. Асунна, чуьхвена, къайи цин ни къвез акъвазнава. ЦIийиз шир янавай скамейкайри цIарцIар гузва. Рак-дакIар жуфт я. Гьаятра кIарасрин хараяр—пилер эцигнава. Гьазур тахъай сад-къве школадин кими крарни Къулиева вич кьилел акъвазна бегъемариз туна.

ВацIуд-цIувад суткада балкIандин кIула аваз хъайи инжиклувилер Камил Къулиева асла кваз къавачир. Къанни цIуд йисав агакъна, чагъинда авай ам гумрагъ тир ва шад тир. Кабинетда гьахъай Къулиева Наркомпросдиз рапорт кхъена — район кIелунрин йисаз вахтунлай вилик гьазур хъанайдакай хабар гана. Кими учебникар тадиз агакъарун патал серенжем авун тIалабна. Ахпа столдал алай чарариз килигиз башламишай адаз телеграмма акуна. Гила ам теепача я.

«... Райисполкомдиз, копия ОНО, Къулиеваз. Камил Къулиев кIвалахдикай азад авуна Наркомпросдин⁵ серенжемдиз рахкура. Адан чкадал масад меслят къалура...» кхъенвай телеграммада. «Зи намус за къацIурай чка авач эхир!» фикирна ада.

Телеграмма кIелна тажуб хъайи исполкомдин председател партиядин райкомдин секретардин патав фенвай.

— Камил вучиз элязава, чаз тийижиз адан тахсир вуч я?

Ам кІвалахдилай элязавайди тушир. Виниз кьул-лугъдал, наркомпросдин школайрин отделдин зеведишвилел, Наркомдин заместителв-илел хутахзавайд тир. И барадай Нарком райкомдин секретардихъ галаз гьеле раханвай,

— Чи муалим хутахзава, — лугъуз учителри ва ученикри гъайиф чІугуна. Гъахъ лагъайтІа, Къулиев вични и кардал шад тушир. Ам районда гъвечи-чІехидан гъавурда гъатнавай. КІвалах сириштада аваз кыле физвай. Амма райондин вири хуьрера школяр ахъаюннин патахъай авай адан план гьеле кылиз акъатнавачир.

Камилахъ галаз рахадайла адан тІвар къадайбур сейрек тир. «Я муаллим, ччан муаллим, Камил дайи» лугъуз лугъуьндай. Ихътин рафтар авунихъ вичин сеbeb авачиз тушир. Камил Къулиева таре гайибур, рехъ къалурайбур, районда гзаф авай. Абуру и лавгъасуз касдилаи чешнени къачузвай.

— Дамах къачун акъулдин кимивал тирди хъиз, туьнт хъун, — лугъудай Камила, — инсандин зайифвал я. Пака ийидай кардиз няниз гъазурвал акуна кІанда ИкІ авуртІа инсанди нубатсуз теспачавал ийидач.

Вичин къуллугъчийриз Къулиева, вич инжиклу хъун винелди акъуд тавуна, сабурдалди ва куьрелди несят Іудай ва рехъ къалурдай. Гзаф рахадайди акурла, адаз къиздирма къведай. — Фагъумна акъудай гъар са гаф къизилдиз барабар я, — лугъудай ада.

Ччин-ччуру гъамиша цІалцІам, уьстуь-баши тІарам, мез ширин, вич йигин Камилан гафар яб акалзавайбурук кужумдай. И карда къилни-къилин сеbeb лагъайтІа, адан гафунинни кардин арада тафават тахъун тир.

Къулиева шегъердиз куьч хъунин гъазурвал акуна. Вичин ктабар ва парталар кІватІна. Вичихъ галаз тухвана кІани пабни са аялни авай.

— Куьн гьелелиг ина акъвазна кІанда. КІвал-затІ гъазур хъайила, куьн хутахиз зун хуькведа, — лагъана ада вичин папаз. Гъамишанда шад муаллим и сеферда са вуч ятІани гъисс ийизвай саягъда перишан тир. Ам вучтин перишанвал ятІа, чаз белки агъадихъ чир жедат. Исятда адан сирдал чун алахъдач.

Няниз дустар кІватІ хъана «Инсандихъ виш манат жедалди са дуст хъун хъеан я» — лугъудай Къулиевахъ кьуьзубурукай, вичин яшда азайбурукай ва жегъилрикай яр-дуст гзаф авай. Вири и межлисдал хъунухъ мумкин кар тушир. Гъил яргъи авурла агакъдай, патарив гвай сад-вад кас атанвай. Жедалди эхтилатар авур мугъманар эхир къарагъна.

— Ягъур хъурай!... Хъсан сят хъурай... Бахтлу хъурай!... Мадни виниз дережадиз акъатрай... Жуван хуьркІвал, эл-угъли рикІелай ра'къурмир, дамах къачумир, — дустари адаз хийирдин дубъяр авуна.

— Куьн сагърай, — лагъана Камила. — Аникай куьн архайин хъухъ, дустар. Зун коммунист я. Жуван хуьркІвал рикІелай ра'къурун, дамах къачун партияди заз гузвай ва зи ивидик кужумзавай тербияди мукъваривайни гутадай крар туш.

Къвед лагъай къил

Пакамахъ фад ппар фургъунда эцигаа Камил Къулиева вичин папаз сагърай лагъана ва Мурадан пелез темен гана. Ругуд йиса авай гададин ччин чІуру тир ва ада пІузарар куьрснавай!

— Я ччан хва, Мурад! Вуна ччин вучиз чІурзава? Дахди гъа и мукъвара вунни дидени шегъердиз тухуда, ччан бала.

Аялди куьтІни авуначир. Гъил юзурна, галачир хъвер авуна, дах рекъе ттуна. Няниз мичІи хъайила, ам ракъун рекъин станциядал агакъна. Гила ам кІваливай яргъа хъанвай. Фургъундин ларакъ-лурукъдикай азад тир. Йифен са пай вокзалдал, муькуь пайни поездда акъудай Камил муаллим пакамахъ, вири кІвал, алахдал къведай чІавуз Наркомпросдиз фена.

Кас агакъун бес хъана. Ам фуруз аватай саягъ хъана. КІвалахди фадлай гуьзлемишзавай адаз вичин къил чухвадай мажални амукънач. Зарафат туш. райопда вацІуд школа, са шумуд клубчи читални идара ийиз вердиш хъанвай касдин хиве республикадин муарифдин вчри идарайриз къуллугъ авун гъатпавай.

Гъазурдал алай гъалдихъ галаз таниш хъайи Къулиева вичиз герек тир лишанар авуна, кІвалахдин план тукълуьрна. Гъамиша хъиз намуслувилелди кІвалах

ийиз башламышна. Намус лагъайтIа, къев авай затI туш. Хсуси яшайишни, хуьре амай паб-аялни адан рикIелай фенвай.

Камил муаллим са куьруь вахтунда республикадин чIехи пай районриз фена, школайрин кIвалахриз килигна. Бязи чкайра ада вичин тежриба гана. Кимивилер арадай акъуддай серенжемар акуна, ученикрин чирвилер ахтармишунихъ галаз ада учителрин алакьунризни фикир гана. Чпин тийижирвал къалп къизилдин шейэр хътин гуьрчег гафаралди далдаламыш-завай бязи учителар заочни кIелунрик кутуна ва гуьз-чивилик къачуна.

КIвал-югъ туькIуьй тавунвай муаллим секин тушир. «Зун ина, хзан хуьре аваз архайинвал жезвач. И гьалди кIвалахдизни къецI тагана тазвач» фикирзавай ада ара-бир. Хуьре авайла михьи кIвал, тIуьн-хъун, алуькIдай партал гъазур тир. КIвалахдилаь хтай муаллимди архайиндаказ кIелзавай, вичин чирвал хкажзавай. Илимдин кандидатвилин диссертация гъазурзавай. Гъар са кардал фарфалаг тир Суна гила адан патав гвачир. ТIуьн жагъай, тачагъай, михьи партал хъайи-тахъай вахтар жезвай. И кимивилери муаллимдин гуьгъуьлдиз таьсир тагана тазвачир. Гуьгъуьл шад тушир инсан азарлу тир мисал я эхир.

И гьал гзаф яргъал феначир. Дарвилехъ генгвални галай затI я лугьуда. Къулиеваз кIвал гана. Ада ам тадаракламышна. Адан фикир тадиз хъфена хзан хкун тир. Амма чидач ман гьикI жедатIа?!

Бес Къулиеван секретарь Амина рикIелай фенвани? Камил муаллимди идарадиз ккам къачур йикъалай инихъ Аминадикай автомат хъана. Фурта-фурт! йикъа са партал дегишариз, гагъ хуруда хтар тваз, гагъ гьилихъ цам акализ, къилиз бурма акъудиз, нубат авазни, авачизни кабинетда гъахъиз экъечIун, муаллимдал чарх ягъун... Аминадин и гьеректар, адан михьивал ва зиреквал яз гьисабзавай муаллимдиз ам хуш жезвай. Ва арабир ахтармишунин саягъда ам рушаз вилерин кIаийкай килигиз хъана.

Жетъил, чIулав чIарчIин, къумрал якIарин, успагьи Камилак Аминадин вил хкIунвай. Муаллимдин гьвечIи спелар, къувур пIузаррин кIуф адаз мадни гуьрчегдиз аквазвай. Амма вичи ийизвай бязи ишарайриз Къулиева сакIани фикир тагуни, садра къванни ам ю

пIуз хкажна хуьруьн тавуни секретарь игътият ийизвай. ЯтIани ада вичин планарни чIутваз хъана.

— Я руш, вуна вучзава? — гъарай акъатна адан амалар аквазвай юлдашрай. — Муалимдихъ паб, аял ава. Ша, аллагъдиз килиг, касдин кIвал чIурмир!

Пуд гуьулуьз фена хтай, кIарарай акъатнавай, эркекдин хуьтуьлрикай къаз чидай устад Аминадин суьгъуьрдин гъайбат масад тир. Адахъ галаз кIвалах-завай дишегълийриз и кар чизвай. «И юкъ шуькIуь, чIарар яргьи, къветрен ериш авай, мез ширин, вични йигин назаниди гена шумудан кIвал чIурдатIа» фикирзавай абуру. «Анжах Къулиев адавай вичихъ гал-чIуриз жеч!» И акъулдиз камал дишегълийяр Камил дайи адан гъавурдик кутазни гъазур хъанай. Амма и кар гьикI ийида? «Куьне зун няй къазва?» — лугьу-дачни ада...

Хъипи пешер кIвадарна, зул акъатна. Саврухди сафунай ягъизвай къайи живерикай чуьллера маргъалар хъана. Мекьи хуьтIуь жанавурдин къув ягъизвай. Мал, лапает дуьздиз акъудиз жезвачир. Къишлахрал алафрикай дарвал хъана.

Республикада и завалдин аксина женг малумарна. Актив къишлахрал рекъе ттуна. Хзанар хкиз хъфин патал гъазур хъайи Къулиевни гъа ибурук акатна.

Им майишатдин фронт я. Квез чида, фронт дяве лагъай чIал я. Вири къуватар ва алакьунар эцигна гъайванар къиникъикай къутармишна кIанда, — лагъанай активдиз ВКП(б)-дин обкомдин секретарди.

Камил муаллимди муьхцера авай нагъварни ягъалар, дагъда авай векьин марквар арандиз дашмишдай меслятни авуна. Амма гьикI? Дерени тепе сад хъыз дуьз хъанвай чкада рехъ гъинава?

— Дишегълийри шелейралди тухвайтIа, белки жен, — лагъана хуьруьн агъсакъалрикай са ни ятIа

— Ваь, акI жедач, — жаваб гана муаллимди. Куьгъне шеле мад дишегълийрин кIулаз хъиягъун адаз кIанзавачир. Кар энгеларнани виже къвезвачир. Ам вацIу тухузвайди ахкъудуниз ва цIу кузвайди къутармишуниз барабар, тади кар тир.

Эркек-диши вири кIвачел къарагъарна. йиф-югъ хъанач. Лапаткайри жив къат-къат къачуз г^адриз, кIвачери къуьл гуз рехъ туькIуьрна. Тикрай яргьи кулерин гъуьнуьгърал, дуьзенрай алеррал эцигиз, алафар

къишлахрал галчурна. Датана вацI>д юкъуз авур кIвалахдин негижада инсанар тебиатдин гъахъ-сузвилел гъалиб хъана. Колхозрии гъайвацар телеф хъуникай хкатна.

Тапшуругъ къилиз акъудна нянихъ хтай Камил дайи кIвале ктаб кIелиз ацукънавай. Рак гатаиа. Амина атана. Ам атунал Камил шадни хъана, пашманни. Гена ада фикир авуна: «Ваъ, ам вучатIани къуллугъдин барадай са герек кар аваз атанвайди я».

— Амина, хийирдиз хъурай, вун акъатнава хьи? Мурад-метлеб.

— Ахътин кар-чIал азач, юлдаш Къулиев. Зун ваз хвашгелди лугъуз атанвайд я. Лугъуз жеч, белки, герек тир кар-чIал хъайитIа?

И гафар лугъудайла, вилер ргазвай Аминадин кIу-фал хъвер къугъвазвай. Ччинив яр гекъифнавай. «Са гунагъни квачир малаик я» фикирна муаллимди. I«Гъулериз кIандатIа фирай... ТуькIуьн тавунни са I бахтсузвал я. Икъван хъсан къилихрин тIавус...»

— Заз герек тир кар-чIал авач,— лагъана Къулиева, — чухсагъул, вун инжиклу жемир.

Амма кIвале вил экъуьрай дишегъли кардив эгечI-на. Ада Камилан пальто михъна, костюм гъазурна, шалвардиз уьтуь яна. Ви хиял я, им гъа и кIвалин кайвани я. Яз им са алакьун я.

Камилан элцифай чини нур гуз башламишна, кIу-фук хъвер акатна.

Хъвер! Хъвер жуьрба-жуьр я: шадвилин, ягъанагдин, айгъамдин, адетдин мили ва сугъулвилин мили. Сугъулвилин къве хъвер сад-садал раст атайла хевлетдин кар арадал къедалда. И сеферда, дугъриданни, гъахI хъана. Инлай къулухъ Аминади Къулиеван кабинетдиз кIвач яргъи хъувунач. Адан кIвализ атуь хъфил къвердавай яцIа гъатзавай. Агъ зал^м дитгегъли, вуна вучзава? Вахъ инсаф авачни?

Гъар сеферда, Амина хъфейдалай къулухъ Къулиева вичин хзандикай фикирар ийндай. «Пака за Аминадиз и зи кIвале ви кIвач мад тахырай лугъуда. Зун рекъай акъатзава. Ван хъайкбуру вуч фгхгч ишт? Ваъ, ик! веже къведач. За хъфсна хзан хкпза л^ч Жегъил, ччилик карч хуькуьриз бугъ ягъизвчч жуигаз тир мисал я лугъуда. Гъикъван хзандикай ва гележег-

дикай фикирар авуртIани, Амина акурла Камилан жегъилвал гъалиб жезвай,

«Лугъуз жеч, шегъерда сад,лагъана кIвал жагъуняи четин я» — фикир авур Сунади вичин хъуьтIуьн гъазурвал акунавай. Ягълу-явандин, къафундин булвал авачиртIани, тапусда гатфаралди недай гъуьр авазвай. Ттамай шеледалди гъана, гъаятда кIарасарни гъазур тир.

Пуьк-пуьк заландаказ жив къвазва. Камилан кIвал электрикди ишигълаван авунва. Камилни Амина тIуьн-хъун вилик эцигна, ширин ихтилат-суьгъбетдик квай. Велед мадни ширин я, эхир. Вичин гада, Мурад муаллимдин рикIел атана. Садлагъана адан чин чIур хъана. Бес Мурад хайи диде, жуван уьмуьрдин юлдаш адан рикIел атанвачирни?

— Вуна ччин чIурзава хьи? — жузуна Аминади кIуфук гъир-гъирдин хъвер кваз. Ичинин са чIук алаларна Камилан сиве туна.

— Са ахътин, вуна фикир гудай къван кар авач, азиз Амина, — жаваб пана ада, тадиз вичин гъал дегишарна. Сегънеда артистдивайии икъван зарблувилелди вич дегишариз жечир. Ччина гъа вилнкди хъиз цIар-цIар гана, кIуфук хъвер акатна. — Идарада кIелай, райондай ракъурай са ччар рикIел хтанвай. КIелунрин йисан са пай жезва. Къе тетрадар авач лугъуз арзачивал ийизва...

Гъа и чIавуз Сунади вичин къулани цIай хъувуна. Яд авахъзавай ицIи кулер чIиш къачуна, кузвачир. Къецелай хтай Мурад шгъзава. Живерив къугъвай аялдин гъилерик фул акатнавай.

— Я ччан бала, гъил къанва лугъуз шехъдани? АкI хъайитIа, вун дахди шегъердиз тухудач гъа, — лугъуз Сунади Мурадан гъилериз хейлин хъухъ гана. Ахпа акадин фан са хъвехъ къулан пата акъугъарна. Фу тIуьна, чай хъвана, дидени хва ксана.

Амина и сеферда хейлин геж хъфенай. Адан атун-хъифинрикай гъеле къуншийриз малум тир. Низ вуч ава? Къур кар авач, я къакъудай затI! КIвале къилди амукъай Камил вич-вичихъ галаз гила мадни гегъеншдиз рахана:

— Ваъ! Эхир эцигна кIанда. Бес я! Им еке биябурчивал жезва... Мархара вергедин хъикъифар нез вердиш хъайи Суна, чидач ман, шегъерда гъикI къиле фидатIа, чIал ад аз чидач. Культур адихъ галаз адам са-

лам-калам авач. За кзуллуГ ь ииндлш, адаа Ёербия гу-дани? Зун гила карзинка гваз базардиз фиданр? За шумуд кар авурай? Заз са регятвал герек тушни? Бес зи Мурадан язух тушни? .. Бес зи диссертация гьикГ хурай?...

Ярггал феи хиялрик кваз сусг хъайи Къулиев ах-варал фена.

Муаллимди хзан хкана. Илиф лагъайтГа бейни, тейни чир жедай, зигъин авай Суна са тГимил вахтун-лай гъар са кардин гъарфуна гъатна. Гила адакай женотделдин зеведиш хъанва. Атай-хъфейдахъ галаз ам урус чЛалалди рахазва. Мадни гуърчег ва тПарам хъанва. Адан лацу гъили кхьинар ийизвай. Эвягъ-на туькГуърнавай къилин чЛарари цЛарцЛар гузва. Мурад са чанта ацЛай ктабарни гваз школадиз физва. Сада-садаз зенг ягъиз, хтана къведани санал хуърек незва. Къаб-тГур чуьхуьзва. Абур нубатдалди базардиз физва. Гада вилик кутуна, къуьн-къуьне туна кинодиз, геатрдиз физва. Амина лагъайтГа, Камилаз мурк акур гамиш хъиз чапрас-чапрас килигзава. И шикил акваз-вай Камилан кГуфал шадвилин хъвер къугъвазвай.

Пуд лагъай кьил

Камил пакамахъ геж уях хъана. Живни марф ка-кахъна къваз куьчеда авайди са къиямат тир. Анжах ччиниз яд яна, са стакан чайни тахвана ам кЛвалахдал фена. Арабир чГудгунар аладарзавай адан рикЛел сен-вен ахвар атанвай.ЦАм фикирдик акатнаМ<Гъм... Суна-дикай культурни инсан хъунгЪаъ гъа, а югъ ваз аква-дач, кесиб!» Бес вири Сунаяр хътинбур тушни? — лу-гъузвай адаз гуя са ни ягГа къвалалай. Амма и гафарин ван текъвез муаллимди давамарзавай. «Са тГимил хъайитГани ччан рикЛ авуна, рикЛ-дуркГун жагъуриз чидайди къваини хъанайтГа низ къайгъу авай?^ Гъич са гъисни квачир къайи къван хътинди я. Ачух ччин, Ёдцирин мез авач. Бес зи уьмуър гъа икГ кутГурдани за?» Агъ, хва кьей жегъилвал! Муаллим хъайитГани, халкъдин комиссар хъайитГани, вун гъа вун язва. Къи-¹лел чГугвадай балкЛанни вун сад я. Вуна инсандин кьил гиж ийида, ам цавуз акъудда, пакун тЛвалар ха-14

даивал ччилел гьалчда. Жегъилвшшн кьилелни дегъне къенерар алуькГун герек я. Эхъ, цГуьтхуьн тавун патал, алуьк тавун патал, чархалай тефин патал герек я. Им-ни нелай хъайитГани алакьдаи кар туш.

Почта гваз Амина атана. Салам гайи ам къгъ хъана.

— Камил муаллим, ваз сенвиз мекъи хъанани, ви чинип ранг хъипи хъанва. Заз аквар гьаларай вахъ температурани ава. За исятда термометр гъида, — ам гуя къамарал алайд хъиз цГуьтхуьнна.

Гъакъван тадивилелди ва кустахвилелди рахай ди-шегълиди Камилаз гъич са гаф лугъудай мумкинвални Ёаначир. Ам фейидалай къулухъ муаллим гуьзгуьдай килигна. Дугъриданни, адан рангар атЛанвай ва пелел зегъемвал алай. Гъилерин дамарар лагъайтГа, тЛвалар хъиз хкаж хъанва. Инихъ-анихъ элкъуьрдайла виле-ризни тЛарзава.

— Де ма,— лагъана^Къулиева,—Аминани дишегъ-ли, зи Сунани дишегъли⁷⁷ Ламранни шивдин арада къван тафават ава/ Аминадиз инсандин рикЛяй феи хиялни чир жеда. Касдихъ гъисс ава. Назиквал ава. Суна абурукай виридакай пай атЛанваиди я.

Камил и фикиррик квайла, ажеб жедай, вич эвлен-миш хъайи сифте йикъар адан рикЛел хтанайтГа. А чЛавуз муаллимдиз Суна ччилик хкГуриз кЛандачир. С — Зи Суна туьтуьнай хъвадай яд аквадай назани я, — лугъуз ам д>ънъяда виридалайни гуърчегди яз гъи-сабдай.]

Бес гила вуч хъанва? Еш^ШШШ^И--Щ^21й.2 ~Л^ХИШ хъанва, жегъилвилини иштягъар ачух хъанва. Мад затГ-ни хъанвач. Сунани Камилаз вичин ччан гузвайди яз ама.

Итимдин кЛанивилини цЛай са гъафтедилай туьхуьз башламишда. Инлай эгечЛна адан гуьгъуьл папа хка-жун герек я лугъуда. Гъахъ лагъана кЛанда, и устад-вал Сунадихъ авачир. Я и кардал ам тахсирлуни ийиз жедач. Жегъил кьилиз тежриба авачир. Я адаз таре гудай касни авачир. Камил виликди физвай. Суна ви-чин авамвал гваз амукъзавай.

Адет тирвал, сифтедай итим, дишегъли вичин кГу-ла къуна гваз къекъвез гъазур жеда. Ахпа, вичикай гъуьл хъайидалай къулухъ . ада вич папа кГула къуп гуьзлемишда лугъуда Ингъе, къанажагълувал арада

абачир кIанивалI Гъайиф хьн, л мисалдин халар Камя-лакни квазвай. Им адан ивидик кумай куьгъне судур тир. Амма ада аннамишзавачир, жуван кимивал жуваз чир хьун четин я эхир.

— Вуна захъ галаз ийизвай рафтарди заз таъсир тагана тазвач, я ччан Камил, — лугъудай Сунади гаф кватайла. — Вуна зун эхир лалдаз элкьуьрда. КIвалах-дал, куьчедиз экъечIайла вакай билбил жеда. КIвализ хтайла вун цIарикайни хьел кьез акъвазда. Чна ийизвай цIуруд аватIа лагъ. Кими кар аватIа, дуззар хьувун патал куьмек це.

Акъуллу рахун я! Фагъумна кIанда! Амма гъайиф, Камил аз а мажал авачир.

— За вердишариз вун дана туш, Аялдин диде я, гъуьлуьн кайвани. Вилер авачни? Ваз аквазвачни? — дугъудай ада.

Камил азарлу хьуникай хуьруьз хабар агакьна. Суна адал кьил цIугъаз физ кIвачин хьана. Га и арада агакьай кагъазда лагъанвай:

// «Суна! И пул кьез кьенятдалди харжи ая. Зунни хьсан я. Са тIимил мекьн хьанвай. И кьаярай инриз атун герек туш».

Им са гьакIан танишдаз кхьидай запискадилаини кьайиди ва куьруьди хьана. — «Папаз артух ччин ачу- хун герек авай кар туш», — дугъудай куьгъне фикир кумай кьван муаллимдик. Амма ихьтин рафтарди, чухурдай зарб кваз физ/вай ци кьван хьиз, Сунадин рикI цIурурзавай. Артух крарихъ галайди туширтIани, рикI чими ийидай кьве гаф гьадазни кIанзавай.

Вичин дугъри фикирдал алай Сунадихъ кIеви инанмишвал авай: «Гъуьлуьнни-папан арада рахун-луькуьн, наразивал жедай затIар я. Кьвердавай сад-садаз чими жеда. Чун виртни дудгъвер хьиз жедай вахт яргьал алач. КIвал-югъ зибуьр я. Камила чун мукьвара шегьердиз тухуда. Вахтунда хуьрек гьазуриз за Камилаз зенг яда. Гьар пакамаз за адан шалвар-диз уьтуь яда. Жибинда михьн ЯIгълух твада...»

Суна и ширин финиррик кваз, амма абур даммишунихъ агакь тийиз живерни цIрана, кьаярни алатна, кьуьдни акъатна.

Гатфар кьайиди хьана, балугъар кьунин кар саки акIахнавай. Апрельдин эхирар тир. „Селеткайрин лужари анжах гила кьил гана. Ракъинал цIарцIар гуз-26

вай, къацу кIвекI хьтин гъуьл гзаф дамахлу я. Арабир хкаж жезвай лепейри кьере аваибуруз гуя кьурхуяр гузва. Договордин вахт куьтягъ хьанвай. Сезондин рабочийри чпихъ галаз гьахъ-гьисаб авун истемишзавай. Амма план ацIур тавуна жезвачир. КIуфал кIвенкI алай ва халкьдин арада гъуьрметлу агитаторар ва масабур ветегайрал ракъурна.

— Юлдаш муаллим, — лагъана гьиле шуькIуь еб авай сада, Камил балугърин план ацIуруникай авай метлебдикай рахайдалай гуьгъуьниз. — Вуна лугъузвай-бур дуьз гафар я. Гьелбетда, чи девлет чна артухарна кIанда. Кесибвални кьий, ажузвални. Чун, вазни чида, дагъдай атанвайбур я. Чими хьанва. Чи кьилер да-кIвазва. Ччан ширин я, ччан стха. Тадиз инай цIуьх авуна кIанда. Им аку, накь алцумаь уьлчме тир, — Епинин тIвал алай чка кьалурна. — Кье икьванди артух хьанва.

Рахунар яргьал фена. Амма устадвилелди тухвай агитацияди кьванни кваз чIалал гьана. Кьве кIвачни са чапатIа ттуна акъвазнавай рабочияр Камил Кьулиеван кIуф галукьайла хьуьтуьл хьана. Абурун намус чIалал атана. Гъуьлуьн кьере' кIвачер турвакьар хьиз яргьн авунвайбур ламкадик экечI хьуьуна.

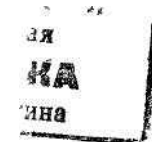
«Взяли! Дербент сари! Баку сари отчаливай!» ветегдин бугьнарар гана. КIвачер кьумада экIиз рабочийри, гардандихъ вигьенвай цIилер ялзава. Гьеле гъуьлуьн кжыва амай ччилина балугърин луж кьугъ-вазвайди кьере аваибуруз аквазвай.

— Кье план ацIуда, гадаяр! — лагъана сада.

— Пуд чан таъмин я, — лагъана ветегдин зеве-дишди, кIуфук мили хьвер нваз. Фадлай чукуьл галукь тавунвай адан ччин кьуьгъуьрдиз ухшар тир. Гъуьлуьн кьере и шикил акваз, школа, учителдин кIвалах ва вичин асил мурад рикIел атанвай муаллим фикирлу я. Ада са гьихьтин ятIа гекьигунар ийизвай.

РикIи гьалаба къачур Сунади вичин гъуьлуьз ка-гъаз кхьеввай. Хурал еке пун галай буьвел экъечIна, иефес кьаз, адавай рахаз жезвачир. Галай-галайвал яргьиз кхьей кагъаз, ахпа ада куьруь хьуьуна ракъурнавай. Амина хьаначиртIа, ам наркоматда кьаткун мумкин тир. Са багънадихъ кьекъеззавай Аминадиз рехъ ачух хьайа. Ада зенгер яна Камил авай ветега чирна.

2 Зак. 237.

— Юлдаш Къулиев, ваз наркомпросдай телефон-дал эверзава, — хабар гана, гъуьлуьн кьере ччили-нат вил алай муаллимдиз.

V*- Камила трубка япал эцигна. Амина, фак кьел кутадай саягда, гафарин арада вичин гьиргьирдин хъуьруьн тваз рахана. Адан рахунри Къулиеван кеф хкажзавай. «Бес, гьар са кардихъ вичин устадвал, хае тир культура авай затI я» фикирна ада. T

лугъуд жезватIа > лаДУ ва успагьи сарар^и^гъ.икГцIарцI тIиш-ватIа, пIузарри кьуьруькар .ийизватIа, ,,рхаЗРДИ. гьикI вилер кьугъвазватIа, хул. ,,адаз аквазва& Раху-нар куьтягъ хъайила Аминади кагъаздин патахъай жузуна.

— Ахъайна заз кIела, — жаваб гана Камила.

— ЯтIа за кIелзава. «Камил! Мурад азарлу я, та-диз хъша».

— Ахпа?

- Мад затIни авач.

— Чухсагъул!

Къуд лагъай кьил

Къулиеван рикIиз гзаф тIар хъанвай. «Мурад азарлу я» — гафар ада вичи-вичикди са шумудра тикрар авуна. Адавай сабур кьаз хъхъанач. «Яраб аялдинди вуч тIал-квал ятIа?» И фикирди адак цIай кутазвай. Мурадан кьилелай са чIар ават тавун патал ам гъуьлуьз хкадриз гъазур тир. И теспачавили адан сивихъ галай ядни акъвазарна, ам хуьруьз ахкъудна.

Нянрихъ злкъвенвай вахт я. РатIарал аялри кьепIербанар кьугъурзава. КилигайтIа, Мурадни гъа ибурун арада алчуд жезва.

— Мурад! — эверна Къулиева, балкIандин кьенер чIугуна.

— Дах! — чукурна гадади. Камил балкIандилай эвичIнавай.

— Я ччан хва, вун азарлу хъанва лугъузвай, — жузуна дахди ам кьужахламишна.

— Зун кIусни ничагъ хъайид туш, дах! Къамчидин еб сивяй чIугвадай къван Мурадан таза сивин кьве патани кьарадин ригъел хъанва

Дахни гада кIвализ хтана Камилаз хъел атанвай.

Нефес кьаз агаж хъанвай Сунади кIвачел къарагъиа гъуьл кьаршиламишна. Папан и гьал акур гъуьлуьн хъел элекъай хъиз хъана. Адаз паб язух атанвай. Инсан тушни? Къулиева кьве гьил кьакъалчна. Тинидикай мелгъям авуна папан хурал эцигна. Ада хъуьтуьларна фитIинай буьвел экуьнахъ авахъна, Сунадиз регъят хъана.

— Гъа идан патахъай вуна зун кардивай авуна! — гъуьлуь вичин разисузвал малумарна.

— Бес вун хуьквен тийиз хъайила чна вучта? Хуьре духтир авач, ачух чка хъиз туш, хур кьалуриз чун ни патав фидай? Авайвал кхъенатIа, вун хуьквенни ийидачир.

Сунадин и гафар гъахъбур тирди кьатIунзавай Къулиева вич батIул тирди рикIай критика авуна. Гъуьлуьн ччин ачухдиз акуна шад хъайи папа гила вичин гьакъи гудай адет я. Паб-гъуьл ятIа, санал яшамииш жедайд я. Бес чуй гьибирукай я?...»

— Де гила заз бес хъана. — дамарда акъур гъуьл лап туьнт хъана.

— Эгъе-гъе, хъел атун, туьнт хъун инсандин зайифвал я лугъудай хьи, бес вуна! Гила гьикI я?

*, — Вун гьибуркай ятIа, гъа и мукъвара за ваз чирда, мад яргъал рахкурдач, — алава хъувуна муаллимди. Ам хъел кваз, вилер атIумна папаз килигна. — Аку садра гъуьлуьн чина гьикI акъваззаватIа!

Хъанач, я юлдаш Къулиев, бес куьн кьвед уьмуьрдин юлдашар тушни? Ада ваз, ва вуна адаз дерди-гьал тавурла, авай кар мердена-мерд хъана талгъайла, гьикI жедая? Види мад гъа куьгъне судур хъана хьи! Аи къана-п жагълувал, вун гъина чуьнуьх хъанва? Фикирар виниз, ^ч крар агъуз хъун виже кьведани? Вун дегиш жезва хьи! ^ Себеб?!

ГъвечиIи Мурад дидединни дахдин арада хъайи и туькуьл рахунрин шагъид тир. Ам кисна гелпгъза-вай. Ибур кьал алай, разисузвили рахунар тирди аял-ди кьатIунзавай. Амма вуж гъахъ, вуж батIул ятIа, анай, гададивай кьил акъудиз жезвачир. И рахунри, < дах хъел кваз хъфини, ахпа дидедин вилерлай тIуб-тIуб5 авахъай накъвари адан назик рикIел хер авуна. Гъа-мишанда шад ва гумрагъ Мурадан хъуьруьн-къугъун квахъна.

Ветегата балугъар къунин йисан план тек пуд йи-
къуз артухни алаз тамамарнай. Пешкешар къачур се-
зондин рабочияр шад яз хъфена. Къулиев лагъайтIа,
уъзуагъвилелди командировкадай хтана. Идарадин
технически работникри, иллаки дишегълийри сада-са-
даз вил мичIиз, айгъамдин хъуруьнарзава ва кушкуш
ягъизва. Вучиз, къуьн патахъай ятIа инай, цийиз хтан-
вай Камилан къил акъатзавачир. Им вуч хабар ятIа
адаз Аминадивай жуз аз кIанзавай. Амма, вучатIани ам
къе садрани адан кабинетдиз атанвачир. Эхир къарай
къаз тахъана Камила Аминадиз эверна. Адан ччин чIу-
ру тир. Кабинетда гъахъайла, ада адет тирвал саламни
ганач. Камилаз анжах сарарикай хвашгелди лагъана.
Аминади чъкъни тавуна, гъиле авай чар муаллимдал
яргъи авуна. Вичин суал къулухъ яна Камила а чар
кIелна.

— Им вучтинди я, вуч хабар я?

— Чун къвед санал яшаммиш жезва лугъуз ванер-
сесер гъатнава... Завай мад ина кIвалахиз хъжедач.
Зун азад ая, — гъамшанда гъазур накъвар авадарна.
//■ Дишегълидин финдигарвиливай аллагъди вичи хуьй
лугъуда. Гъелбетда, ам еке бела я! Ветегатад фидалди
са шумуд югъ амаз Аминади Камилазни зарафат куту-
ла хъиз лагъанай: — И мукъвара чаз са гадани жеда. Гила
авай ванер-сесерни Къулиеван бейнидиз таъсир гун
патал Аминади вичи къурмишнавайбур тир. Амма
уюнбаз дишегълидиз вилериз руьхъ янавай муалим,
икI-акI авачиз, инанмиш жезвай.

Кар кардай экъисун, кез кIандатIа, гъа идаз лу-
гъуда. Камилан тIар хъанвай рикIиз мадни туькъуьл
хъана. Ада сабур хвена, секретарь секинар из башла-
мишна.

— Айиб авач, чун гъакъикъатдани санал яшаммиш
жеда, — лагъана ада эхирдай. Сирке къатя хъайила
къапуниз зарар гуда лугъуда. Гъайиф...

Аминадиз далу чухвайди хъиз хъана. Амма ада къа-
лурначир. Устадвилелди къечIайна.

— Ам вуч лагъай чIал я? Вахъ паб, аял ава. Абур
гвадардани? Ам жери кар туш.

— Папан месэла за куьтягънава. Мурад, эгер адаз
хуьз кIан хъайитIа, гъада хуьда, тахъайтIа, са маса
къайгъу авуна кIанда. За ваз икъван чIавалди лагъа-
нач. Гила ачухдиз лугъуда: Заз вун кIан я. Ви фишр

20

вуч ятIа, жувани гъа и за хъиз ачухдиз лагъ. Килиг,
ахпа икI-акI тахъурай...

Ччанди къуьгъвер авур Амина чилиз килигзава.
Ада туфлидин кIуфалди, шир янавай чилел, нехи-
шар атIузва. Вичин рахун куьтягъай муаллим адаз су-
алдин ишарадалди килигзава. Амма Амина, гуя яр-
гъал феи фикирлувилини саягъда, киснава. Гена суал
тикрар хъувурла ам чIалал атана.

/ " — Заз вунни гъаф хуш я. Жуван гъавурда акъадай
(*кас гъалт тавуна, зун бахтсуз хъанвай инсан я. Чидач
{ ман, — кисна ам. Ахпа давамарна. — Чун таниш хъа-
йидалай инихъ заз аквазвайвал, чун рикIай-рикIиз
рехъ аваз яшаммиш жедай хъиз я. Заз Сунадин язух ава.
Сунадин патахъай и гафар ада анжах вичин «инсан-
вал» субутарун патал лугъузвайбур тир. — Мад вуна
месэла куьтягънавай ятIа, зи гаф авач. Мурад ятIа,
ам за къилин кукIвал къуна хуьда. Мурадан гъакъин-
дай лагъай гафари муаллимдин рикI мадни шад авуна.

Гъахъ лагъайтIа, им коммунист Къулиеван хуси
яшайишдик партийный организация къаришмиш хъана
кIани макъам тир. ХъанайтIа, чарх масакIа элкъве-
дай. Гъар вучатIани и кар хъанач. Камила Суна рах-
курна, Амина вахчуна. ГъакI вахчуна? ЧIа«а угъриви-
лелди ийидай кар хъиз, ам няниз вичин кIвализ хкана.
КIвалахдин юлдашриз, ярар-дустариз анжах алатай
кардикай хабар хъанай. Мад хъайид ана хъана, алатай
кардиз вуч хъийида къван? Тадиз Мурадни хкана
кIанзавай.

Гуьярдай килигайла гъагъазва хъи, им тек ибурун
къилел жезвай кар тушир. Вуч алапат ава къван! Гъа-
рай-эвер къарагъаруникай метлеб авачир. ЯтIани,
писдазни хъсандаз лайихлу къимет гудай инсанар чIа-
лал атанай:

— Олло, муаллимди авур кар акулIун! Виридаз
несятар гудайди я гъа... Лугъудайла, коммунистар
шейхер ялда. Бес имии кар яни? Са тахсирни квачдъ-
цIлък хътин Суна гвадрун?^ Ячейкадй"ни~~адаз чъкъни
авуначТ.Г Гила" чIГехид хъайила, адаз хуьруьнбур беген-
мишдиз амач... Чаз тийижир са вучатIани ава жеде
ТахъайтIа, муаллим келлегуьз туш... Ам Къулиеван
бахтсузвал я.

Камил жакъвазвай ксари са месэла михъиз рикIе-
ляй ракъурнавай. И кар гъабурузни багъишиз жедач.

21

Суна, дегь заманайрин сая'гда, са ни ятIа тариф авуна диде-бубадиз меслят акуна гъайиди тир. Камилаз ам анжах садра акунай. Жегъил ва цIалцIам, абурар алай руш низ бегенмиш жедач къван? Бегенмиш хъун, хуш хъун сад, кIанивал масад я, эхир! Камилни Суна кардал, рекъе-хуле санал хъайи, садаз-садан тIебят, хесет чир хъайи, ахътин гьал хъаначир. Аминадиз лагъайтIа, гуя Камилан рикIяй феи хиял чир жезвай лугъузва. Яз им тежрибадин гъайбат тир. Атчидиз балкIандин хесетар, адав эгечIдай тегъерар гъасятда чир жеда, эхир. И кар фикирда такъазвай муаллимди лугъузва:

— Заз акур са югъ, гила акуна. Аминадиз зи чан къурбандя...

Я юядаш Къулиев! Бес Амина пуд гъуьлуь вучиз рахкайна лагъай и суал вуна садра къванни гудачни ваз? Яз виридан иштягъар ва тIеамар сад хъиз жедач. Имни дубз я. Инсандин къилел бахтсузвал садрани къведра къведалдани?

Агъ инсан! Вун ажеб четин механизм тушни! Инсан чир хъун патал адахъ галаз са рипе къел тIуьна кIан-да лугъузва, бубайри. Бес им ери-бине авачир ихтилат ,, яни? Акван чна гъикI ятIа!

Аминади вуч лагъайтIани Камилан патай ваъ авачир. Гъа жуьреда, Камилан истемишунар папани шадвилелди, хушвилелди тамамарзавай. Муаллим мугъмандал гзаф рикI алай кас я. Ам гъвечIи-чIехидан къуллугъда «белли» лугъуз са кIвачел жеда.

— Мугъманди рак гатун, шадвялин къапу ачухарунин теклиф авур мисал я,— л"угъудай ада вичин папаз.—Гъуьрмет авачир чкада девлет, девлет авачир чкада берекат жедач. Салам гана, зи тIвар къуна, кIвализ атай касдиз ччин чIурайтIа, завай туш. Ам зи къейи югъ я.

И кардани паб са кIвачел акъвазнава.

Вад лагъай къил

Вичиз гъакъван кIани гъуьлуь пархъна авур карди Сунадин къве гъил хъуьчуьк кутуна. Гъайиф чIугъазвай ам гзаф гъамлу тир. «Камил акъуллу кас я, ада са фагъум-фикир ийида» лугъузвай, аял галаз амуькнавай, лувар атIанвай пехъ хътин дишегълиди.

Амма анагар хъаначир. Сунадив цIйи хабар агакъ-22

на: Камила вичин секретарь вахчуна. ЦIйи папал ам гзаф рази я.

«Хиялралди аш ийиз жедач. Ам авун патал дубгъуьни чIем герек я лугъуда. Мисал яшайишдай къачунвайд я. Завайни хиялралди зи уьмуьр туькIуьриз жедач. Жуван къайгъу авуна кIанда», фикирна хендедади.

Маса гъуьлуьн къайгъу ийидани? Къаш-къамат авай, кIвалин сиришта чидай адаз, гъелбетда, садани ваъ лугъудачир. Сунадай вил акъадарзавайбур гъеле авазвай. Ваъ, гъар са кар тупIалай авур адан фикир масад тир. Ам еке ва викIегъ фикир я. Гъар нивай хъайитIани ам къилизни акъудиз жериди тушир. Къаст авуртIа, тахъанани амуькдайд тушир. Къуьзуь бадеди авур ихтилатни, адан рикIелай физвачир. Баде шумуд гъуьлуьз феииди тир. Адан къисмет гъакI ацалтнай. Абурукай гъим хъсанди тир лагъай суалдиз ада кузкуз жаваб гудай.

— Зи заманада, — лугъудай ада, — абур вири сад тир. Виридаз за къуллугъ авуна. Заз къуллугъ авур касни хъанач. Лежбер вичин цан цана хуькведай. Мад инал алай кар анал ийидачир. Фяле Бакудиз фидай. КIвалин вири крар, цIай-кIарас, гъуьр ре?гъуьн, фу чурун, партал чуьхуьн, асун-шуткун, хапIа-шурпа, гвен гуьн, эчIел эчIин вири, вири зи гъилелай фидай. Жув агакъ тавур са кар хъайитIа, кIвале жериди гъарай-эвер, вак къейи силис-дуван тир. Гъудни паяни арадиз акъатдай. Гена са бахт хъана: Зун сагъ къван хътинди тир. ТахъайтIа...

Сунадин къаст къилиз акъудуниз Мурадакай еке манийвал жезвай. Гада вичин дидедал тапшурмишун къетI авуна ада. Адаз вичин велед ччара дишегълидин гъиле тваз кIанзавачир.

— Чарадан гурцIул заз герек авач, — лагъана дидеди. — Адаз вун бегенмиш тахъайла, заз адан аял вуч герек я?

Гила Суна мадни кIеве гъатна. Амма къаст кIеви хъанвай, викIегъ дишегълиди б ушная авунач. Ада, чуькъни тавуна, вичин гъазурвал акуна. «Дагъдин хуьре яшаммиш жезвай авам дишегълидин аламант вуч я къван? Гъуьлуьз хъфин ва вичиз цIгийи муг туькIуьрун. Амма чарадан аял гвайди ни тухурай» фикирзавай адан дидеди.

— Мурад, вахтунда амаз, адан бубадив вахце. — Теклиф авуна адаз.

— Дуьньядикай акунвай тек са экв за масадан гъиле гьикI тван?— лугъузвай Сунадин вилерлай туб-туб накъвар къвезвай.

Ветегедал физвай гадаяр экуьнахъ рекъе гъатна. Аялдин гъил къуна, фу-яд авай гъебе къуьнуьз вигъенвай Сунани гъа и ругулрин дестедик квай. Сенфиз акъалтIай къарар къабулнавай адахъ къве рикIин хъунухъ мад амачир. Квар къачуна цел, куд гваз муьхцел физвай дишегълияр гъайран хъана.

— Вуу! Суна аку! Ветегедал физва. Адан къилиз эсер янава, ччан вахар. Аялни гваз ам гъиниз физва? Арза гуз райондиз физватIа? Мад ам гъиниз фида? ВучатIани, адаз цIийи рехъ къалурдайди ава .

Сунадин крар пис хъаначир. Ветегедал зеведишди ам дагъви дишегълийрикай сифте атанвайди, вични аял гвайди тирди фикирда къачунай. Адаз къилдин кIвал гана ва ам лабазда кIвалахдал эцигна.

Гъуьлуьн лепейри хуртIар гузвай луьткведи гагъ къвал гузвай, гагъ ам яргъариз гвадарзавай. Амма къусуяр гвай балугъчийри рей гузвачир. Къуватлу гъилери луьткве гъалзава, вил вигъизва. Ва ахпа къеряй сада «Взяли! Еще!...» команда гузва, гардандиз яцIу цIилер вигъенвай лямкачийри цIил чIугвазва. Абурун кIвачер къумада экIизвай. Чпи цIил чIугваз лабазрихъ ян гузвай. Ахпа, чил гъеле яргъа амаз, ргаз аквазвай лужар, тачка-т"ачкадин гуьгъуьналлаз лабазриш дашмишзава. Балугърин гъамбарар жезва.

Дагъви дишегълидиз им икъван чIавалди такур шикил тир. Сифте юкъуз Суна абуруз тамашиз, сив ахъаз амукъиз хъана. Адан фикирар гагъ гъарнихъ чикIизвай. Гуя,абур лепеди кIан квачир гъуьлуьз тухузва. Ахпа мад кIватI хъижезвай. Гуя лепеди хчална, куткунда нагъвар твадайвал, адан кыле хутазва. и<УАгъ, гъуьлуьн лепейр — инсандин рикIин хиялар!

Егъи, дагъви дишегъли вичин кардихъ ва кIвалахдин юлдашрихъ галаз, вучатIани фад вердиш хъана. Дцбазда аеайбур вири дишегълияр тир. Амма Сунадин чIал"чидай са касни ина авачир. Абуру рахадай. Абуру манияр ядай. Хъуьруьнар ийидай. Ибур вири адаз аквазвай ва ада къатIузвай. Амма ам лал тцр.

Рахун-луькIуьн квачир. Ччиник пашманвилин хъен

квай Сунади зиреквилелди кIвалахзава. Балугъриз къел ягъиз чанар ацIурзава. Няниз лагъайтIа, ликпунктуна вичин кIел-кхъин тийижирвал терт ийизва. Фитедин пипIек тIвал ганвай куьлег хъиз, Мурад гъамिशанда, кардал, ликпунктуна, кIвале дидедин гъилихъ галай. Лабазда къелен ци фитIиннвай, аялдин къецIил кIвачер яру газарриз ухшар тир.

Вахтар физвай. Суна кардин сириштада гъатнавай? КIвалахдал ударниквилин тIвар ганвай Сунадиз са сеферда учителди, адан тетраддиз килигна, лагъанай:

— Суна молодец! Вун кIелунрин ударникни я.

Ахпа ада, тетрадь са шумудаз къалурна, алава хъувуна.

— Аку, икI михъидаказ ва гуьрчегдаказ кхъена кIанда.

Мурадан дидеди ктаб кIелиз башламишна. Патарив гвайбур рахазвай ва вичизни сад-къве гаф чир хъанвай чIал дидедин сивяй акъатайла аялдиз гзаф шад хъанай. Вичин рикIел атай гафар урусдалди лугъуз чалишмишзавай Суна, таза аял хъиз, рахаз башламишна. Гила адаз гъар са гаф дуьз акъудун патал юлдашрини куьмек гузвай.

•— Вун алакьунар авайди я. Вуна кIела, ччан руш, — лагъанай адаз урус эгъли дишегълиди. Ада мад са вучатIа лагъанай, амма а гафарин гъавурда ам акъуначир.

Гатфарин путина куьтягъ хъана. Сезондин рабочияр чпин гъебе-чанта парча-тикедив, ширинлухривни балугърив ацIурна хъфена.

— Суна хтанач. Ам ветегада амалда, — лагъана хтай рабочийривай суракъ жагъай мукъва-къилида.

Ада дидедиз гъуьлер ацIай къван саламар, ширинлухар — булушкадин парча ва балугъур рахкурнай. Диде ам вич тахтунал кIусни рази тушир. — Де идан къаст вуч я. Чукъни тавуна, са гъуьлуьз фена, жуван гурмагъдай гум акъуд тавуна! Гила кIелна вакай пирфесор жедани, мегер? Хъайи кардин къилел гена, зални алуьк тавуна, ветегедал фейидини тIимил хъана, ида зун мадни уьзуькъаравилик кутаз кичIезва заз гъа, — рахана диде хъилелди. — Фена ам, гарданда еб туна дана хъиз, галчIур хъувун тавуртIа, маса чара авач. За гъикIин, ччанда такъат амачман!...

Къайи мурк хътин ва къацу кIвекI хътин гъуьлуьн

гьакI я. Вун заз вафалу тирвиляй зун гумрагъ я. Галатун вуч затI ятIа, заз чизмач.

Камил муаллимдин кеопи кIвалахдал фин, кIвализ хтайла Аминадин кьуллугъда акъвазун тир. Ада кIарасар кукIвардай, цIай хъийидай, чай эцигдай. Аминадин кефияр авачир вахтара куьлуь пек-лекни чухуьдай. Вуч айиб ава къван? КIани папани гьуьлуь сада-садаз гьамиша куьмекар гун лазим я. Им инсан-вилини, барабарвилини шартIарикай са шартI я. Амма и шартI Сунадинни Камилан арада хьаначир. Чидач, ам, Суна кIвалини тIапIахъан хъайвиляй тиртIа, я туш, маса сеbeb авайтIа. Камил гьа чIавузни къанажгьлу коммунист яз гьисабзавай.

Гьа икI Камилни Амина сад садал разивилини кеф-кефиятда авай. Сунадикай рахайтIа, гьамни алердикай хкудай къам хъиз амукьначир. «Валай зун гьугьуьна амукьдач» лагьай Сунади ктаб гьиле къуна гилан аямдихъ галаз ккамар къачузвай. Дугьри я, Мурад вичивай къакъатун адаз гзаф дерт хьанвай. Мад вучдай къван!

«Амина бегьем кIелнавайди я. Гьар са кардин гьавурдикни квайди я. Зун коммунист, ам беспартийни хьунухъ виже къведай кар туш» фикирна муаллимди. Ам общественный крарик кутаза, партийный организациядиз чIулваз чалишмишна.

— Пака чун къвед воскресникдиз фида, — лагьана Кьулиева са киш юкъуз.

■— Вакай ичIи къизил хьурай, ччан Камил, а гафар заз лугьумир. Пака ял ядай югъ я, — жаваб гана, Аминади гьиргьирдин хьвер авуна.

Камила са маса сеферда пабни вичихъ галаз ачух партийный собраниедиз тухуз алахъунар авунай. Са затIни арадал атаначир.

— Зун идарада кIвалах ийидай къван кирагъ хьанва, ччан Камил. Мад собранийризни? Ваъ, ваъ, ваз минет я, а теклиф заз ийимир. Кинодиз башусте. ТахъайтIани, чун кимодиз тefена гьикъван вахт я? Думдуьз са гьафте я. Де ибурни инсафар жеч гьа! Мад къе вун собраниедиз физва. Пака чун кинодиз фида. Билетар за вилик амаз къачуда. ГьикI я?

— Лап хъсан.

ТIебиатдин шартIар дуьз хъайила Аминадиз са руш хьана. Бубадинни дидедин меслятдалди адаз Ай-

28

на тIвар гана, Гила, Камилан фикир, Амина общественный кIвалахрик кутун ва партийный организация-диз желб авун михъиз кьулухъ акъатна. Дидеди Айна гьилелай алудзаеачир. Мурад михъиз кьерехдиз акъатнавай. Билбил хътин гада кьвердавай дегиш хьана. Ам атIугъна жедай. Адан ччиниз руьхъведин ранг яна. Кьулиев кIвалахдилаь хтана. Аминади суфра туькIуьрзавай. КьепIина авай Айна шехьна. Муаллимди тадиз ам кьужагда къуна ва адаз кьугъваз башламиш-на. Дах вичин рушав кьугъвазвай и чIавуз Мурад кIвалини пипIе ацукьнавай. Сад лагьана адак вил хкIур Камилаз вичин хва, дугьриданни, етим хъиз аку-на. Велед язух атана, адан кIуфук квай шадвилини хьвер хкатна.

— Я ччан хва, инал ша, — лагьана ада. Мурад атана пашмандиз бубадин вилик акъвазна. — ВучатIани, Мурадан рангар хъсандиз аквазвач заз. Кефсуз хьанвачтIа? — дахди хчин пелел гьил эцигна. — Амина, ша вуна пакамаз гада духтурдин патав твах!

— Адаз затIни хьанвайди туш. Ам югъди куьчейра Гьатнава. Заз ада кIусни яб гузвач...

— Бес мус гатадайд я?

— Жуван хайид тиртIа, за ам чIарчIелай ракурдай хьи.

Гила гьич. Им зиди види хьана хьи, фикирна гьуьлуь.

— ГьакI са гаф лугьуз хъайитIани къуншийрикай адаз къаймар жезва, — жаваб гана Аминади. Суфра экIяна, къапар-тIурар эцигна. Хуьрек экъягъиз башламишна.

— Накъ, фу це лагьайла вуна зун гатаначирни? — лагьана Мурада.

— Лап дуьз кар авуна, — тадиз жаваб гана дахди. Аминади «ьил галтадна. Вуна хъайивал ахъая лу гьуз ада гададиз кIевивал авуна. Яз Мурада гьа хъайивал лагьанвай. Тахай дидедиз чIана вич гьуьлуьн вилик хъсандиз къалуриз кIанзавай.

— Де килиг садра, — лагьана Аминади. — Ву, я гада, за вун мус гатана? Хуьрек недай вахт жезва, гьавайда жуван иштягъ чIурмир лагьайд туширни? Чаз вуна недай фу гьайиф яни, мегер?

Ам гена акъваззавачир. Мурад дахдин ччиниз килигна кисна. Камил рахана:

•— Де риклив къамир, я кас. Ам аял я.

Аминади рахун куътягна. Ятлани, Мурада кIусни къаб алачиз лагъай ачух къве гафуни дахдин рикленн, тахай дидедин ■ риклени пехир яратмишнавай. Амма садани ам инал дуъздиз акъудначир.

Дуъздиз кIандачтIа акъуд тавурай. Къулиеван кIвале авай ширин ихтилат-суъгъбет, ада къал-макъал-далди эвез авуна. Тахай дидеди сад хъайид хъайитIа, вад-цIуд тахъайдини кутаз аялдин къилел регъв регъвезвай, хар къурзава. Гъуъл кIвалахдилае хтайла кIвале жериди датIана Мурадан дуван я.

— Мурада шекер чуънуъхна. А гиликъайда зи кседай пул акъудна. Ви рикI алай хци ктаб тухвана маса гана .. Аминади Камилаз гудай къван арзайрин ттум-къил авачир.

Камил ийир-тийир хъана, къил динг хъана амукъдай. Са патахъай хва язух къвез, муъкуъ патахъай папан хатур хаз тежез ам къах жедай. Гила адаз кIвализ хуъкведальди йикъуз-йифиз кIвалахдал аламукъун хуш тир.

Мурад хъархъун ттарцин ялтак квай силян къая хъиз тир. Адан чина авай руъхъведин ранг дегиш хъаначир. Дафтар, къелем, ктаб чернил авай чантани вугана Камила ам школадиз тухвана.

«Гила, куъчедикай хкатайла Мурадаз акъул къведа», — фикир авуна веледихъ рикI кузвай бубади.

Сифте йисуз Мурада, дугъриданни, хъсаидиз к^елна. Къвери йисалай лагъайтIа, адан кIвач патаз акъатна. Школадай диде-бубадиз эвердай. Амма тахай дидедиз аниз фидай «мажал жедачир». Бубадиз лугъун адан «рикIелай алатдай». Къайгъуда такъур кар рикIелай фидай адет я. Гъа икI, йикъар физвайд хъиз, Мурад гъиляйни физвай.

Учительницади Мурадав мад записка вахканач. Ам вич, дуъз Наркомпросдиз Къулиеван патав фена ва ада лагъана:

— За са шумудра квез кхъена, школадиз атун тIа-лабна... Эхир зун ви патав атуниз мажбур хъана... Мурадан гъалдикай тамам малумат гана ва тадиз къайгъу чIугун Палабна учительницади.

— Чухсагъул! Зун валай гзаф рази я, — лагъана муаллимди. За ам гъиле къада.

Къулиеваз вич эцигдай чка жегъизмачир. «За ам

гатана-гатана чIикъ ийида. Ваъ, фу тагана пипIе акъ-вазарда. АкI жедач. Ам зигъинкур жеда. Ччан-рикI авуна, куъмек гуз адав за тарсар гъазуриз тада. Гъар юкъуз за адал гуъзчивал ийида» фикирар авуна ада.

Мурадан патахъай вичиз маса куъмек авачирди ада гила гъисс авуна. Мад вучда къван, жуван ппар жува ялна кIанда. Камила гада вичин гуъзчивилик кутуна. Тарсар гъазурун патал адаз куъмекар гана. Мурад акваз-акваз дегиш хъана.

Ирид лагъай къил

Няниз Мурадав тарсар гъазуриз туна, Камила кагъаз кIелиз башламишна. Адак хъуъруън акатна.

— Яъ, вун хъуърезва хьи? — жузуна Айнадив къугъвазвай Аминади.

— Им хуъряй атанвай магъаз я. Яб акала. «... Вуна рахкурай аманат чна саламатдаказ хуъзва. Лап хъсан приемник я Амма къуъзуъбур ягъазвач. Са сим къванни галачир къватидивай автIа гъина ятIа авайбурун рахунар инал гъиз жедани лугъузва. Ваз минет я, вун Махачкъаладай садра рахух. Акван чна, ахпа абуру вуч лугъудатIа. А рахадай вахтуникай вилик амаз чаз хабар це». — Рахана кIанда. Къуъзуъбур инанмишарна кIанда.

— Рахух, рахух! — Амина вичин ааягъда хъуърена. — Къачур кепакар харжи ийиз мугъманар хуъх. Приемникар къачуз рахкура. Чаз герек затIни авач!

И къехуънар авуни Камилан рикIиз тIарна. «Мад вучта къван, — фикирна ада. Гъар садан къанажагъ, фикир къилди я. Сад жеда, кепекдиз аллагъ лугъудай мискъи. Сад жеда, аждагъандин рикI авай, жума«ртди. За нубатсуз харжи авур чка авач. Жуван хуъруънбуруз приемник рахкурун, абур уяхарун пис кар яни, мегер? Де и къехуънар авун кквез я? За кIвал кIаняй акъудайтIани Сунади чуъкъни ийидачир». Ахпа, и рахун дегишарун метлеб яз Аминадихъ элкъвена лагъана.

— Де абур туъкIуъдай крар я, азиз паб. Вуна заз пака тухудай парталдин-ккуънин гъазурвал авунвани?

Пакамаз командировкадиз фейи Къулиевакай хабар авачиз хейлин вахт тир. «Къацу дагълара кеф

чІугваз гьатнава вичиз» фшшрэавай Аминади. Беес, ада хьсан кеф чІугвазвай! Камил азарлу хьана хкана. Килигай духтурри тестикьарнавайвал, ам мекьивиле-лай чохутка хьанвай. Азар яцІа гьатдалди, чара авун герек тир. Са бубат кІвачел акьалт хьувурла Кьулиев Крымдиз рақьурдай меслят хьана.

— Ччан Камил, — лагьана папа, —тадиз фена жув сагьар хьувуна хьша.

Аминадин и теклиф, ада вичин патахьай чІугвазвай кьайгьударвал яз акур муаллим вичин папалай гзаф рази тир. Рекье гьатиз сагьурай лугьузвай арада Камила Мурадан патахьай Аминадиз кІеви тапшуругь ганай.

— Аялдиз вахтунда амаз пис-хьсанди чир тавур-тІа, ам чІур жеда. Ахпа ам иноанвилин рекье хутун четин я...

Гьуьлуьн тапшуругь гьакІан пичІи сулуфар хьана тару тухванай. Аминадиз гададин гуьуьна гьатдай «мажал амачир». Ам вичин кьайгьуйрик квай «Вуна кІвач эцигай чкадал за кьил эцигда», «Мурад за кьилин кукІвал кьада» лугьудай папан куьгьне судур кьар-рагьнавай кьван. Мурад лагьайтІа, куьгьне геле гьат хьувуна. Гьуьлуьн кьер, михьи гьава, кьумар кьугьва-дай шад юлдашар, чебни ява, школа вуч герек я!

— Ихьтин архайин вахт гьилияй акьудна жедач, — лагьана Аминади.

Камил фейи йикьалай башламишна ам, аялар ксур-на физвай. Лап геж хуьквезвай. Кьуллугьдал алай дишегьли я. Белки кар ава жеда.

«Дуьньядал жедайди са вад югь я. Жуван нефсиниз дарвал гун герек туш. А курортни вуч ятІа, заз чизва. Камилни ана бейкардиз амуькьдач. Бес зун гила гьил ченедик кутуна хиялар ийиз ацуькьдани? Ваь! Амма кар мукьаятвилелди авуна кІанда. АкІ жен хьи, Камил хтайла, я шиш канвач, я кабаб! Захь бегьем тежриба авозва» фикирар ийизвай ада.

Ттамал япар жеда лугьуда. Акван чна и сеферда гьикІ жедатІа.

Амина адет хьанвайвал геж хтана. Низ чида, сят-дин шумуд тиртІа. Ада ВІан тийидайвал гурарай са-са кам кьачуна. Явашдаказ рак ахьайна. Вич кьене гьахьна, астадаказ акьална, аммІа агал хьувунач. Гьа и арада, угьривилиз физвай саягьда, гурарайвиниз са итим экьечІава. Вичин рак ахьайна кьецепл экьечІай 32

кьунши дишегьлидиз ам аквазва. Ваз вуж герек я? Гьиниз физвайд я? лугьуз кІан хьанай адаз. ЯтІа-ни, ам «акван гьиниз ятІа» фикирна акьвазна.

Итим ракни гатун тавуна Аминадин кІвале гьахьна. Ам вич бачІух ятІани, адан гирдим хьтин аскІан ва ацІай буй, вучатЈани Аминадиз бегенмиш тир.

Сенвиз Аминадин мугьман акур дишегьли гила, па-камахь яд гьиз гьаятдиз эвичІнава. Вичин гьилевай ведре крандик кутуна ада анал алай маса дишегьли-диз ихтилат ийизвя. Квез кІандатІа и хабар масабур-уз гуз тахьана, адаз йифди ахварни атанвачир.

— Вуу! — лагьана ада, гьилер кьилихь галай шал дуьзар хьувуник кваз.— Я алапат! Гьуьл фена чка-дални агакь тавунамаз ам (Аминадин кІвалихьди кьилин ишара- авуна) сенвиз жунгав галаз хтанва.

Заз адан амалар лап сифтедлай акахьначир. Кьил цава кьуна вилер гьарна кьекьведайд ава гьа, адавай аллагьди вичи хвена хьурай. Адав чи цехда са вацра кІвалах ийиз тан, акван ахпа а амалар адан рикІелни Х} <кІведатІа? Галаз хтанвайд аку. БачІух, ламран тту-муник жедай кІаркІар кьван чІишнеш! Кьенлай кьул-лукь виш йисуз гьуьл авачиз амуькьайтІани завай ам галай патахьни килигиз жедачир. Эхирки, гуьранрик куткай кицІ гьа регьуьн рекье рекьида.

— Я ччан вах, гьахьни батІул чир тахьанамаз жу-ван кьунши кьацІурун хьсан кар туш, — лагьана муь-куьда, вичин чІулав фите пелез чІугун хьувуна, чІарар кухтун хьувуна. — Юлдаш Кьулиев гзаф яр-дуст авай кас я. Белки, ам абурун мугьман ятІа!

— Гьуьл кІвале авачирла мугьманар кьведайд гуш,— адан гаф атІана сад лагьайда.— Инсандихь на-мус тахьайла, вуч хьайитІани жеда. Гьар са кардал баркаллу, акьулуу гьуьл, куркурар хьтин кьве аял кІвале аваз, де и червидиз вуч кІанзава? КІандатІа чІалахь ягьугь, кІандачтІа, ягьамир, зи гьуьл кьена тамам вад йис хьанва. А Аминадилай зун кьуьзуьни туш. Заз килигдай гадаярни, вил мичІдайбурни хьана. А ягьанат за кьабулнач. Жуван михьи, гьалал гьуьл кьвалахь галаз-галаз ахьтин чалкечирвал ийидайдаз вири халкьди кьван гана кІанда.

— Ваь, зун вахь галаз рази туш, — лагьана кьвед лагьайда.—■ Аминадин тахсир чаз гьеле тайин чир хьанвач. Дуьз я, жуван гьиле авай лаш, ам гьикьван

цПалцІамди яз хьайитІани, тІурар алайди хьиз аква-
дай тІебятдин инсанар авайд я. Чидач, Аминани гьа-
бурукай сад ятІа? Акван чна!

Къуншияр гагъ сес хкажиз, гагъ кушкушдалди мад-
ни рахана. Эхир абур гьарма вичин фикирдал аламаз
чпин кІвалериз хьф&на.

Фейидалай кълухъ са шумуд йикъалай Камилан
кагъаз хтана. «Азиз Амина! — кхьенвай ада. — Вавай
къакъатна иниз атана хьанвай вад югъ заз вад йисай
акъвазнава. Зун гьамииІа вахъ цІигел я, масан Ами-
на!... Эхирдалди завай ина бажагъат акъвазиз жеда...
Зун чахутка хьун ттаб акъатна. Ина хьсан духтурар
ава .. Чи санаторида итимрилай дишегълияр гзаф ава
Чпик акахъ тийидайвилай абур заз муьруьд, папа
къин гапвайди лугъузва. Чпиз вуч кІантІани лугъурай.
Вун кІаиивилиз зун вафалу я. Гьам заз бес я. .»

Камил динперествилин муьруьд, гьелбетда, туш.
Амма буьркьуь кІанивилин муьруьд ам, дугъриданни,
тир. Кае акъван чкадал атанвай хьи, эгер дишегъли-
дихъ галаз рахайтІа, гьамни жуван кІани папаз вафа-
сузвал авун хьиз акъазвай адаз. Эгер Аминади «вун
сефил жезватІа хьша» лагъай са гаф кхьенайтІа, ам
йифен мичІерани хьфидай. Папа ракъурай кагъаздай
муаллимди кІелна: «Зи масан Камил! Азар ттаб хьу-
нал зун шад я. Амма вахт куьтягъ тахьанамаз хуькве-
дай фикир ийимир...»

«Вафалу инсандин гафар я. Ада зи зайифвал фи-
кирда къазва. Зи хийир кІанивилин меслят я» фикир-
на Къулиева. Аминадин кагъазда мад са вучатІа
кхъизвай. Амма а гафарай Камилан къил акштначир.
Ада стхадикай терхеба рахунар ийизвай. Амма Ами-
надихъ стха аватІани муаллимдиз чизвачир. Адахъ
авайди а'нжах са дидени буба тир.

БачІух са сеферда пакамахъ йиф кумаз хьифизвай.
Мад къуншийриз акуна. ХупІ бала хьаначни? Де квез
гьа и арада кІвалей экъечІ лугъузвайди вуж я?

— Им анжах чІуру рекъе авайди хьфидай вахт я,—
рахана гьа виликан, сад лагвай дишегъли.

— Зи къве вилиз такунамаз завай акІ лугъуз же-
дач. Белки, ам -абурун мукъва-къили я жеда, — инкар
авуна чІулав фите алай муькуьда.

— За Камил муаллимдиз кагъаз кхьида. Къуй вя-
деда амаз хтана вичин кчан иесивал авурай.

34

— Вун ажеб тади квайд тушни, ччан вах. Сабур
ая. За ваз са ихтилат ийида. Вун ариф ятІа, ахпа заз
чир жеда. Зун гьуьлуьз тухвана са йисни бегъем хьан-
вачир. Чигъи-чигъар акъатна, пІинияр чразвай. Зун-
гьуьндуьграл фена. Гьуьндуьгрилай виниз, рекъин кІа-
ник пата, за хьчар атІузвай. Дагъдин кукІвар къунвай
панбаг-къала хьтин циф акуна-такуна акъадна, дере-
диз чкІана. Са камунин а патал алай инсан аквадай-
вал тушир. За хьчариз гьерекатзавай.

— Гье-гье-гье,! — гьарайна сада.

Им рехъ алатнавай егъи инсандин гьарагъун тирди
заз чир хьана. Зун гьинихъ фида. Циф гьатнавай
дагъда, за вуж жагъурда? Мад ва мад гьарайна. Га-
ламаз-галамаз пудра гьарайна. Мад сес ахкъатнач.
Заз ам язух атана.

«Акван ам, белки, инихъ галатІа» — фикирна зун
винелди фена. КилигайтІа, кесиб са лекъве ярх хьанва.
Сад лагъана акурла заз ам къенвайди хьиз хьанай.
Зун кичІез-кичІез игътиятдалди оа-са кам къачуна
адаз мукъва хьана. Гьа икІ циф авай йикъуз дагъда
чубандал гьалтай ва ада пуьслуьквал гьайи яру пе-
рем алай рушни гьа и арада зи рикІел атанвай. ЯтІани
зун адан патав фена.

Ам юазвачир. Нефес къачузватІани чир жезвачир.
—Я мугъман, я мулгъман!—за адаз эверна. Ахпа ам,
къил хкажна, заз килигна. Пад-къил туькІвей, абурар
алай, чагъинда авай жегъил итим я.

Суал жавабди тайинара'йвал, ам рехъ алатнавайди
тир. Мад вучта? Чуьлда таз жеч хьи. Инсан я, язух
я. Дагъ я, къайи къада.

-л_v л[^]110A[^]

Яргъалай башламишнавай ихтила^гннре[^]е«н хьан-
вай цехдин рабочий дишегълиди кисна адахъ яб акал-
зава. ЧІулав фите галайда давамарна.

— За ам «Івализ хутахна. Чими хуьрек гана дин-
жарна. За чуьнуьхдач, итимрик мердимазарар жеда.
Фу-затІ тІуьрдалай къулухъ и касди кІвале вил
экъуьрна. За так авуна. Ахпа ада вичихъ ахвар гала
лагъана. Зи рикІе кин гьатнавай. ЯтІани, завІай маса-
кІа ттум къекъуьриз хьаначир. За анжах са гаф ла-
гъана,— гьуьлни мукъвара хутун лазим я — хабар га-
на. КІвалин са пата мугъмандиз, муькуь пата заз чка-
яр туькІуьрна. Лампани туьхуьрна къведни къаткана.
Лугъуз жеч — фикирдалди за гьанеф зи месин патак

3*

35

кутуна. Гила зи мугьманди мекьида лугьуз шел-хвал башламишна. Зун тамамвилелди адан гъавурда акьуна. КИандатIа, чукькни тавуна ксус, туштIа рак ви гаатав гва, инай цIутIух лагьана за адаз буйругьдин къати сесиналди.

Гила, аквар гьаларай мугьман зи гъавурда акьуна, вучиз лагьайтIа, ада мад сес ахкьудначир.

Чахь сивин пад квачир са къунши авай. Ам гьамишанда са цIйи хабардихъ къелкъезвай, квайдини квачирди кутуна хабарар чукIурдай кас тир. Мугьман хьифидайла къастунай хьиз гьа и къундармачидиз акуна. Зун йифди ашна галаз къаткавва/1 лагьана ада вичин шатав тестикьарна. Тадиз фена, хперал алай зи гьуьлуьз лап чимиз амаз хабар гана. Аникай зун бей-хабар тир.

Киева яб акалзавай дигегьли теспача хьана. Кир-Кин хьанвай сесиналди ада жузуна.— Гьуьлуь вун текьена гьикI туна?

— Акъваз садра. Тади къачумир. Къуьне ружа, къула къеме, гьиле чумах авай гьуьл къилел цIайни гум алаз хтава. Ина я салам-калам, я жузун-качузун хьанач. Гьуьлун иви хьченвай ччинин атIугьайвал акур зун ийир-тийир хьана. «Яраб вуч хьанатIа?» — фикирна за. Ам вичин вилер зи вилера атIумна са къатда зи ччиниз килипвавай. За шак авуна, зи кIуфук мили хьвер акатна. Гьуьлун кIуфални, пенжердай кватай ракъинин цIилхем хьиз, хьвер къугьвана. Ахпа за адаз зи муIьмандикай ихтилат авуна.

— Ви ччиниз килигзамазди заз бес хьанвай, — жаваб гана гьуьлуь.

— Де гила вуна лагь, вун зи чIалахъ ягъазвани? — жузуна ихтилатзавайда яб акалзавайдавай.

— Вуч хьайитIани жеди...

— Камил муаллим келледа акьул авай кас я. Ада вири хьайи-хьайивал Аминадин ччинай кIелда. Эгер Амина жида шешелда чьуньхиз алахъзаватIа, ам яр-гьал фидач. Жиди, гьикI 21^b-3TMтIаии..^ишш *ИШй*, шишелдай сурд"аГ~ " "

Муьжуд лагьай къил

Санаторидин вахт куьтягь хьана. Чулав гьуьлуьзни къацу багьлариз сагьрай лагьана, Къулиев рекье гьатна. Гьар са патахьай къулайвал аваз ял ягьай ам

гумрагь тир. Аминадин сад лагьай кагъаз атайдалай инихъ и хьфидай юг ада датIана гуьзлемишиз хьанай. «Стха атана», вучатIа хьана лугьуз хьенвай, вичин къил акьат тавур гафари адак, вучиз ятIа вичизни тий-йжир, футфа кутавай къван. Камила вич хуьквейдайкак телеграммадалди Аминадиз хабар ганвай. Гьикьван лагьайтIани, курортда хуьрекар ширин-бур, хуьтуьлбур ва шитбур жеда. Абурукай кирягь хьанвай Камил, гила за кIуь-цуруди пас рекьидалди неда лугьуз шавкъуна хьана.

«За агакъзамазди къве къапунавай хинкIал неда. Туьнтдаказ сергни кутуна, гьерен куьк якIуз кIас ягьиз, за ам къве къвала чIакъ ийидалди неда. ХинкIал зи гзаф рикI алай хуьрек тирди Аминадиз чида. Ада ам гьазурнаваз жеда...» фикирзавай муаллимди.

Телеграмма агакъайла, гьуьл къаршиламишиз Амина гьеле гьазур тир. Ада пек-лек чухьвена къатуна ттунавай. КIвал къакъажнавай. Вичин къил-ттумни туькIурнавай.

Камил агакъна. Адаз, гьаятда амаз гатай серкинин ни атана. Къулал къажгьан хьутIкъутI ягьиз ргавза. ХинкIалдин чкалар атIана гьазур я.

— Валлагь Амина, ваз зи рикIяй феи хиял гьамиша чир жеда, — лагьана Камила жузун-качузун авурдалай гуьгьуьниз. Ам вилер атIумна папаз килшзавай. Аминадин ччин хьпи тир. Вичин саягьда гьир-гьирдин хьвер авур паб ччилизи килигна.

Къулиева папаз гьанвай подарка — къакьан дабана квай туфляяр адав вахкана. Ахпа Айна къужахда къуна адаз къяфетар ва нини гана. Мурадав вичи гьайи костюм алуькIиз туна. «Тамаш, халис капитан я» лугьуз шадвилер авуна.

— Амина, ви рангар заз хьендиз аквазвач. Вун кефсуз хьанвани? — жузуна ада хзан хинкIал тIуьнив эгечIайла.

— Вааь, ахьтин кар авач.

Хзандихъ вил хьайи Камилан цIигелвал рекьизвачир. Пуд юг алатна, къуд лагьай юкьуз кIалахдал алаз ада, вичихъ сагьсузвилини са гьихьтин ятIа дегишвал хьанвайди гьис авуна. Им вуч хьурай? Ихьтин азарни авайди адаз чизвай. «Ам заз гьинай атуь» — фикирзавай муаллим инанмиш тушир. Къулиев кичIезрегьуз духтурдин патав фена.

— Им, гъа вуна лагъайвал, халис гъа азар я, — лагъана кшшгай духтурди. Им садакай садаз къведайди я. Белки, курортда вуна хата авунатла? Вун папаз мукъва хъана виже къведач. Дишегълидиз ам акатун гзаф вахтара чирни жедач. Яз ам нагъакъбан, чир«кин азар я.

Камила чуькъни авуначир. «Хата вучтинди я. Заз ана гъич ахварайни акур кас авач. Яраб Аминадик хата кватла?» Ам шаклу хъана.

Къвализ хтай Камил кур-пашман тир. Адахъ виликан шадвал, хуьруьн-къугъун амачир.

— Камил, ви кефияр авачни? — жузуна киркИн хъайи папа. Цегъ тГуьрдан къилел цIай ала лагъайла, цегъ тГуьрда вичин бармакдиз гъил авуналдай. Гъа жуьреда, Аминадизни вичин сирдикай хабар хъана Камила ччин чIурнавайд хъиз тир.

Ахътин кар авач, ам чIана къвалахдал инжиклу хъунин эсер я, — жаваб гана гъуьлуь, гъакъикъат чуьнуьхна.

Няниз аялар ксайла Камила Аминадивай стхадин месэла жузуна. Гила папан рангар михъиз атIана. Тесиача хъанвай адан сивяй къур акъатнавай. Ам вуч ва гъикI лугъудатла жегъин тийиз серсер хъана.

— ■ Ву зи, зи... а ам чи эмидин гада тир. А-а-а-м Грозныйдиз хъфена. От...т-пусткадиз х-т-а-н-вайд яз з-з-а-л са къил чIугваз атанвай...

— Вав адан адрес гва-ни? — силист тухвана Къулиева, секиндаказ.

— Адрес гвач... ам чидач... ачунач... хъфена, — къилкъилик квачир, сад-садахъ галаз къун тавур жавабар гана папа. Адак фул акатнавай. Гила муаллимдин шак акъатна. Адаз къеви хъел атана. -

— Яни эмидин гада вак азар кутуна хъфена.

— Вуна зун нй къазва? Ву, я алапат! Вун курорт да валарганрихъ галаз хъана лугъуз, ваз зунни къа-цIуриз къанзавани? Заз чидачир вун ичътннди ятIа!... гъарай-эвер къарагъарна папа. Аданди куларикай хкечIна рекъел алайдан къил хун тир.

Камил къарагъна, ракIар гелягъна къвалаяй экъечIна. Куьчеда, звал атай къажгъанди хъиз, ада хъутI-къутI яна. Ахпа ам вичин кабинетдиз фена, дивандал ксана. Адаз гъарай-эвер акъуд тавуна пакамаз гена ахтармишна, тамамвилелди ери-бине чириз къанзавай.

38

Гъуьл инанмишарун патал Аминадини жуьрба-жуьр планар чIугуна. Духтурдиз ришвет гана, ам гъилив къазни къан хъанай. Амма «вучатIани Мурада лагъанва» — фикирди адан руьхъведин къунтIар вири чукIурна. Адаз амукъаиди анжах тек са рехъ хъана.

Пакамаз фад хтай Камилаз ракIарихъ куьлег галаз ачуна. Ам рак ахъайна къвалеле гъахъна. Аялар ксанва, столдал записка ала. Аминади кхъизва: «Диде къевел алаз телеграмма атана. Зун хуьруьз хъфена...» Камил запискадихъ инанмиш хъана. Вучиз лагъай-тIа, ам мумкин кар тир.

Амина дидедал къил чIугваз фена вад лагъай югъ тир. Гъуьлуь ам гила-мад хтун гуьзлемишиз хъана. Камил аялриз тГуьн гуз кардик квай гъа и арада рак гатана. Почтальонди кагъаз вахкана. Почтунин печать Сумгаитдинди тир. «Им ни ракъурайди хъурай?» фикир авуна муаллимди. Конверт ахъайна чарчиз килигай ам серсер хъана. Ахпа ада тГуб сара къуна. Суна адан рикIел хтана.

Рабфак куьтыгъай Сунади Ленинграддин мединститутда къелзавай. Каникулриз хтай ам Мурадал къил чIугуна и мукъвара хъфенвай. Къулиеваз ам ачуначир. Ам такуна хъфин муаллимдиз гила гзаф залан хъанвай. «Бес и хабар гъадахъни агакъдачни. Ихътин биябурчивал?» фикирна ада.

Басмадин хатIаралди кхъенвлIай ва Аминадинни вичин тIварарни фамилияр гъилелди кхъена алава хъу-вунавай и къуд пипIен ччар ада элкъез-элкъез къелна. Ваъ, гъакI я. Дуьмбадуьз гъакI я. Аминади вичин гъуьлуьз тIалакъбар ганва.

Къулиев, далбадал пIапIрус чIугваз, къвалеле къекъвена. Ам хер хъанвай жанавур хъиз са нел ятIа тепилмиш жез гъазур тир. Амма нел?! Бубадин гъал аквазвай аялрин финдикъни къуранвай. «За адаз къвач куда къулухъди чIугу лагъайд туш! Икъван хуш къанивал рикIелай фин! Ваъ, ам къанивал къва хъайи чка чухун хътин кар яз, бахтлувал руфун тухарун хътин кар яз гъисабзавай чеври тир къван! Де гила зун гъи ччин алаз халкъдин арадиз экъечIа? За фена ам жагъурна тике-тике ийида. Къве аял етим авун! Абурун тахсир вуч я? Айна за адав вахкудач...» — фикирдик акатнавай Къулиев.

Квел къил эцигдахIа, адаз сакIанн жегъизвачир.

Ам нел алуькда? Ада вичин сир низ ахъайда? Адаз са акъ^ллу меслят къалурдай, сир гвай касни патав гвачир. Дугъри я, и хъанвайди рикъиз гзаф такъан ва зан кар тир. Ятани, ам са Камилан къилел атанвайдушир. Дуьшуьш я. Дуьшуьшар жуьрба-жуьр жеда. Инсан дели жеда. Инсан чархалай аватна рекьиде. Бес амайбуру фу хъинедачни, кеопи хъийидачни?

Дерт къати яз къвале дурум гуз тежезвай Къулиев дегълиздиз акъатна. Ам физвай. Гъиниз ятла, вичизни чизвачир. Фа'брикдин хунер храдай цехда къвалахзавай, бейхабар дишегъли адаз раст атана. Ада Камилал рахун илитна.

— Ччан муаллим, ваз кагъаз кхъиз къанзавай заз. Агакънач, — лагъана яргъал феи рахунрик кваз, суалдиз жаваб яз, Бачлухакай ихтилат авуна. — Ам куь мукъва-къили яни? — жузуна.

Дуьзена къанивили буьркью авунвай Къулиеван вилер гила ачух жез башламишна. Муаллим Бачлухай суракъда гъатна. Ада гъакъикъат, къечъана чирзавай. Бязи малуматар адаз Мурадавайни жагъана. Гила къили ван авур адаз Амина пуд гъуьлуьккай гъикъ хтайди ятла чир хъана. Ам вичин чевривили гъар сефердани ам вичи къашдурайдахъай вичиз ни атана катнавай. Вучиз лагъайтла, цехдин рабочийдихъ галаз къалар хъайила, адани Аминадиз Бачлух къехуьннай ва кълеви гъелягъни къунвай.

Кардал Къулиеван гъил къевезвачир. йиф ада датиана пипрусар члугваз акъудзавай. Ахвар михъиз квахънавай. Са няниз Камила аялар ксурна, ахвариз чара патал эрекъ хъвана. Са рюмка, къвед, пуд... фикирар хиялар ийиз литридикай тлимил-шимил кимиз хъвана. Ам къудкъанницекъуьдаз акъатна. Гуя гъилериз къуват, къилиз михъи акъул атана.

Къеме чекмедин кухва ттуна Къулиев фена. «Адан буба вак хъурай. Гапур илигна за Бачлухан къил, гъуьлягъдин къил хъиз, къус-«къус ийида».

«Яда, ам гъилер кутлуна* ви вилик гвадарнавач гъа!» лугъудай кас къвалал алачир.

«Ам тахъайтла, за адан вах гъаятдин юкъвал акъудда. Гъанал за адан вахчег хтлунда... Къисас вахчуда».

Я Камил муаллим, ша вун дели жемир. Дишегъли-

ди вичи мейил тавуртла, адав гъич садавайни эгечлиз жедач. Адан вахан тахсир вуч я? Абур ваз кутугнавай крар туш! Гъадакни гъилер ква. Адан ччандани къуват ава. Эрекъ хъвана луьлуьш хъанвай вун ада а къарара къуьруьгарда лугъудай касни авачир. Я хъанайтла, адаз ванни къведачир.

Эрекъ! Агъ зегъримар, вуна къуьрекайни аждагъан ийида. Эрекъ хъвайи чакъалди рекъел экъечъна сикревай паспорт истемишналда. Кефливал алатай инсан лагъайтла, ламралай аватайди хъиз жеда. Яраб вуна члур тавур къвал, члур жеда жал?

Эрекъди къурмишнавай, вичи ийидай «гъунарри» худ гузвай Камилан къвач япувай къевезва. Тертер къекъведач, гъамишанда вичин акъулдал алай а Камил муаллимдикай вуч хъанватла, гила квез акъуна къандай! И гегъенш куьче дар хъана, гагъ са пад, гагъ муькуь пад ягъизвай адан рехъ алатна. Ам са мичли ккла гъатна. Арабир акъвазиз, гуя къибле, кефер ахтармишиз ам мад физ хъана. Гъиниз? Гъикъван фейитлани, гъи патахъ элкъвейтлани ам гъа са чкадал хуьквезвай. Амма фагъирди ам къатлузавачир. Ам гагъ ацукъзавай, мад къаратъиз физвай.

Нехир хуькведач лугъуз, югъ няни жедачни? — лагъайвал, бес Камил акъваздач лугъуз йиф акъатдачни? Экъ хъиткъинзавай. Гила Камилан къили са вучатла къатлуниз башламишна. Килигайтла, ам юкъвал къван ктад хъанва. йифди куьл гудай къван гъаятда авай къарадикай луц авунва. Къамайди, керпичар атлун патал, са къалуб тир. Гена и ккла кицъ авачиз бахт хъана. Хъанайтла, я ам къуна хер ийидай. Ва я элуькъна-элуькъна къанвайбуруз эвер тавур мугъмандикай хабар гудай. Гъар гъикъ хъайитлани беябурчивал тир.

Къуралай верчер юзадалди Камил къвализ ахгакъна. Парталар дегишарна, аялриз тлуьн гана, са стакан туьнт чай хъвана ам къвалахдал фена. Къил къуьнера гъатнавай ам агаж хъанвай. Яхун хъанвай адан гъаркъуь ва ацлач чинал аламайди пуд тлуб тир. Адак вилкан ухшарар лап тлимил кумай лагъайтла, ттаб жедач. Къвалахдин, бейхабар юлдашри муаллим курортдиз фена мадни пис хъана лугъуз фикирзава.

Къвалахдила гъуьгъуьниз, мичли жезвай арада дерт къати яз Камил гъуьлуьн къере къекъвезвай. Члеш квай югъ адав лап къазва. Къайи тар къарагъна, гъуьлуь

къал къачунвай. Камил гъуле гъахъна. Адан кІвачер ци чуьхуьзва. КІамайди къве гъил ахъайна, жув ччинихъди, каф къилеллаз, цІун мурз хъиз къевезвай лепедал гъалчун тир. Гъилер ахъайна ам вич хкаж хъана. Де гила гъич, хкадарна! Ваъ, ада гъилер агъуз хъувуна, вич тик акъвазна. Ахпа атай лепеди ам ярхарна. Тадиз къахрагъна, къудал алаз къулу-къулухъди фена къерел эхкъечІна.

Камилавай жуьрэт ийиз хъанач лугъудани вуна, кІелзавай кас? Ваъ, акІ тушир. Месэла, сад лагъана рикІе гъатай цІйи фикирри гъял авунай. «Им коммунистдиз мадни еке беябурчивал я. Мурад дидедивай ччара авурдини зун я. Гила зунни адавай ччара хъана, дидедай хъиз бубадайкани пай атІай етим ийидани за адакай? Бес адан къилел Айнадайкани етим жедачни? Ваъ, а ажувал за ийидач!»

Пешапай хъанвай Камил кІвализ хуькведайла къуншийриз акуна. Гила абур хъанвай агъвалатдин гъавурда акъуна. Камила гъикъван чуьнуьхзавайтІани, Аминадин къацІурунин ни чкІанвай. Муаллимдай абуроз жакъвадай кендирагъ хъана. Т І й

Им дуьз я, — лагъана чТулав""ф"ите алай дишегълиди цехда кІвалахзавайдан пислемеишунриз жаваб я. Адан чТулав фитедай хкис хъанвай рехи чІарари, къуьгъвер къарагъарнавай чини ам кІуь-цуруд акуо кас тирди тестикъарзавай. — Фагъумна кІанда: нехирдин тахсир вуч я? Бес Аминадин месэлани гъакІ тушни? Амина делил къуна Камил муаллимдал хуьруьн, ам юлдаш Къулиеваз къехуьнун лап батІул кар я. Ри-кІяй-рикІиз рехъ авай, ччанда-ччан авай уьмуьрлух юлдаш гъалтун еке бахт я. Бахтсуз хъайи касдал хуьруьн, квез кІандатІа, кІусни инсанвал туш!

Дишегъли акурла, ам вичиз вуж кІантІани хъурай, Къулиеван ччиниз иви хъичезвай. Радиодай дишегълиди куз-куз, ширин мани ягъизваз хъайитІа, ада ам акъвазардай. «Абур вири сад я. Къзе ччин алайбур я. Вафалувал авай затІар туш. Намус фитедин пипІек квайбур я» — фикирзавай ада. Гъа икІ луьт хъанвай адан кІвалахдални кІукТ" къевезвачир. йикъар-вахтар физвай. Амма къве шараг галай Къулиев вич-вичел хуьквезвачир, кІалубда гъат хъийизвачир.

— Мад хъайиди ана хъана. Хайи кІвач я куьруь

жеда, я яргъи — меслятар къалурна адаз вичин хийир кІанибуру. — Мурад са гъал чІехи хъанва. Ам школада кІелзавайад я. Айна хуьруьз рахкура. Жуван мукъвабурал тапшурмиша. А кчав мад ам вахкумир. Жувазни са юлдашдин къайгъу хъия.

Чидач-ман гъикІ жедай крар ятІа. Меслятар къалурун регъят я. Камила рахазвайбурухъ яб акалзавай. Амма ам са къетІи къарардал къевезвачир. Са кар ада кІевелай къетІ авунвай. «Паб вахчун, паб вахчун! Аник зун квач!»

Азарлуда рикІ экъуьрда. Са цирихим затІ кІан хъана неда. Я ам адав къан, я ам пис жен. Бес дерт къати хъанвай инсан азарлудалай бешбетер тушни? Гъадан рикІни, фикирни датІана къекъевез жедачни? «Дерт гъикІ элекъарда?!» — Гзаф юкІвар, чипІер ягъайла Камилан къад эрекъдал къевезвай. Им, гъелбетда, адан нервийрин къадакъар буш хъунин алапат тир. Касни галачиз, рахни агална, кІвале хъваз, ам кеф акъалтайла вилик квай бутылкадихъ галаз рахадай.

— Зи мукъва-къили, яр-дуст, дин-иман, дердинин дарман вун я, ччан эрекъ!...

Къулиева гъикъван чинеба хъвазвайтІани, адакай малум тир. Адаз наркомдини, партийный организацидин секретардини «мийир», «жемир» лугъузвай. Амма намусди тІушунзавай Камил муаллим чкадал хуьквезвачир.

Са нязи ада мад лух жедалди хъвана, вич сустарна. Пакамазни ам кефли тир. «Къил дуьзар хъувуна» кІвалахдал фена. Адан къекъуьнри, гъич тахъай, къал алай рахунри ам виридан вилик ашкардиз акъудна. Кардай мад кар экъисна. Къулиеван месэла партийный бюрордал ва ахпа партийный собраниедал атана. Рахай юлдашри адан гъайиф чІугуна ва ам къетІидаказ критика авуна.

— Инсан гъар са жуьредин баладик акатда. Бес ада вич квадарна эрекъдин ихтиярда твадани?... Ваъ! Къулиева коммунистдин тІвар къацІурна.

КІвач цІуьтхуьнай Къулиев юрфарихъди алуькна. Партийный рекъай адаз кІеви айиб гана. Ва мад хъунар, пиянискавилер авуртІа партиядай акъудда лагъана. Ам кІвалахдилаини алудна. Къулиев школадиз хъфена.

Кӱӱд лагъай кӱл

Партийный туьбуьгъ Камилаз гзаф залан хъана. Вилкан дерт ада гецуькзавай. Лам къарада акӱайла иеси гужлу хъана кӱанда лагъайвал, Къулиевни гужлу хъана кӱанзавай. Къилин мефтӱеди кьур пас алатиз ва чӱулав циферикай хкатай рагъ хъиз акъул ачух жез башламиш хъайи Къулиева лагъана:

— Амина, кълп кълзилдин шейӱр хътин гуьрчег гафар рахадай, ширин мез авайди ва тадиз ахъа жедай гъебе хътинди хъана. Мад вучта? Сабур хуьн лазим я. Дуьньядивай расчет вахчуникай за отказ ийизва. Къенин йикълалай зи вафалу дуст, вири картаяр атӱудай тек халкъдиз менфятлу зегмет я.

Камил муаллим кве гъл кълкъажна кӱвалахдив эгечӱна. Дерт куьгъне жезвай гъа и арада адан къллихъ мад са тварк галукъна. Аминади Айна важчунин месӱла къларагъларнавай. Чеври кукупӱдиз аял язух атуьнин дердинлай маса метлеб гзаф тир лагъайтӱа ттаб жедач. Камилаз аял вахкуз асла кӱанзавачир. Амма таза аялдиз дидедал вичивай тежезвайди ва масадавайни тежедайди аннамишна ада кълдаажагълу кълрар кълбулна. Лигим хъланвай боксердин саягъда и тваркунизни дурум гана. Рикӱ чуькълена кълна. Айна дидедин патав рахкурна. Адаз жуьре гуз башламишна. Вацӱук акатайдаз марфадивай вуч хъижеда кълван!

Жуьре ракъурунал бесар тавуна, ада Айнадин патархай, Сумгаитда авай адан чӱехи дидедихъ галаз алакъла хуьзвай. Вацралай са кагълаз кълхъиз вичин рушан гъл-агълвал, дерди-бала жузавай. Чӱехи дидеди гагъл жаваб гудай, гагъл гудачир. Амина лагъайтӱа, гагъл Сумгаитда, гагъл Бакуда, гагъл Одессада ава лугълуз суракъл жедай. Муаллимдиз ам герек тушир.

Камилахълай вил кълзавай Бачӱух лагъайтӱа, Кълулиева а кӱла палчухдикай луз ийизвай гъа йифиз Бакудиз катна. Адан фикир ана са кӱвалахдал акълвазна вичин кълл хуьн тир. Гълеле са кеспи авачир ам куьчейра кълкълвез хейлин вахт хъланвай. Рагъл гецифнавай югъл тир. Гълуьлуьн кълрехда авай булварда адаз Амина акуна. Бачӱух адаз салам гуз гълзар хълан. Гъллик еке сумка кваз физвай Аминадин кълш-кълмат дегиш хъланвай: руьхълведин ранг янавай чинал як аламач; булушка юргълдик акатайд хълз куьрс хълан кълатуна

амач, дабанар патархай хъланвай туфляяр алай адан кълкълуьнри гълуьрче авай машкӱа рикӱел гълзва.

— Гила гълч, Аминадик рълбет кумач,— лагълана Бачӱух, ам такурдай кълна уьтмиш хълан.

Рикӱелни алачир кагълз атана. Сунади кълхъизвай: «Гълуьрметлу Камил муаллим!... Заз чӱуру хабар хълана. Зи азиз хчин бубадин къллел ахътин бала атун заз гзаф такӱан хълан. За пара гълйиф чӱугълваз. Ваз гудай акъул захъл авач, ятӱани вуна жуьв квадар тавун тӱалабзав,а за вавай...»

Сунадин кагълз рикӱин миьхъивилелди, къланажагъл-лу инсандин гълсралди кълхълвайд тир. Ада гълкълван, инсанвал гълтуруни Камил бегълем кълрсатмишна. Муаллимди тадиз ччар кълчуна жаваб кълхъин хълуьна. «Играми Суна! — кълхълана ада. Им адан рикӱин буй-ругъл тир. «Ваъл, виже кълведач. Ада маса фикир ийида» лагълана чӱурна. Ахпа «Гълуьрметлу Суна! Захъл хъланвай дерт вунани гълсс ийизва. Вун гзаф сагълрай...» Муаллим акълваз хълан. Вилкан дилбилмес, гилан студент Суна адан вилерикай каратзавай. Сунадин барадай вичи авур гъллатӱди ам кълвердавай гзаф тӱушунзавай. «За авур гъллатӱ за дуьзар хълувуртӱа, вун рази жедани?» кълхълз кӱанзавай адаз. «Ваъл, виже кълведач. Ам дуьзаризтехже|2 ,хълалагӱ я>> фикирна ада алава хъл^вунаТТВунбахтлу хълурай! Вахъл еке агалкълунар хълурай!»—«хълена кагълз куьтгълна. Сунади аник хев кутан тийидайди адаз чизвай. Ам Сунадиз вичин кайи лекъларал кълел кӱвахун хълз акун мумкӱн тир.

Школада ва кӱвале, югъл-йиф кӱвалах хълан. Хуьрек авуни, вичин ва Мурадан пек-лек гълзуруни, кӱваллихъл гелкълуьни адан зегъле тухузвай. Ам куьлягъл жезвай. Ятӱани, гълр са куьникай пай атӱанвай Кълулиева абур кваз кълзвачир. Класдин ученикрин агалкълунри ва Мурадан эминвили адак лувар кутазвай. Амма курортдай хтай югъл, къленин югъл, адан кӱуфук хълвер акатна акур кас авачир. Тӱуьн кълулай хълйидаз яд кӱан жедайвал, хълверни кефи кълунбардаз кълведай затӱ я. Дердинин закълум гълеле туьтуьна акӱанмай Камил муаллимдиз а хълвер гълкӱ кълведай кълван?

Дишегълдихъл, гълтта школада вичин кӱвалахдин юлдашар тир учительницайрихъл галазни, са герек атай «эхъл», «ун» хълйитӱа хълан, маса рахун-луькӱуьн адан патархай авачир. Ви хъл я, дишегълли лагълай тӱвар алай

къванди адан буба яна кьейи душманар я. Амма тек Суна квачир.

— Яраб Камил муаллимди вич ханарин халумрихъ гелкъведай къуллугъчияр хъиз хеси авунватла гьа? — зарафат ийидай учительницайри чпин арада, Къулиева паб вахчудаивал туш лугъуз ихтилат кватайла.

Учительница Алибековади Къулиеваз мейил ийизвай. Им айиб тушир, вучиз лагъайтла, гьамни хиндеда тир. Дишегълидиз хае тир гуьрчегвал авай, гьамишанда кIвач кьил туькIуьрна жедай ам темягъ авуниз лайхлу кьил я.

Къуьнгр агажна, кьил ччиле ттуна кIвалахдал къведай Камил ада гьамиша гуьзлемишзава. Салам гуз, жузун-качунун ийизва. Алибековади, бязи вахтара галачир эгъуь ягъизни вичикай хабар гудай. Камила са гаф лагъайтла, ада вичин успагъи сарар къалуриз мили хъвер ийидай. Адан ччинив яр гекъифдай. Яргъи гарданда, кустахвилелди, чам твадай.

Адан яргъи кифер г.агъ дабан гатаз куьрсна жеда. Гагъ къамал кIватIна къечIем акъудда. Ттум къекъуьриз къекъведайла, куьрснавай кифер галтад жеда. Ада йикъа са партал дегишарзавай. Лацу хев галай яру булушка алаз, кифер авадарна, кжъва пуржин гуз къекъведайла ам мадии гуьрчег я. Ам гьикI ятIани, адан яргъи рахунриз Къулиева анжах куьруь жавабар гудай. Садра къванни адан яцIу пIуз хкаж жедачир.

Са юкъуз, тарсарилай гуьгъуьниз, муаллимди эвернавай диде-бубайрихъ галаз рахунар ийизвай. Клас-сдиз кулни гваз уборщица Пери атана. Инсанар аваз акуна ам элкъвена. Куьгъне булушкадин далудлай къазуннаваз, адан жендек аквазвай. Адак вил хкIур Къулиеваз Пери язух атана. Пакад юкъуз, кIвалахдал атайла, муаллимди адаз эверна. Адав ччарчин багъ-лама вугана лагъана:

— Ма, идакай жуваз са булушка цуз. Им фадлай чи кIвале авай парча я. Заз ам мад герек амач.

Перидии ччин яру хъана. Дуьньяда авай къван ччан алай шейэрикай анжах инсандин ччин я эхир, яру жедайди. «И муаллимдин мурад вуч ятIа?» — фикир авуна ада.

— Вун сагърай, Камил муаллим. Завай ам гъавай-да къачуз жедач. КIандатIа кьииет лагъ, кIандатIа,

за ви кIвализ къуллугъ ийида, парталар чуьхуьда, гьакъ гьакъинихъ агакьарда.

— Эгер ваз кIан ятIа, парталар чуьхуьниз зи ваъ авач. Гьм... Ваъ, ваъ, парча ваз гъавайда хъурай, къачу.

Уборщицади парча, муаллимдин кефи амуьк тавун патал, са пата ял аваз хъиз къачуна. Жув яшлуд тир-тIа, къайгъуни авачир, фикирна Периди. Анжах къанни вад йиса авай жегъил дишегълидиз ктугнани авачир эхир. Вични гъуьл къена хиндеда хъанвайди яз хъайила, ам мадни игътиятлу тир. «Низ чида, ам вуч фикир аваз пишкешзаватIа?»

Пери школадин гъаятда, подвалда яшамеш жезвай. Буйдиз къакъан, къаш-къамат авай ам са бубат парталар алуькIайтIа, гьи межлисда хъайитIани абур тир. Адаз темягъ ийидайбурни гзаф жедай. Амма гъеле гъуьлуьн яеда авай ам вични и мукъвара больницадай хтанвай. Я ам а къайгъуйрикни квачир, я адахъ вичин уьстуь-баши туькIуьрдай такъатни авачир. Ирид клас-сдин школа куьтягънавай Перидии кеспи кIвалах куьтягъна, ктабар ва газетар кIелун тир. Куьчедиз фин, вичин таярик акахъна ихтилат, хъуьруьн-къугъун авун адаз чидай кар тушир. Ученикрихъ галаз ада ийидай хуш ва культурный рафтар акваз учителри Перидиз чпин куьмекчи лагъай тIвар ганвай. Садани адаз уборщица лугъузмачир. Са сеферда, ивсандихъ рикI кудаь Камил муаллимди адаз теклиф авуна:

— Ша, куьмекчи, вуна са кар ая. Вун а подвалдай экъечI. А рутубат авай къазмада вун купулри къада. Ви язух я.

— Я ччан муаллим, зун гьиниз фида?

— Зи кIвализ хъша!

Им кIусни къаб алачир теклиф тир. «Захъ къве кIвал ала. Мехъер за хъийидани? Ваъ! Атана са кIвале ацукърай вичиз» фикирзавай Камила. «Белки за кIелизни туна ам «куьмекчивилияй» учительницавилени акъудин». Перидии хуш тIебиат, инсанвал, кIвалахдал зиреквал ва кIелунал рикI хъун адаз гзаф бегенмиш тир.

— Вун гзаф сагърай, ччан муаллим! Ви жумартвиллиз гаф авач! — лагъана кесиб дишегълиди. — Ви кIвале ваз ацукъдай сагъвал, рикIин шадвал акурай. Завай ви кIвале ацукъиз жедач. Акурбуру вуч лугъуда?

«Вири вун хьтин масадан дердиникай хабар къадай михьи рикI авайбур хьанайтIа, ажеб туширни? Зун ви хатурдик гьеле квазва» — фикирзавай ада.

Гатфар алуьна. Вергедин ярувал алай къачIар акъатнавай. Периди ял ядай юкъуз фена, хьчар гъана, афарар авуна. Ахпа, Камил муаллимди гайи парчадикай цванвай булушкани алуьна, вичин къил кIвачни са гьал туькIуьрна. Мад халкъ авай шегьердин куьчедиз акатайвал физ жеч хьи! Са къапунавай афарарни гваз ам Къулиеван кIвализ фена. «КIвале дишегьли авачир муаллимдиз къве афар тухвайтIа, белки, ам шад жеди. Жувалай алакьдай гьуьрмет я».

Къулиев столдихъ ацукьна, вучатIа, са кардал машгул тир. Мурад куьчедиз зкъечIнавай. Рак гатана. Рак ахъагъай Камилаз Пери чир хьанач. Ам тIарам тир. Муаллимдиз ам икI садрани ачуначир. КIвалин иеси атанвай дишегьлидиз я буюр тийиз, я адан метлеб вуч ятIа, хабар такъаз акъваз хьана. Периди ам серсер хьун къатIана.

— АтайтIа жедани? — жузуна ада кIуфук хушвилили мили хьвер кваз.

— Агъа, ам вун яни, Пери? Буюр куьмекчи, буюр! Вичизни хабар авачиз муаллимдин кIуфални хьвер къугъвана. Им автIа, сифте рикI тIар хьайидалай инихъ сад лагъай сеферда яз атанвай хьвер тир. Гъа икI, сугул тир и къве инсандин мили хьвер сад садаз раст атана.

— За ваз хьчарин афарар гъана. Чидач, ваз абур кIандай затIар ятIа?— лагъана Периди вичин гьилел алай, лацу багъламадик квай къаб столдад эцигна.

— Чухсагъул. Вуна нагъакъа вун инжиклу авуна...

Камила афардин са пIипI атIана, тIеам ачуна. Афардин чкал т'ышдддн_ ччар хьиз къелечI тир. Им, гьелбетда, назйк гьилерин гьунар я. Эхирки къил-къилел алай афарар я. Вергерни кIеленмецер, мукашни хвехвер, какани къуру як, я гзаф, я тIимил тушиз къелни, къежни вири квай абуру чпин атир чукIурзавай.

КIвале вил экъуьрай Периди вичиз кIвал къакъажунин ихтияр гунуг тIалабна. Са маса сеферда хьурай лагъана муаллимди. Абуру школадикай ва яшайишдикай хейлин ихтилатар авуна. Муаллимди мугъман чайдалди къунагъламишна. Ахпа Пери хьфейда-

лай къулухъ вичи-вичикди веревирд авур Камилаз ачуна хьи, кефияр ачух хьанва. Дишегьлидин миллайимвили итим цIийи хьийида къван!» фикирна Къулиева. Амма къедалди ада тестикъарзавай хьи — «Тебиатди дишегьли яратмишна еке гьалатI авуна!»

Гьалди ва агъвалди инсандин фикир дегишарда Им ашкара месэла я. Гила, дишегьлидин гьакъиндай Камил муаллимдин фикирни дегиш хьанвай «Куьмекчи хьсан ихтилатчи я. Бес гуж тушни и зериф гьилер, авай къил...» фикирна ада. Дуьньяда алакьунар авай лайихлу инсанар тIимил авалдани вуна? Абурукай хабар тахьунин себеб фитнекар и барадай писун туш.

Къвери ял ядай юкъуз Периди Къулиеван кIвал къакъажна, безетмишай нини хьиз акъвазарна. Мад сеферда атайла тупIар фитиндай къван хьсан хуьрекни авуна.

Ада къил ччиле ттуна кIвалахдай. Гайи суалдиз хушвилелди жаваб гудай. Периди рахунрикай ва кIвалахдикай муаллимдиз са шалтагъ жегъизвачир Камила автIа вахтунда къабулай къарар дегишардай фикир авуна. «И дарвал дадмишнавай, азаб-азият акур Пери уьмуьрдин юлдаш жедай хьтинди я. Ваъ, зун адалай тамам вад-ругуд йис чIехи я, виже къведач. Акван садра зун адахъ галаз рахада. Ам сир маса гудай хьтинди туш». Гишинда тIеам ахтармиш тийиз акатай вуч хьайитIани недайвал, итимрини гзаф вахтара хьуси яшайишдиз хае тир тIеамдиз фикир гу-дач. Абурухъ и барадай анжах гьуьрчехъандин гьисс жеда. Белки, Къулиевни гъа икI туштIа? Ваъ, кIуь-цуруди ачунавай, писдини хьеанди ччара ийиз тежри-бади чирнавай Камил муаллим гила абурун жергедик кутаз жедайвал тушир.

Перидихъни вичин яшайиш туькIуьруниз хае тир са фикир авай жеди. Амма Камилан ниятрикай адаз бажагъат илгъам авай. Са кар ашкара тир. Куьмекчидиз муаллим хуш ятIани, Камилаз темягъ ада ийизвачир. Вучиз? Акван чна абур гьикI жезвай крар ятIа.

ЦIуд лагъай къил

Муаллимди месэла яргьалди вигьеначир Ракъ ифенамаз гатут! Ахпани къий, пакани, ччан гьилай-гьилиз!

лугьуда Тарсарилай гуьгьуьниз ам классар чухъузвай Перидихъ галаз гуьруьшмиш хъана. Къежей мез яцIу пIузаррив гуьцIуьз ада галай-галайвал ихтилат авуна лагъана:

— ...Зун фери некIеди кана, цуру некIедиз уф гуз-вайди я. За ваз ачухдиз лугьузва...

— Зун къаймах.аламачир нек я, чнан муаллим. Зун ви чухвадиз хъиягъиз жедай пек туш. Вун муаллим, зун вуж я? Уборщица! Уьмуьрлух юлдаш жуваз тангъах авайди хъана кIанда,—жаваб гана куьмекчиди.

Перидинди я вич алчах къун тушир, я наз маса гуз ийизвай айгъамдин ракун тушир. Адаз ам эхир авачир кар хъиз аквазвай. Камил муаллимди алава хъувуна.

— Зун паб вахчудач лагъана акъвазнавай. Ви инсанвили зи къенвай гъиссер къарагъарна. Заз чиз чи къведан арада хлэфвал ва хаянатвал жедач. Анжах сад-садаз вафалувал ва дуьзвал жеда. Яни, я цIувай куз тежедай, я вацIувай тухуз тежедай дуьзвал ва бабарвал!

И эхиримжи гафари Пери адахъ инанмишарна. Вучиз лагъайтIа, Камил вичин рикIе авачир, вичи къетI тавур гъакIан къуру гафар рахан тийидайди адаз чизвай.

ЯтIани, «жуьмекчиди» адаз акъалтIай гаф ганачир. Ам «килигда чун» лагъана хъфена. Периди гена фагъум-фикир авуна. Ам вичин хийир кIанибурални алуькна. Гъабуруни ам хъсан меслят яз гъисабнай.

— Муаллимдин бахтунин сандух ачух хъана, — лагъана школадин коллективди. ЦIийиз эвленмиш хъанвайбурун сагълугъдай рюмкаяр хкажна. — Уборщица чаз жегъида, амма куьмекчи ваъ.

КIваликай рикI архайн хъайи Камила вичин вири алакьунар цIийи несил тербияламишуниз гузвай. Адан устадвал аялрин диде-бубайриз машгъур тир. Чпин аялар Камил муаллимдин классда ттун патал чалишмишвалдай абуру.

Камила Перидии гъакъиндай гъа виликди авур фикирни къиле тухуз башламишна. Чеб эвлелмиш хъайи гъа йисан зулуз ада Пери кIелунрик кутуна. Фадлай гвадарнавай вичин диссертациядал кIвалахни башламиш хъувуна.

Къулиеван класс шегъердин школаяр патал чешне яз къалурзавай. Муаллимдал пехилвал ийизвайбурнн 50

ними гушир. Пуд лагъай «а» классдйн учительница Алибекова лагъайтIа, адан лап геле къекъезвай.

Алибековади Къулиевал гзаф алтад>нар авунай. Ат,а вич муаллимдйз фена куьтягънавай. Амма адан м\рад къилиз акъатнзчир. «Зунни гъам хътин субай тир. Чун къведни учителар язвай. Яшдиз зун адалай чIехи тушир. Акунризни зун амаибурулай агъада авачир. Зун туна ада уборщица къачуна. И кар за адаз багъишдач. За адан къилел хар къурда», фикирдал алай ада муаллимдин дабан эгъунзавай.

Де вуна идаз вуч лугьудатIа, лагъ. Вун алдатмишарай чка авани? Ваз гаф гайи кас авани? Ваъ! Бес са делилни авачиз пехилвал авун инсаф яни? Им гуж я!

Школада переривдин вахт тир. Вири учительский кIвализ кIватI хъанвай. Алибековади вичин гъиле авай журнал завучдив вугана.

— Юлдаш завуч, кIела, — чи арада учителрин тIвар къацIурзавай лъихътин ксар аватIа аку! — лагъана ада виридаз ван къведайвал.

Вирида япар хкажна. Ам Москвада акъатзавай «Работница» тIвар алай журнал тир. Ана Къулиевакай кхъенвай макъала авай. «Коммунист Къулиев Камил вичин аялдиз жуьре гун тийиз чуьнуьх хъанва» кIелна завучди. Вири киснавай. Пуд лагъай «а» классдйн учительница еке гъунар авурдан саягъда кIубан тир. Адан сивни акъвазнавачир. Ви хиял я, ада па-чагълугъдиз хиянатвал ийизвай шпион къуна хканва. Вилер атIумна Къулиеваз килигай завучди журнал адал яргъи авуна лагъана:

— Им вуч хабар я?

— Ам бухгалтердив гица. Гъада жаваб гурай,— лагъана Къулиева журнал гъилени къунач. «Им нубатдин риб сухун я» фикирна ада.

Амма Алибековади, чIут гъиле гъатай буьркьуьда хъиз лагълагъ авунар акъвазарнавачир. Ада Къулиевакай цлан газетдиз макъалани кхъена, адан карикатурани гъазурна. Редколлегияди, гъелбетда, и фитне газетдиз акъудначир.

Ахтармишуну къалурайвал, Камил муаллимди аял^4Хдз ^ж2Ь2е IX1ЕЙ-¹-IЩIбухгалтердив гвазвай. Ада вахт-вахтунда пул ракъурзав"аТ"Анжах са иацра. мажибар геж хъунихъ галаз алакьалу яз Айнадин жуьредин пул

ракърунни эвгел хъанвай. Маса кар авачир. «Чут* гиле гъатай Алибековадин лувар хана. Мад адан сес ахкъатнач.

Жафадиз — сафа! — лугъуда. Жафа чIугурла, гьелбетда, ччили бегьер гуда. Багъди майвар гуда. Ус-тIрвди имаратар эцигда. Рабочийри сенятар, машинар, тадаракар акъудда. Гьакъисагъвилелди жафа чIугваз-вай советрин инсанри абур йикъалай йикъуз артмишарзава. Шегьердин ва хуьруьн къамат дегишарзава, безетмишзава. Муаллимдин жафади лагъайтIа, гьар са кардиз герек тир кадояр гьазурзава.

Вафалу инсанрин къегъалвилин зегьметдал, адет хъанвайвал лайихлу, къимет эцигзава. Ибурукай сад яз, Къулиев Камилан хурал Ленинан орденди нур гана. Гьукуматдин и чIехи наградади муаллимдин гьевес мадни хкажна. КIвалах къизгъин я. Адан классда гуьгъуьна амукъун ми хъиз терг авунва. Са живи зайифвал къалурай ученши ада гьакI тазвач. Нисинлай къулухъ гена кIвалах тухуз ам вичин юлдашрихъ ахгакъарзава. Гъа жуьреда ученикрин ареда юлдашвилин куьмек гунугни тешкил авунва.

— Бес чнани зегьмет чIугвазвачни? Буч лагъайтIани бахт кIанда. Къулиеван бахт ачух хъанва, — лугъудай адан юлдашри гаф кватайла.

— Ученикдин агалкъунар, — жаваб гудай Камил муаллимди, — гзафни-гзаф адан характер чирна, адахъ галаз хуш рафтар авунлай аслу я. Ученикрин рикIе вуч аватIа чирун патал жув адаз юстибарлу авуна кIанда. Къуру несятар гудай, буьуьяр къалурдай вахтар фена. Аку садра, хъултухдай акъудна кагъаз къалурна ада вичин юлдашриз. Кагъаз Къулиеван виликан ученикди кхъенвайди тир. Вичин вилик акъвазнавай, мехъерин месэладин пагахъай ада муаллимдивай меслят къалурун тIалабзавай — Ихътин кагъазар адаз гьамишанда къвезвай.

Пуд лагъай «а» классдин учительница Алибекова гила «илиаддин» анализрал машгъул тир. Къулиева вич туна, Пери къачунин себеб ахтармишзавай адаз эхир жагъана ва ада къейд авуна. «Къулиеван къулухъ галамай фикирдалди кIанивал чIана кар я. Паб лагъайтIа, артух гуьрчегди тахъун лазим я. ХъайитIа, адал маса итимрин темягъ фида. Герек паб акъуллуди ваъ, гъач лагъайла фидай лам хъинди жен. Бегьем ин-

санди пуд паб къачудани? Я ахмакъ зун, вучиз ахътин явакъандал ашукъ хъана? Зи тай заз жегъида. Адаз гъа уборщица м^барак хъурай. Гъадан гьекъедин кIай ни чIугурай вичиз».

Перидиз гада хъана са йис тир. Теймур гзаф гуьрчег гада я. Хъсан секин аял я лугъуз адан тарифар ийизвай къуни-къуншийри. И ван хъайи Алибекова мад къудгунна. Ви хиял я, адан яцIу чкайриз раб акъахна! Ада вичин цIуз къуна ялна. Ахпа ада ччин чIурна, пIузатар жакъвана. Вуна лугъуд хъи, Перини Камил адаз буржлу я. Абурун гада гуя адан бурж аламаз хъанвайд я. Гъа ихътин бендуьгуьрарни жеда, эхир. Учительница я лагъаналди адайай вичин тIебят дегишариз жедани?

Щусад лагъай къил

Сентябрдин сад лагъай йикъар тир. Камил муаллимди клаосда ашкъидалди таре гузвай.

— Муаллим, ваз телефондал эверзава, — лагъана ракларай къил сухна са учителди.

Рахана клаесдиз хтай ада вич фидай чка ава лагъана, тапшуругъар гана, ученикар ахъайна. Ам гъиниз фенватIа садазни чизвачир. Телефондай адаз гзаф культурнивилелди лагъанвай:

— Багъишламиша муаллим. Вавай жузадай са гъвечи месэла ава. Жечни, мумкин ятIа, са зегьмет къабулна, инал атайтIа?

«Яраб НКВ-ди завай вуч хабар къадатIа? Заз чидай, и къунвайбуруз талукъ тир са ахътин кар авач...» фикиррик кваз феи ам чкадал агакъун бес хъана. — «Вун дустагъ я!» — лагъана столдихъ ацукънавай, ацIай жендек авай, яру ччин алай неченикди, туьнтдаказ ва вилер атIумна килигунивди. — Гъаятдиз акъуд! — буйругъ гана патав гвай зибердашдиз, ада пIапIусдиз цIай яна, къил хкажна, куьрс хъанвай мег къулухъди хъувуна.

Гъаят малар хъшшавай парахдиз ухшар тир. Инсанар сиха-сих кIвачел акъвазнава. «Яраб им вучтин зарафат, я туштIа, вучтин ягъанат ятIа?» — фикирна муаллимди. Са гунагъни квачир адаз им са сятда, къвесе сятда хъана алатдай «митинг» хъиз аквазвай.

— Яда, ви ина вуч ава? — жузуна Къулиевавай са танишда.

— Яъ, ам гьикI лагъай чIал я? Ваз зун итим хъиз аквазвачни? Вири авай чкада зун вучиз жедач къван? — суалдалди жаваб гана Камила.

Ада абур кIан-пун ахтармиш тавуна тарпна, сивел атай саягъда лагъай гафар тир. Яз ина авайди итим-динни дишегълидин месэла тушир.

Югъ мичIи хъана. «ЧIулав чIатъран» кIула акъадарна са десте дагъдал алай мугъманханадиз тухвана. Камеррин рак ахъайиз са сад чуькъвена. Тек Къулиев амай. ЯхIур лагъай нумрадин рак ахъайна надзира-телди: «Старост, къабула!»—лагъана Камил гъаниз сухна. РакIариз тIапIарар хъяйна. Къулиев серсер хъана, ракIарив акъвазнава. Адаз вичин уьмуьрда хиялдизни татай шикил аквазва. Ччиле цемент авай и еке кума инсанрив ацIанва. ХъуьнтI янавайди, цуквал ацукънавайди, кIвачел акъвазнавайди ким-киме я. ШапIрусдин гумади ва кIай ниэди келлеяр алудзава.

— Инихъ ша,— лагъана къавах къван яргъи, кIатI къван яцIу старостди — Вав кIаник-къилик кутадай пек-лек гвачни?

Гила муаллимди вичелай вил аладарна. Къилелни алачир адал къелечI шалвар ва ипекдин лацу перем алай.

— Ваъ, зун къе гъанвайди я. Бейхабардиз атайди я, — жаваб гана ада старостдиз.

Гъар са чкада хъиз инани вичин къене патан къайда авай. Гуьгъуьнай атайда парашдин патав чка къун лазим я. Амма чидач, муаллимдин интеллигентвач акуна ятIа, старостди и къайда чIурна кIвалин вит къчле, вичин къаншарда адаз чка гана.

Наразивилин сесер акъатна. Старостди са гаф— «Тихо!» лугъун бес хъана. Вири кисна. Дустагъар къаткана. Гила инаг юг авун патал цуьлер чукIурнавай ратIраз ухшар тир. Ккам эцигдай чка амачир.

Гъуьлягъди ягъайди ахварал фена, амма Камила йисIдн вилни акъалнач. ШапIрус чIугъваз фикирар ийидай къван адан къил гичи хъанвай. йифеч юкъвара цлан телеграфди кIвалах авуна. А патахъ галай камердай цал гатаз башламишна. Гъиле тIур авай сада цлал яб эцигна цIийи хабарар къабулна. Ахпа ада цлал

тIур гьалчиз Къулиев Камилни иниз гъанвайдакай малумат гана.

Пакамахъ чIулав гуьмбе пайна, ргай яд гана. Нисинихъ балугърин къилер-кIвачерикай авур баланда, нязиз гена ргай яд! НеъIвэзТ^*""тм

Иноан яшайишдин гьалдихъ ва шартIарихъ галаз фад вердиш жедай гъайван я лугъуда. Чара авани? Къилелай виниз хкадриз гъич женни! Къвердавай егъивал хкатай Камил муаллимни яратмиш хъанвай гьалдихъ галаз вердиш хъана. Ва инсанрихъ галаз таниш хъана. Ингъе старостдин патав ацукънавай нас. Ада кIвачер ччиле атIумна, далу цлаз янава. Ракъун кружка къве гъилини къуна ргай яд хъвазва. КIул экъисна агаж хъанвай ам са гъуд къван хъанва. Адан анжах хам аламай ччинин кIарабар гилиг хъанвай чкаяр ашкара я. Рехи ччуру куьрс хъанва. Эгъуь яна, ам чIаганва. Гъа и зегъримар эгъуьди адав къвални вигъиз тазвач. Ам гъилер митIерал, пел гъилерал эцигна ксузва. Им куьгъне большевик Щукин я. А патал алайди, муькуьди, автIади... вири. вафалу зегъмет чIугур, цIийи девир яратмишай, гуьзел деврандик пай квай инсанар я.

Тек къве касдал Къулиеван шак къвезвай. Сад, югъ-йиф даомал гардандай акъуд тийизвай куьзуь, жендек гъвечи, нерин ттар къуртIа ччан акъатзавай, хуьшренандиз ухшар авай француз тир. Муькуьди цIекIуьд-къад йиса авай, ттаран пад хътин, ругунар къван кIвачер квай, гуьрчег ва ацIай ччин алай немец.

Йифен юкъвар тир. Камил муаллимди, вичи ккам эцигай къван чкаяр, авур къван крар мад сеферда тупIалай ийизвай. Гъич са живи гунагъ квай «арни адаз жегъизвачир. Гарданда дасмал авай французда ва ругунар хътин кIвачер квай немецда вил акъур ада фикирна—«ттум къацIай данади нехир къацIурда!» Эгъуьди чIагурай Щукина хейлин лугълугъ яна. Адан туьтуьнай иви атана. Ахпа къил хкажна ада жузуна:

— Вуна вуч яргъи фикирар ийизва?

■— Гъа чишни ваз, инай сакIани зи къил акъатзавач. Советрин власть амачни? Бес чIехи Сталиназ хабар, авачни? Эхир гьикI хъурай?

— Советрин властни амазма. Рехъни вич фидайвал физва. Сталина вичи лагъайвал, агалкъунрикди бедаи,

адан вичин кьил гиж хьанватIа, заз чидач. — жаваб гана куьгьне большевик Щукина.

«Виридаз рехъ кьалурзавай адан кьил гиж хьун, гулдан хьтин мягкем марксист дуьнмиш хьун жери кар туш» фикирзавай Кьулиева. «Куьгьне большевик я гьа, гвай гафар аку. ВучатIани Щукин вич дуьнмиш хьанва».

— Ваз гьеле акунвай затДни авач, — давамарна Щукина. — Силис кьачуз тухвайла, ана авай жаллатI-ри ийидай зулумар акурла, ахпа вуна гьихьтин мани ядатIа заз чида. Аниз тухудайла вараки, жибинда са тике шекер авачиз фимир. КIвачел акъвазарайла вавай дурум гуз жедач. Кьилел гьал атана вун ярх жеда. Ахпа ана жериди гупа-гуп я. Зун гьич. Зи уьмуьрдин йикьар гьисабна куьтягь хьанва. Вун жегил я, ви гьиле кьелемни ава. Эгер инай ахкьатайтIа, и мусибатар кхьихь, кьезмаи несилдиз история яз тур.

И эхиримжи гафар куьгьне большевикдин акьалтIай веси тир.

Гьар йифиз инсанар десте-десте тухуз силис кьачуз, элкьуьр хьийизвай. Садбур экуьнахъ, бязибур кьвед-пуд, йикьалай хуьквезвай. Абурукай садавайни кIвачел ахкьвазиз жезмачир. Тик акъваздай кьван абурун кIвачерикай, дакIуна, иесидиз муьтIуьгь тушир гьварар хьанвай. ЧIвякьа-чIвякьди ччин, жендек вили авуна ктIурнавай. КIвачер кутIурнавай хпен гьалдал атанвай Кьулиев'ан гьал лагьайтIа масакIа тир, «гила мад» фикирдик кваз, йифен ахвар, йикьан кьарай авачир ам кIуьрез кьуразвай.

Саки кьве вацра жум чIугурдалай гуьгьуьниз ахпа Камил муаллимдал нубат атана. йифиз геж а>м тухвана. Кьвед хьивегьна кьуфаран хьанвай силиочиди ам рактIарай аквазмаз гьарайна.

^~ — Агьа, де ахья, вуна троцкиствилин литература гьикI чукIурнатIа?

Кьулиеван бейни элкьвена. Лугьудай гаф жагьанач. Гила адан туьтуьнал гуя чукIул эцигиз вахчузвай.

— Де гьан! Вуч кисун я? Мез амачни? Вуна ккам эцигай кьван, вун ацукьай-кьараГ'гай кьван чкаяр вири чаз чизва. Чун ваз ина тIач хьвазвайбур туш. Де лагь. Вахт пучмир!

— А гафар заз анжах ви сивяй ван кьезвайбур я. Зун Советрин муаллим я, Анрик квайди туш.

— А хкетар чаз ахьаймир! — гаф атIана адан. — Чкадал ша! — Швяркь на 2.екъверихъ силле геляна* Камил ярх хьанаГ' Латав гвай зибердашди ам кьахрагьарна цлав акъвазарна.

Гагь ярх жез, кьахрагьариз, гагь чIвякь-чIвякь куьтаз регьв регьвез кьве сутка хьана. Ахпа ам «ахлад, фагьума, рикIел хукваш!» лагьана камердиз рахкурна.

Пуд йикьалай са гьал вич-вичел хтай Камилаз акуна хьи, вич фидайла камерда авайбурукай ними хьанва. Абурун ериндал цIийибур атанва. Адан суалдиз жаваб гайи старостди лагьана.

— Щукин накь и дуьньядивай расчет вахчуна кьванцин бахчадиз фена. А французни немец, аквар гьаларай, кIекрез леэн ядай чкадиз рекье ттуна. Бес, дуьньядин гьалар-демер гьа ихьтинбур я, якьадаш. Вуна хиве кьан тийиз гьавайда жув ччандивай ийимир.

— Туширди гьикI хиве кьада. А тушир гаф сивяй акьуддалди заз, нерай сарар михьун регьят я.

— «Туширди!» Ам гьикI хьайитIани вал илитIаиди я. Маса чара авач, ччан хвена кIанда. Белки, са вахтунда бакара хуьквен...

Са шумуд йикьалай мад тухвай Кьулиев хтаначир. Арифдиз ишара бес я, лугьуда. Тежриба акунвай старостдиз аян хьана. «Ам рахкурна!» кьетI авуна ада. Старост гьахь тир. Кьулиев гьада лагьай кIекрез леэн ядай чкадиз рекье ттуна.

Кефердин маргьал живер. Мекьи хьуьтIер. Такьяз/гьилерни кIвачер! Цав хьана кьакьан. Ччил хьана 'кIе-ви. Аватна виляй хьана аскIан. Кумачиз са стIал иви. Куьз-хуькьузвай муаллим. Авачиз, гьакьикьат ахтармишдай са алим!

Цикьвед лагьай кьил

Кье-пака лугьуз Камилал вил алай Перидии умуд атIана. Яз инсандин умуд рекьидалдини атIудач лугьуда. Бес кьиомет муьгьлетдиз фенваз хьайила вучда кьван?

Кьулиев эверна тухвай са тIимил вахтунлай, гьелек-фелекдик квай гьа и арада кIвале са сив артух хьхьана. Перидиз са руш хьана. Дидеди адаз Марият тIвар гана. Аялдикай азад хьайи диде чара авачиз

къарагънавай. Милицадай атайда адаз кІвалаяй экъечун теклиф авуна. Де ма, хъанвай къванбурун кылел имани. Инсандин рикІ пІенкъна хъиткъин тавун еке мусибат я.

— Я ччан стха, пуд аял галаз и хъуѣтуън бере зун гъиниз фида? — Перидии вилерлай тІуб-тІуб накъвар фена.

Эхирки, гуж атайла гъахъ гурмагъдай катай мисал хъана. Пуд аял галай дишегъли кІвалерай акъудна, яд экъечІзавай са подвалдиз чуькъвена. Имни икІа. Шегъердин халкъ, адет тирвал, кар кеспидал физ хуьквезвай. Амма кур пашман тир. Сад-садахъ галаз рахун-луькІуън лап къери хъанвай. Сад-садан кІвализ финин адет саки амачир.

Перидии хирел ярар-дустарини къел кІвахна. Абуру я кІанз, ва я такІанз, ччин анихъ элкьуърна. Белки, абурал айибни алачир жеди. Пери куьчедин и патай физваз хъайитІа, абур а патай фидай. Вучиз лагъайтІа, ам халкъдин душмандин паб яз гъисабзавай. Адахъ галаз рахун-луькІуън авуна, дердиникай хабар къуртІа, душмандихъ галаз абурун алакъа аваз гъисабдачирни? Бес гъабурни Къулиев хъиз фидачирни?

Са сеферда, Камилан лап акІанавай дуст Балабег куьчедат Перидал къапа-къап гъалтнай. Адавай къулухъ чІугваз хъаначир. Ам рахуниз мажбур хъана. Инихъ-анихъ килигна ахпа ада и дердинин менгенегра авай дишегълидиз тек къве гаф лагъанай.

— Мад ина хъайид хъана. Жуваз са масадан къайгъу ая, вун гъеле жегъил я.

«ГъикІ? Я арсуз, пуд аял галай дишегъли гъуьлуьз фидани, туштІа вич маса гуз куьчедиз экъечІдани?» фикиравур Пери адаз лугъудай гаф тачагъна амукънай.

Гъиле кеспи авачир, тек тІу б хътин дишегълиди вичелай гъейри гена пуд кас—Мурад, Теймур, Марият хвена кІанзавай. Ам вичин куьгъне къуллугъдал хъфена. КІелунар гадарна. Ччарабуруз ада парталар чуьхуьз башламишна. Гъа икІ ехила-будала ада вичин югъ няни ийиз хъана.

Яшайиш женг я. Яни женг галачир яшайиш авач. Къулиева вичиз янавай политикадий дагъма алудун патал, Периди хъанди недай са къас фаз чара авун патал женг чІугвазвай. Амма ибурун женгинин а къил

Ирид лагъай класс куьтягъай Мурада кІел хъуву* нач. Перидиз авай дердерин кылел имни са дерт хъана. «За Камилаз вуч жаваб гуда. Ван хъайибурун айибрикай гъикІа. Тахайд я, къайгъу чІугунач лугъуда», алава фикиррик акатна ам.

ЧІулав цифер кІватІ жез ахъа хъана. Цаву къукъ-румар авуна. ТІурфан къарагъна. Цайлапанар яна. Уьлкведал къуркъушумдин хар къваз башламишна. Шегъерарни хуьрер барбатІзавай. Инсанар къирмишзавай. «Вири фронт патал! Вири гъалибвал патал! — эвер гана партмяди. Кылел къеркъ алай, гъиле яракъ къаз жедай — къванди къарагъна. Къулиевани вич гуьгъуьллувилелди дяведиз ракъурун тІалабнай.

— Вун хътинбур гзаф ава. Амма чавай яракъ душмандал ихтибариз жедач, — жаваб ганай адаз. — Вуча, чи къел чи хамуниз ягъиз кІанзавани?

Къене ргазвай Камил муаллим къапарай акъатзавай. Вучда къван, сирке къати хъун къапуниз зарар тир.

Пакамахъ кІвалаяй экъечІай Мурад йифизни хтанач. Им Перидиз мадни са хажалат. Я ппар залан хъана адан кІвачер хан, я ада гена дурум гун. Ада ажувал хиве къазвачир. Ам гададин суракъда гъатна. Санайни са кІеливал тачагъиз, ам теспача тир.

Са шумуд йикъалай хтай, Мурадан пуд пипІен кагъазди къалурна хъи, ам гуьгъуьллувилелди бронепоезддихъ галаз фенвай. «Я ажал, я мажал!» — Перидии гъеле къур акъат тавунвай вилерай мад хтар къванбур авахъна.

Перидини фронтдиз вичивай жери куьмекър гузвай. йикъуз ам госпиталда жедай. йифиз ада солдатриз бегълеяр ва %уьлуьтар хразвай. Периди вич партиядиз къабулунин патахъай арзани гана.

— Вун активвилелди кІвалахзавайди я, — лагъанай адаз секретарди. — Эгер ваз партияде гъахъиз кІанда-тІа, халкъдин душман тир а гъуьлуькай отказ ая.

— Заз ам душман яз чидач, — жаваб гана фул акатай Периди вичин арза вахчуна.

Бронепоезд Сочидин патав, ЧІулав гъуьлуьн къерсхда акъвазна. Дахди, са мус ятІа авур ихтилат Мурадан рикІелай физвачир. Дахди лагъанай:

«Дербейтдин фронтда Деникинан бандитрин аксина дяве авур йикъар зи уьмуьрдикай лап къетІенбур я. А чІавуз за цПерид йиса кІвач эцигн-авай. Гъиле

яракъ къуна азадвал ва шура гъкумат къазанмишна-вайбурун жергейрик хъуналди зун бахтлу яз гысабзава за. Ччан хва, шура гъкумат миллионралди инсанри ивиар экъична къазанмишнавайди я. Ам гъар са касди вилин нине хъиз хвена кIанда».

— Ваъ, — лаъгана Мурада, — бубадин веси за рикIелай ракъурдач. Им гъуьлуьн <къере гъилер хъуьчIуьк кутуна акъваздай вахт туш. Душмандал тепилмиш хъун лазим я.

Мурадак квайди пехъи кицIер хъиз тепилмиш хъанвай фашистри ивидал звал гъанвай ватанперест миллионрин ажугъ тир. Мурадан тIалабуниз килигна ам дяведиз ракъурна. Гила ам Белоруссиядин ттамарани уьлетъанра артиллерист яз дяведин гъерекатрик ква. Адан тупуни душмандин мукар даргъбадагъ ийизвай.

Къулиеван хзанрикай зун рахаз куьне яб акалзава. За кхъиз куьне кIелзава. Амма адаз вичиз са къувникайни малумат авачир. Мурад гъинаватIани Камилаз чизвачир. Перида аял хун адан рикIелни алачир. Кагъаз агакъ тавурла, хабар тахъайла, гъикI чир жеда къван! Вагъйи къведа лугъуда. Амни кефердин къаю яна, къукъ хъиз семе хъанвай муаллимдизталукъ гъисс тупшр.

Камил муаллимдин рикIи рикI незвай. Ам гъикI къудгъунзаватIа, адаз ван къвезвай. Дуьз лагъайтIа, цIийиз эцигзавай, дяведин заводдал кIвалахзавай адаз йикъуз фикир гудай а яргъи мажал жедачир. Амма йиф атайла ада вичин планар чIугвадай. Гагъ катна фена ада фронтда фашистар къирмишзава. Гагъ кIваллиз хтана хзанрал къил чIугвазва... Агъ хиялар! Вил ахъайна акъалдалди дуьньядал цIар илитIдай хиялар! Къулиеван хияларни гъакъван яргъи тир. Ккамар лагъайтIа, гъвечIи, гъилерни куьруь! Зигъинкур хъанвай ам санихъни агакъзавачир.

Перидиз гена пуд пипIен катъаз хтана. Имни, кIвачел хер хъана госпиталда къатканавай Мурада ракурайди тир. Анлай гуьуььниз адакайни са хабарни авачиз вахтар физвай. Дяведин фронт лагъайтIа, шегъердиз мукъва хъанвай. Фашист къачагъри йиф атай къван шегъердиз бомба гуз хъана. Им мадни са хажа лат! «Зун гъа партизанрихъ галазни фида. Бес з» и гъвечIибуруз вучда?» — фикирлу хъана ялгъуз дишегли.

Мурада Лешшграддин фронтда авай вичин диде-

дизни (Сунадиз) кагъаз ракъурна. Ада кхъизвай... Заз вун садра къванни ахкуна кIанзава, ччан диде. Бубадихъ зун ахгакъун бажагъат я.

ХъуьтIуьхъ гатфарни галайд я. Зул акъатна къуьд алукънава. И къуьд мадни мекъиди хъана. Аязди цIегърен карч хъиткъинарзавай. ГачIугънавай банд ахъа хъана. Уьлкведиз цIай ягъиз, вилик акатай къванди барбатI ийиз ва къирмишиз къвезвай душмандин юкъ хана. Гила ада дабандиз куьс гана.

Юргъанар галчу-кнавай, шинелрин патар хкатнавай цIуд агъзурралди фашистрин солдатри ва командирри цIийи шикил яратмишна. Гила абур къумара авай аси арабрилайни бешбетер тир.

— Накъ, ислягъ агъалияр къирмишдайла, Германиядиз лукIвиле тухудайла, аялар, къуьзуьбур ччан аламаз ччилик кутадайла, тарашдайла асланар тир гъа,— лагъана эхиримжи хабаррихъ яб акалай Балабеге.

Эхъ, дуьз я, къуьрен рикI авай аждагъанар тир! Гила вилик кутуна гъалзава. Советрин Союздин столицадин куьчейра нехирар хъиз къекъуьрзава. Абурун къиле Гитлеран фельдмаршаларни ава. Абурун. дяведин пайдахар кхиз Красный площаддал гвадарзава, абурукай гъамбар хъанва.

— Ингъе Москва! Куьне ина майдиз гъалибвили парад ийидайвал тир. Тамаш! Ма квез лайихлу тамаша! — лагъана гъалиб хъайи советрин инсанри.

Советрин инсанрин атIугънавай ччинриз гатфарин ракъинин нур яна. Вири халкъди къуьн кутунавай советрин игит армиядин гъалибвилик къати хъуьтIуь вичин пайни кутунвай лагъайтIа ттаб жедач. Къисас! Советрин Армияди душман къечена, ттам хъиз акIадарна. Вичин мугъарадиз къван хурук кутуна, митIерал акъвазарна. Саки «буд йисуз давам хъайи къупакъуп куьтягъ хъана. Ттаму-ттара пеш авуна. Къацу чуьллера яру-цIару цунквер экъечIзавай. Билбилри баядрик кикяна.

йифен юкъварилай алатнавай. Перидаи рак гатана. Аялар галай дишегъли къурхутмиш хъана. «И чIавуз рак гатазвайди вуж хъурай?» фикирлу хъана ам. Рак мад гатана.

— Ам вуж я? — жузуна Перида. Адан рикIи моторди хъиз туп-туп ийизвай.

— Зун Камил я

С ее чир хъана, рак ахъайна. Куьгъие пекерик квай кIарабрин инсан кIвале гъахъна. Скелетдинни адач арада- анжах са тафават авай. Скелет кьуру кIарабар ятIа, адал хам аламай ва дамарра ивиди ишлемишзавай. Келледин мефтI, вилер ва мез сагъ тир. Адан япар къаю янавай пешер хъиз куьрс хъанвай. Къулиев ярх хъана. Периди ам галчIурна месел вигъена. Вич-виче-лай фена ярх хъайи Камил муаллим анжах пакад югъ частуниз атайла уях хъана. Ада вилер ахъайна. Папа мугъмандиз хуьрек гъазурзавай.

— Пери, шарагар гъинава? — жузуна муаллимди. Сталинан культличностди гъахъ батIулвиллиз элкьуьрна, шумудни са йисаралди зигъинкур хъайи ам аялар кIвале тахъуникди теспача тир.

Абур куьчедиз фенва. 'Исятда за эвер хъийида. Къарагъ, ччинчгил чухуьх, фу недайвал.

— Теймур, ччан хва, дах къарагънава. Иниз хъша! — эверна дидеди ракIарилай.

Аялар хтана. Камила Теймур къужахламишна. Марият адаз килигиз аКъвазнавай.

— Ам вуж я?

— Ам аз,* хъчариз фейила, къуьгъвердиы хвалай жагъайди я, — жаваб гана Периди, кIуфук мили хъвер кваз. — гъакI тушни, Марият? — жузуна ада рушавай. «Эхъ!» жаваб гана ада. Гила муаллимди Мариятни къужахламишна. — Заз вун къуншидай атанвай гъуьлез хъиз хъанвай гъа, — зарафат авуна ада Марияткай. Теймурни Марият къвед-къве метIел ацукъарна.

— Бес Мурад гъикI хъана?

Периди ам вичизни хабар авачиз фейидакай ихтилат авуна ва ехиримжи вахтара адакай хабар авач лагъана. Къулиева чIиш авуна. Ахпа ухът аладарна ам рахана:

—• Зи хва я, бубадин веси ада рикIелай ракъурнач.

Са ниянихъ Камил ви-чин пабни галаз театрди фена. Ина муаллимди азадвал ва шадвал гъис^ийизвай. Амма адан ччиник квай атIугъун гъеле хкатнавачир.

Фоеда къекъезвай гъуьлни паб къаншардиз атай са касди акъвазарна. Чекмеяр алай кIвачер сад-садав гутуна, ам тик акъвазна. Ахпа ада гъил яру шапкадив хкажна честь гана лагъана:

— Ахшам хийир, Камил муаллим!

«Гила гъич, зун мад гъаниз хутахиз атанвайди я» —

фикир авуна муаллимди. — Абат хийир," *-жаваб гана сарарикай ва гуьзлемишиз акъвазна. «Гила мад, вилик экъечI, вун чаз герекзава лугъуда» фикирзавай муаллим Периди килигна. Папан ччинни чIур хъанвай.

— Ваз зун чир хъаначни, муаллим? — суал гана яру шапка алайда.

— За вакай чир хъана вучта? — жаваб гана Камил вичиз хабарни авачиз. — Ви метлеб вуч ятIа лагъ.

Яру шапка алайди хъуьрена. Адан, сад-сада акIанвай еке ва лацу сарари са вуж ятIа рикIел хкизвай. Ам хъуьруьн Камилаз мадни такIан хъана. «Зун зле-салмишзава» фикирна ада.

— Камил муаллим! ШейтIан рикIел аламачни?

Фири некIеди кана, дуру некIедиз уф гузвай Камилан къили ван авуна. — Агъа, ам вун яни я, шейтIан, — лагъана ада яру шапка алайди къужахламишна.

Вич ам Камил муаллимдин виликан ученик тир къван. Ам пионерин вожатый тир. Вич кIумп къванди яз, яру пайдах хкажна къуна ученикрин кIвенкIве жадай. Къадиран зиреквилел шад яз Камила адаз шейтIан лугъудай. Ахпа вич наркомпросда авайла Камила гъамни кIелиз ракъурнай. Анлай анихъ вацIарай гзаф Япар фенвай. Камилаз ам, гъелбетда, чир хъижедайвал амачир. Виликан качIкачI къван аялди-кай гила МВД-дин начальник хъанвай.

— Гъуьлягъди ягъайдаз гашудихъай кичIе жада лугъуда, ттаб туш къван! — алава хъувуна Камил муаллимди. Гила аданни папан кIуфарик мили хъвер квай.

Уьлкве рав авунвай бустандиз элкъвенвай. Телеф хъайи инсанрин, шкестайрин, феи падни тийижиз квахънавайбурун сан-гъисаб гъеле хъанвачир. Са кар ашкара тир, абурун къадар миллионралди гъисабна - кIанзавай. Дяве гъа дяве я! Ам, гъелбетда, мехъер туш!...

Гъалибвал сувар авур дирибаш халкъ дяведин залан хирер сагъар хъуьунив эгечIна. Чка-чкада харапIаяр михъиз, цIийи карханаяр ва цIийи дараматар эхцигзавай. Рекъер, муькъвер туьхIуьрзавай. Яшайиш агъваллуди ва бахтлуди авун патал женг къизгъин тир. Са бубат арадиз атай Камил муаллимдини гъилер къакъажна.

— Хъайиди ана хъана, ам элкъуьриз хъижедач. Ге-
лежег къазанмишна кІанда, — лагъана ада. Вил
экъуьрайла Перидии къазмада затІни амачир. Адал ва
аялрал алай пек-лекни чеб тадиз цІал вегъ лугъузвай-
бур тир.

Амма Мурад Камилан рикІелай физвачир. «Садра-
ни тахкуна икІ пуч жеда жал» — фикирзавай ада, ри-
кІе хер аваз, умуд атІун тийиз.

Партийный месэла гъял хъувурдалай гугъуьниз
Къулиеваз курорт теклиф авунай. Амма ада и теклиф
къабулнач.

Зи курорт колхоз я. Дагъдин михъи гъава ва фири
некни къатух заз бес я, — жаваб ганай ада вичин па-
пазни. Курортдикай нагъакъа отказ авуна лугъуз Пе-
риди разисузвал авунай.

Хуьре Камил хушвилелди къаршиламишна. Куьче-
да гуьруьимиш хъайи тупІал фекъи МЛ

й

пучмир лугъудай гъа, вуна заз... А сад аллагъ пис кар
ийидайди туш. Ада вичин аси лукІ азаб гана-гана рекъиз
хкида. А чІавуз аллагъдикай рахайла, за вал га-
пур шуткъуннай. Гена сабур къуна хъсан хъана. Та-
хъайтІа ви къан зи гарданда жедай. Гила къванни
астагъфируллагъ лагъана жуваз эхират къазанмиша.-

Мирзе-Гъасаназ адан вилериз мавгъуматдин руьхъ
ЯІгиз кІанзавай. Ахпа ам тІуб туькІуьриз жемьтдиз
къалурун ва лугъун: «Мусурман хъхъанва! Ингъе на-
къан коммунист!..»

—• Къакъра ямир! — лагъана Камила. — Вун вуч
ятІа заз кІвачелай къилелди аквазва. Мифтехур, фу-
къиран! Вуна фикирзавани Камилаз азабар хъана, ам

64

да гуьруьимиш хъайи тупІал фекъи МирзеЛъасааади
ам хушвилелди къаршиламишнай. Жёмьтдин кІуфук
акатай хъвер, абуру Камил сагъсаламатдиз хтунал
ийизвай шадвиллин лишан тир. Амма Мирзе-Гъасанан
ччини лагъайтІа, «Ваз ажеб хъана. Вун гъа и йикъайни
акъатрай» лагъай фикирдал алай айгъамдин шикил
къалурзавай. Вичикай асунардай куьгъне хъурхъ хъан-
ватІани фекъиди вич Камилан вилик кІубандиз къалур-
зава. Саф хътин, лацу ччурудин чене зурзаз, цІимилар
хътин вилер аІгажиз, хъахъ янавай къери ~арар экъисиз
ада муаллимдивай жузунар авуна. Ахпа рахун дава-
марна лагъана:

— Гила вун къукъмада акъунва жеди. РикІел ала-
мани — дин чирун патал а арабар кІелиз жуван уьмуьр

алдатмишариз жеда лагъана? Ваъ, а мураддихъ вун агакъдач. Зи рехъ, дин-иман, Марксан, Ленинан, коммунизмдин рехъ я. И рекъяй зун садавайни акъудиз жедач. Эгер ваз женнет кIандатIа, захъ галаз ша. ТуштIа, лал хъана акъваз, я дуънья таквазвай, вилер буъркъуъ авамбугу!

Къулиев звелни-звел вичи сифте кIвалах авур школадиз фена. Чахчахар аламачир гъаят ахъа тир. Адан рикIиз такIан хъана. Ада гъиле-гъил амаз, учителар ва виниз классра авай ученикар кIватIна. Терек тир материалар — садавай мих, садавай тахта, садавайни кутIа, — жагъурна чахчахар хъияна. Гила школадин гъаятди хуърел абур гъизвай. Ччилез пер яна, пунар киреждай асунай ттарар тIарам сусар хъиз аквазвай Абуру хъуътуъл шагъвардал къацу атIласдин гъилер ягъуриз къуъл ийиз башламишна.

Хуъре гуънгуъна амай крар тIимил тир. Къанав уьцIвена электростанцияди кIвалахзавачир, экв, яд амачир. Къулиева колхоздин правлениедал месэла эцигна. Къанав ремонт авун, б уста н цун, кала авай вире балугъар кутун ва уърдегринни къазарин ферма тешкил авун теклиф авуна Правлениедин членрай гъарай акъатнай.

— Юлдаш муаллим, — лагъана председателди, — вун чкадин шартIарихъ галаз таниш туш. Чахъ чи планар ава. Анихъ чун кузва. Гъелелиг агакъзавач. КIвалахдай гъилер акъакъзавач. Векъер яна кIанда. Пака гад агакъзава Гъеле гъинава?..

— ШартI кар ийиз кIан хъун я. КIвалахдай гъилер жагъуриз жеда. — Муаллимди инсанар гъисабиз башламишна.— Хуъруън советда пуд кас авани? Ава. Ругуд учитель пака школадин кIвалахрикай азад жезвайбур. ЦIувад кас цIуд лагъай класс куътягдайбур. Амай классрикай квез кIандатIа, гъич раханни тийин. Амукъна шегъердай хуъкведай студентар. Абур гъикъван ятIа куъне гъисаба.

— Хивел вик эциг тавур жунгавар хътин абуру кIвалах авуна рикI динжардалдани вуна? — рахана сад

•— Икъван чIавалди хъаначтIа, гила чна хивел вик эцигна абур вердишарда. Гъисаба кван.

Председателди тупIаралди гъисабна, студентар цIуд хъана. Вири къанни цIукъуд кас!

Пакамаз фад къарагъай Къулиев гъазурдал алай, къил къадай к ас авачиз пассивдиз элкъвенвай, актив галаз къанавдал фена. Къанайдила гугъуьниз, студентарни галаз ада бустан цана. Вирел къазарин ва уърдегрин ферма тешкил авуна. Балугъар кутадай чараярни акуна. Гъа икI Къулиева гад колхозда кIвалхрал акъудна.

Школайра тарсар башламишдалди вацIуд югъ амай. Камил муаллим колхоздай хтай пакад йикъуз Мурадни хтана. Адан хурал алай пуд орденни медалар, са хъвалахъ акъуднавай кIвачин скIам, япувай са тIуб къван чка гуйледи къадгъуннавай къил къегъалди кечирмишай дяведин рекъин шагъидар тир. Къулиеван кIвале мад са сувар хъана.

Нянрихъ элкъвенвай вахт тир. Хзанар вири кIватI хъханвай.

— Ша чна, гила са меслят ийин,-^ Камил муаллимди башламишна. — Са шумуд йикъалай школайрин ракларар ачух жеда. Теймурани Марията школада кIелзава. Ибурал рахун алач. Амукъна куьн къвед, — ам Перидизни Мурадаз килигна. — Квез кIамай къван азаб-азият акуна. Гила чна гележегдин месэла гъял авуна кIанда. Ччан хва, Мурад, вун гила агакънавай жегъил я. Де лагъ къван — ваз кIелиз кIандани, туштIа мехъер авуна са йисуз ял ягъиз? Пери, вуна са рахунни алачиз кIелна кIанда. Вун «куьмекчивилйй» учительницавиллиз акъуддай вахт хъанва.

— Я диде, вун чи классдиз къведани? — жузуна шад хъайи Марията

— Ву!—тажубвал авуна Периди. — Аялар галай завай гила кIелиз жедани? Зун гъа хъайид хъана, я кас.

•— Ваъ, акI туш! — лагъана муаллимди къетIивилелди. — Къаст авурла тежедай кар авайди туш. Министерствода за кIвалахдайла са юлдашди гаф кватай чкадал инглисрин мисал гъанай. Ам гилани зи рикIелай физвач. Ам гзаф дерин мана квай мисал я: — «Инсан, вун яшамиш хъухъ, пака рекъизвайд хъиз къуна. Инсан, вуна кIела, гъамишалиг амукъдайд хъиз къуна». За ваз куьмек гуда, зун институтда гъахъда. Им рахун аламай кар туш. Заз ва зун хътин масабуроз уртагъсилар лугъуз, тIуб туькIуьриз къалурдай вах-тар фена. А чIавуз чун гъар гатуз «куьпдик кутаз

хкуддай», яни куьруь курсара къилавда тваа ахъайдай. Гила вири мумкинвилер авазва. Гъар са кас илимдин иеси хъун лазим я.

— Мехъер гъелелиг зи рикIел алач, дах. Заз кIелиз кIанзава. Бес чун вири кIелунрик экечIайла, фу ни къазанмишда. Са вавай вири хуьз жедани?

— ХъуьтIуьн раж зд колхоздай хканва. Ягълу-яван зи мажибдихъ ийиз жеда. Амай къайгъуйриз чна ахпа са фикир гуда,— жаваб гана бубади.

Ципуд лагъай къил

Къулиеван хзанди дафтар-къелем гъиле къуна. Абур тарсариз физ-хуьквезва.

— Камил муаллимдин колхоз физва. Вич ахпа, кIул экъисна, нерин ттар къуртIа ччан акъатдайвал ава гъа, — лугъузвай къуни-къуншиди. — Аялри кIелун лазим я. Им дуьз! И нисинлай къарагънавай Перидиз вуч кIанзава. Ам квяхъ агакъда.

Амма къастунал кIеви муаллимдин фикирдикай абуруз хабар авачир ва жузазни авачир. «Шаз, вилик йисуз кутаз хъанач лугъуз колхозди цIийи багъ кутадачни мегер! Ам тахъайтIа, пака бегъер гуда лагъана кутазвайд туш хъи. Тахъай, амукъай кар яз, гила мумкинвал хъайила гъиле къазвайди я. Гъелбетда, адал зегъмет чIугуна кIанда. Акуна-такуна тек пуднкъуд йисэлай багъ жеда. Кукрух хъана чам гузвай емишдин ттарари, цпицI-тегъенгри хуьрел, кIвалел абур гъида. Ингъе ваз кIвачин кири, зегъметдин гъакъи! Бес зи багъни гъакI тушни? Кеферда хъайи къван азабар и багъ арадиз акъудун патал зал экъалтдач».

Перидив ада кIелиз тун, са патахъай, адан вафалувиллиз жаваб тир. Муькуь патахъай лагъайтIа, кIелна дережадихъ агакъайла Периди вичел мадни гзаф къиьет эцигда лагъай фикирзавай ада. Камил муаллим къетIендаказ жумарт кас я. Ада лугъуда, эгер са касди заз садра хъсанвал авуртIа, за адаз пудра хъсанвал ийида.

Няни хъайила Къулиеван кIваликай школа жеэвай. Ада нубатдалди вичин хзандин тарсар ахтармишиз, гъар садаз къилди-къилди куьмекар гуз хъана. — Зун ибурун гъавурда акъазвач, — лугъуз гъамиша шел-

хвалдик жедай Перида адавай гзаф вахтар кьакъуд-завай.

— Им сифте я, — лугъудай адас, сабурдалди гьавурдик кутазвай муаллимди. — Ахпа, гьарфуна гьатайла регьят жеда.

Теймурани Марията хьсандиз келзавай. Ятани гьабурдулайни вил алудна веже кьезвечир. Мурадаз Камил муаллимди анжах сад лагъай йисуз куьмек гана. Ахпа ада вичи жакъваз незвай. Амма институтдин кьвед лагъай курс са гужа-гуж куьтягъай Перидп кьве кIвачни са чапатIда ттуна.

— Зи кьил кьамалай атIайтIани, а кIелуник зун квач, — акьалтIай гаф яз лагъана ада, вичин гьуьлуьз. — Гьавайда жуваз азаб гумир!

Им кенефдин кьил квахъдай ара тир. АкI хьайила, Кьулиеваз, гьелбетда, педагог лугъуз жедачир. Дуьз лагъайтIа, Перида ийизвай шандакьар адакай хкудун регьят карни тушир. Хьел авуна нек тагуз, кIурари ядай калерни жеда. Бес гьаниз килигна кьулухъ чIугуна акъвазин? Ваь!

Гьа и арада Мурадни терсина акъвазна. Гьамни геле хутуна кIанзавай. Жегьил тушни! Ам нязиз геж хуьквез бегьем раханни тийиз са шумуд югъ я. Адан ччин атIугънава. Рахайла ада гузвай жавабар жургъ-бургъдинбур я. Бубади ам диндирмишна.

— ... Иллагъ-филлагъ! Гьам заз гьайитIа, гьана, тахьайтIа, за мехъер ийидач! — жаваб гана ада. Низ чида а цIалцIам руш бугъ ягъизвай жунгав хьиз авчI Мурадан вилерай гьикI аквазватIа.

— Я ччан хва, — лагъана бубади, — хер хьайиди хирен устIар я лугъуда. Гьэбурукай сад зунни я. Ша вун заз килиг. Ша вуна тади кьачумир. Пака зунни зи йикъа гьатда. АкI тахьун патал вуна садра адан кIанпун, ери бине чира. Кье кьачуна, пака тIуб сара кьуна ам рахкурдайвал тахъурай. Вун абурун кIвализни алад. Адан дидени, вуч ятIа чира. Рушан ацукьун-кьарагъун ахтармиша, жуван кIвализ кIвал лугъудайди яз хьайитIа, башусте хва, ам чна ваз гьида. Эгер ваз жуван яшайишдин бахтлувал кIандатIа, вараки тади кьачумир, кьвед лагъай паб вахчудай чкадал жув гьимир гьа. Ахпа вун санихъни ахгакъ тийиз кабаб хьана амукьда.

Вич-вичихъ ягъунавай жегьилриз чIехида гайи не-

сят кьавалай верчер фейи кьванни тахъай вахтар гзаф жеда. Амма бубади ккуз-ккуз лагъай гафар и сеферда гьавайда феначир. Абуру хчин кьилив ван ийиз туна. Мурада а руш ахтармишиз башламишна.

— Вун гзаф сагърай, ччан дах, — лагъана гадади гежни ваь, бубадихъ галаз рахунар хьайидалай гьугъуьниз, анжах са шумуд йикъалай. — А руша зун алдатмишна куьтягънавай. Мад адахъ галаз зи кар амач. Ам кIелунрик квачир, кIвалахни тийиз гьатнавайди я. Ксай месик иситIа кIанзавайди я.

КIелзавай кас! Вуна суал гуда жеди хьи, бес Мурада вичин хайи диде рикIелаи ракьурнавани?

— Ваь! Гьахъ лагъайтIа, Мурада вич гьакъван аладаказ хвейи тахай дидединни адан арада кIусни тафават твазвачир. Амма хайи диде ада рикIелаи ракьурзавач. Фронтдай хтайдалай кьулухъ Мурад дидедин патав фенай. Дидединни хчин арада кагъазрин алакъани авазвай. Мурадан са кагъаздиз рахкурай жавабда Сунади мехъер ийидайла вичизни хабар гун тIалабзава. Ам гила профессордин асистент я. Ада рикIер операци авуник иштиракзаза.

КIелунар башламиш хьийидай вахт мукъвал хьанвай. Пери гьеле рекъив гьиз хьанвачир. — Заз чир жезвач. А кIелунар ийидалди за вацIай кьванерни чIугвада, — лугъузвай ада. Амма гележег фикирдиз кьач'унвай Кьулиева адалай гьилни кьачузвачир. Им, дергес кьванцел рисалмиш хьайи хьтин кар хьанвай. «Ттама авай сев вердишариз жеда кьван. Кьили кIвалахзавай инсан жуваз кIани дуьз рекье тваз жедач вуч лагъай чIал я!» фикирзавай Камил муаллимди.

— Ви рикIел аламани? Чун кьвед эвлелмиш жедайла, чна гьуьлуьнни папан арада дуьзвал ва барабарвал хьун эвелимжи са шартI яз эцигнай гьа! Бес вун кьулухъ галамуькьайла чи арада кьанажагълу барабарвал жедини?

«ЖедачтIа, ччара хьухъ. Вун вердишди я» фикир» завай папа хьел кваз.

— Литература ваз четин жезватIа, чна вун истори ческий факультетда эцигдани?

Гила Пери са тIимил хьуьтуьл хьана. Литературадин факультетдай исторический факультетдиз ахкьудай ада кIелун давамарна. Имни иштягъ авачиз- футуьр хьтин кар жезвай. И кар аннамишнавай Камила

адаз датІана «назбалишар» гуз хъана. ТІарундин фу рикІи тухун тийизвай кефсуздаз чІем элкъуьрай, ччар авай шткарар чраз гудай адет я, эхир.

Колхоздай хтанамазди Къулиева Айнадин гъакъиндай Сумгаитдиз кхъенай. Перидихъ галаз меслят авуна Айнани вичин патав хкун адан къаст тир. Периди мердана-мерд хъана разивал ганай. «Гъамни бахтсуз хъанвай аял я. Язух я» фикирзавай ада. Амма муаллимдин умудар ахварай къиле феи мисал хъана. Хтай жавабди лугъузвай: «Айнадин чІехи диде къена. Айна адан дидеди вичихъ галаз тухвана. Гъиниз ятІа малум туш». Бубадиз вичин рикІ алай руш гзаф гъайиф хъана. «Ништа, гила адакай вуч жедатІа»? Инсанрин къисметар жуьрба-жуьр я. Акван чна гена гъикІ жедатІа!

Къулиев гъар йисуз, школяр ахъайзамазди колхоздиз хъифизвай. Ада гъар сеферда са цІийи кар гъиле къаз хъана. И гъилера муаллимди колхозчийриз лагъана:

— Чаз партияди чкадин мумкинвилерикай менфят къачун теклиф ийизва. Амма чна аниз са артух яб гузвач. Бес агъа ттамун кІанихъ галай хътин чкаяр вири колхбзрихъ авазвани? Авач! Анаг тІебиатди вичи вакІар патал туькІуьрна эцигнавайд я. Бес гъам чн чкадин са мумкинвал тушни? Адакай менфят къачуна кІанда.

Ам адам халкъ хъайидалай инихъ гъакІ гвадарнавай чка тир. Инал вакІарин ферма тешкил авун меслят къалурна Камила.

— ВакІар гзаф гелкъуьн кІандай мазаратар я. Я абурун уюн чидай касни чи колхозда авач Абурун ериндални лапагар артухарун хъсан я,— лагъана председателди.

Камил муаллимди кІевивал авуна. Лапагрикай жедай аладун, вакІарикай жедай аладунив гекъигна. Абурун доходарни гъисабна, сад-садав гекъигна. ВакІарин доход артух тирди субутарна.

•— Ана къве касдивай агъзур вак хуьз жедатІа, — лагъана Къулиева. Тама авай къван мегъвер, чІуру емишар абуруз хъсан ем я. Куьне вуч лугъузва? Ягъалмиш жемир...

Эхир колхоздин правление муаллимдин меслятдал рази хъана. Къуд вак къачуна, анал са кунаш храна,

ВакІарбанди анал са шумуд верчни хуьзвай. Ибурукай вакІарин ва верчерин фермайрин бинеяр хъана.

Сифтедай «жедач, къиле фидай кар туш, абур чалай алакьдач» лагъайбур гила гъевеслу тир. КІанда тІа мал, кІандатІа магъсул къачу. Аявал, иесивал авурла, абуру хъсан менфятни гуда, эхир

Ттамун кІанихъ галай дуьзен майдан яйлахни тир булахни. Гила ана лацу, цІару вакІарин суьруьяр хъанва. Верчерин, къазарин ва уьрдегрин лужари лад акъалдарнава. Имни мукъуфдалди чІугур зегъметдин берекат тир.

— Накъ рикІелни алачир кар тир гъа!— лагъана абуруз килигиз шад хъайи председателди кІуфук мили хъвер кваз. — Ажеб жедай Камил муаллимди хъиз амайбуруни къуьн кутунайтІа.

Бес гъар са кардин — цІийиз эцйгзавай дараматрин, карханайрин, цІийи багъларин, эхирки, инсандин аваданвал патал яратмишзавай гъар са няметдин месэлани гъакІ тушни? Гъелбетда, гъакІ я. Абад ва авадан яшайиш дуьзмиш хъхъана гатфарал акъалтнавай халкъ гумрагъ я. Халкъди баркаллу Коммунист партиядиз чухсагъул лугъузва ва коммунизм туькІуьрунал ччан эцигнава.

И зулуз тек Къулиев ваъ, адан паб Перини, хва Мурадни кІвалахдал фена. Тек дуланажагъ патал ваъ, цІийи яшайиш туькІуьрун патал, халкъдиз менфятлу кар авун патал кІвалахдал фена. Хзандиз, иллаки Камилаз, имни са сувар хъана. Теймурни Марият лагъайтІа, гена школадиз физвай. И арада хзандин вилик акъвазнавай эвелимжи месэла Мурад эвлелмишун тир.

— ХъуьтІуьн каникулрин вахтунда чна ваз мехъер ийида, ччан хва, — лагъана Къулиев*а, — Вун вилик, чун ви далудихъ!

Мурада вичин гъазурвал акунвай. Медицинадил институтда кІелзавай Муслиматанни адан гаф-чІал, сивсарар сад тир. Муслимат гуьрчегвили цІарцІар гузвайди тушир. Амма ам руьгъ гзаф гуьрчег, гегъенш, милайим кыл тир. Къулиеваз ам акъулдизни камал дишегъли яз жагъана. Мад кІамайди вуч тир къван? Далдамрик кІар къагъун!

йикъар ккуьруь, йифер яргъи хъайила, живерни къвана, яд къайила гъа карни абуру авуна. Хцин

мехъерик Сунани хтана. Фашистри злкъуърна къур Леинграддин фронтда вичин къегъалвал къалурай дагъларин рушан хур орденри ва медалри безетмишнавай. Поездай эвичлай диде сифтени-сифте Мурада къаршиламишна. Ахпа ада вичин гъвечи стхадихъни-вахахъ галаз диде танишарна. Гъил къуна хвашгелди лагъай Камилан вилер Сунадин вилера аклана. Ам гзаф тамарзлувилелди килигун тир. Ида Камила авур дуьзариз техжер гъалатиди гъакъиндай къведани гъайф чугвазвайди къалурзавай.

Цукъуд лагъай къил

Цийиз эвленмиш хъайи жегъилар бахтлувилелди яшаммиш жезвай. Сад-садал рази уьмуърдин юлдашар гзаф шад тир. Чун чи мураддихъ агакъна лугъузвай абуру. Гъа икI югъ акъатна йиф къвез, мад югъ хъи-жез зур йис хъана. Жегъилриз лагъайтIа, гъич са югъ хъайид хъизни тушир. Аи бахтаварар!

Муслимат бубадин кIвализни фена хтан-вай. Камил муаллим Мурадахъ галаз къилди рахана. Са шумуд юкъуз вичин фикирдик квай ихтилат авуна ада лагъана:

— Гила ччан хва, вуна ваз муг туькIуърдай вахт хъанва. Лезгийрин мисалда лугъузвайвал, кIвалин рак акъалайла къецихъ галамукъдайди ччара кас я. Яни гъуьлуьнни папан арада ччара кас лагъай чIал я. Куь чIштересар.. къилди я. Куьне квез кIвал-югъ туькIуърда. Чна квел вил ва гъил алаз ийида. Адалайни гъейри, вуна жуван алакьунарни кардалди къалурун герек я. КIбинетда' ацукъна яратмишунрин кIвал,ах тухуз жедач. Гъар са касдихъ вичин чешме авай затI я. Заз вун, жуван кеопидин чешмедиз мукъва хъана кIанзава. Пери и кардал кIусни рази тушир. Ам" герек авай кар туш. Чаз абурукай са дарвални жезвач лугъузвай ада. Амма Камил вичин гафунал кIеви хъана.

Мурадаз бубадин и теклиф гзаф такIан хъана. Бубади са вучатIани ачухар тийизвайди хъиз аквазвай адаз.

— Я дах, вуна вуч лугъузва? Квез Муслимат бегенмиш туштIа, заз лагъ. Заз ам къизил хъайитIани

герек туш. Диде-буба гIадарна, лаб къуна акъваздач зун.

— Ахътин кар авач, ччан хва. Заз чиз, гъакI хъайитIа пис жедач.

Гададинни сусан кефияр чIур хъана. ТакIанз-такIанз рази хъайи абур шегъердай куьч хъана. «Ччара ийизвайди масабуруз къванни чир тахъурай» фикирзавай абуру. КIвалин шейэрикай, къаб-къажахдикай герек тирбурни вугана абур рекъе ттуна. Яз им ччара авун тушир. Жегъилриз масадалай аслу тушир яшайиш, вичел ччан аламаз, чир хъана кIанзавай, гележег гуьзетзавай бубадиз.

Инсан зирек ийидай себебар гзаф я. Гъабурукай сад яз, жуван къайгъуда жув хъайилани инсан зирек жеда. Гъа жуьреда зиреквал авур Мурада заочийк яз аспирантура куьтягъна. Гъили гъил чуьхуьдайвал Мурадани Муслимата гъар са карда сада-садаз куьмек гуз, цIийи, масадалай аслу тушир, чпин хсуси, бахтлу яшайиш туькIуърна. Абур кIвале ва кардал гъамиша шад ва гумрагъ я. Таяр-туьшерикай гзафбуру пехилвал ийизвай и гъалдин себебар лагъайтIа, къвед я: абур сад-садал ашукъал-машукъ я. РикI миьхи халис кIанивал, адан цIай гикъван къати хъайитIани, ккана алатдач. КIанивал, адан "селдин лепе гикъван гужлу хъайитIа-пи, ам тухудач. Амма къве патан гъакъисагъ кIанивили къван чIалал гъида. Мурадаз Муслимат вичи ччар къачур мили, фири нек тир. Муслиматаз Мурад лагъайтIа, рикIин куьлег. Им сад. Абурун рикIай-рикIиз шегъередин рехъни авай. Гъиниз физ, вуч ийиз хъайитIани рехъ эвелимжи шартI я, эхир. Чи инсанри хъел атайла, «я рехъсуз!» лугъуз сеперарни гуда. И рехъ хъуни (кIелзавай кас, ам гъихътин рехъ ятIа квез чиз-ва жеда) абур сад-садавай къакъудзавачир. Мурад вичиз кIандатIа совхоздин чуьллера хъурай. КIандатIа ада цIийи «ъелемар акIуррай. КIандатIа цIийи сортунин техилар тежриба авурай. Тафават авачир, гъа и чIавуз лацу халат алаз больницада азарлуйрихъ гелкъвезвай, абур кIвачел ахкъалдарзавай Муслимат адан патав, Мурад Муслиматан патав гваз жедай. Абур рикIай-рикIиз сад-садав рахазва,— яраб зи яд и кардал рази жедачIа? — суал гуз абуру кIвалахдал устадвал, мукъуфлувал ва зиреквал артухарзава. Им къвед. Камил муаллимни и къиликай тамамвилелди

архайн я, Вучиз лагьайта, жегил агрономди совхоз-дин майшат чешнелу майшатдиз элкьуьрзавай. Я Мурадан, я Камилан ччин яру жедай кар авачир. Абур уьзуьагь тир.

— Пери! — лагьана Камила. Са няниз фу тьуьна, пIапIрус чIугваз фикирар авурдалай кьулухь. — Гила за кIелдай вахт я. А зи диссертациядин материалар аmani?..

Газетрик кутуна епиналди кутIунвай багьлама гьана Периди адан вилик эцигна.

ГьвечIи стхадални гьвечIи вахал Мурадан ва адан сусан гзаф рикI алай. Гатуз абур чпин патав совхоз-диз тухудай. Якни нек, дуьдгьверни вирт, верчни кака. Кьацу серинар, верцIи емишар, сирнавар ийидай ва-цIар, кьере кьаткана ширин ччандиз рагь гудай вили шимер, михьи гьава — сагьвилин дава — вири ина авазвай. Жаванар лагьайта, вервецI жез хьфизвай. Кьулиев ва Пери и кардал мадни шад тир. Амма Перидиз анжах аялриз ана мекьи хьунин, абур инжиклу хьунин игьтият жедай. Гьаниз килигна дидеди аялар к^стахдиз хуьзвай.

м<Хьел авуна, вичин данадиз нек тагуз, ам кIурари ядай калин хесетар квай дишегьлиярни жеда. Вичин кака масадан мука хадай кукупIар хьтинбурни жеда. Велед мацак вердишарайбурни! Абурун кьилел имни, Перидии кьилихдиз хае тир са хесет.» — фикирзавай Камила. Ва анра ада тIуб экьуьрзавачир. Периди аялриз вичин кьилелай рехь ганвай. Камил лагьайта, аниз акси тир. Аял гьвечIи чIавалай вердишарна кIанда лугьудай ада. Теймураз ва Мариятаз ацукьун-кьарагьун чирзавай: чIехидаз гьуьрмет авун, кIвалин крада диде-бубадиз куьмек гун, лавгьавал тавун...

Нисинихь хзан хуьрек нез столдихь ацукьна. — Я диде, — лагьана Теймура, — заз тIур авач.

— Исятда, ччан бала, — лагьана Периди, кьарагь на адав тIур вугана. Камилан кефи чIур хьана. «ТIур вуна адав вугана кIандани, я туш ада вав» фикирна ада. Амма ам раханач. Теймуранни Мариятан кIвачин кьапарни кваз дидеди михьзавай. Шоколадиз фидайла абурун ктабар чантада твадайдини гьам я. Ада аял-рив са карий ийиз тазвач.

Хуьрек тIуьна, кьапар столдал аламаз аялар кьу-

гьваз фена. Папа кьапар чухьуьзва. Гьуьлуь абурув дасмал гуьцIзава.

— Я юлдаш муаллима, — лагьана Камила, — вуна педагогвилин тербия рикIелай ракьурзава. Цийиз акьалтзавай несилдиз зегьметдал кьимет эцигиз чирна кIанда. Гафаралди, лугьунралди ваь, кардалди. Им ич я лагьана кьалуруналди адан тIеам чир жедач. Адан тIеам, ам тIуьрла чир жеда. Ша вуна аялар чIурмир. Ахпа абур гелез хкиз гзаф четин жеда.

— Ята, жувIа вердишара, — кIамаз хьана Перидиз. — Заз гьвечIи чIавуз са югь акунач. Кьуй, зал ччан аламай кьван, зи аялри кеф чIугурай чпиз.

Им буьркьуь кIанивилин гьайбат тир. И гьавурдик квачир аялри дидедиз гзаф мейил ийизва. Бес Камил-лаз вичин аялар кIандачирни? Гьелбетда, кIандай. Гьа кIанивилей бубадиз абурукай хьеан рафтар авай, кардал рикI алай инсанар хьана кIанзава. Ада абурув ва-цIай кьванер чIугваз тур лугьузвани? Ваь! Анжах аялрилай алакьдай крар гьабурув ийиз тур лугьузва.

Рушани гадади успагьивилелди кьаб тIур гьана, герек тирв-ал, столдал эцигайтIа, кьапар чухьвейтIа, чпин шейэр чпи тайин тир чкадал эцигиз, чпи вахчур-тIа, абуруз четин жедани? Ваь, мадни вйь. Абурун ан-жах зегьметдихь галаз, яшайишдин кьайдадихь галаз таниш жеда ва вердиш жеда. Кагьулвал квахьда, зиреквал акатда. Бес ибуру инсандин яшайишдин шар-тIар тушни? Инсанвилин кьанажагьни гьа зегьметди-лай аслу я, эхир!

Амма диде сеbeb яз, бубадин несятар аялриз хуш тушир. И жуьреда кIвале аялрин патяхьай кьве фронт башламиш хьана. Акван чна вуж гьалиб жедатIа, гьихьтин нетижайрал «вьедатIа.

КIелунрин цийи йисан сифте югь тир. Периди кье-чIем акьудна вичин кьил туькIуьрна. Уьтуь ягьай цийи булуижа, кьакьан дабанар квай туфлияр алуки-на. Ахпа ам буйдин гуьзгуьдай килигна, пад элкьуь-риз вичиз тамашна. Зарафат туш, кьанни цIуд аялдин вилик акьваззавайди я, гележегдин несилдиз тербия гузвайди. Адан гьар са кар туькIвена хьун лазим я. Малум кар я, чешнедик нахра хьана виже кьведач.

Вичин пад-кьерех агудзавай Пери акур Камил му-аллим акьваз хьана. Адан акунри фикир яргьал фен-вайди кьалурузавай.

— Я ччан Камил, вун кягъ хъана хьи?—жузуна папа кѹфук мили хъвер кваз, амма фикирда вичин алукунар аваз

— Дуъз лагъайтIа, и арада зи рикIел са кар хтан-ва, — лагъана муаллимди, згъуь яна туд ачухна хъиз. — Ам фикирдин гъич гъендеврани амайд тушир. Аквар гъаларай, ви уьстуь-башиди чпиз са къаншар яз ам зи рикIел хканатIа, лугъуда за.

Къуллугъдин везифади, са сеферда Камил муаллим Агъул райондиз акъудна. Ам РачIарин хуьруьн школадиз фена. Класда гъахъайла адаз " вич мугъардиз аватай хъиз хъанай. Дерета гъатай чIулав циф хъиз классда купIадин гум авай. Къил гиж ийидай къван ни авай. Ам атирдин ни тушир. Цуьхуьм ни тир. Скамейкайрал алгъанвай аялри таре кхъизвай. Къилерал бармакар, тандал кIуртар алай абур чIиш квай зулун йикъуз кIуф ч'чиле ттунвай кIелериз ухшар тир. Абурун вилик са.чдаи хътинди акъвазнавай.

Салам гана классда гъахъай муаллим рахана. Ки-лигайтIа, ам дишегъли тир. Вичелай чешне къалурун лазим тир, культурадин векил вагъши яшайиш тухузвай баргучайдиз элкъвенва. Гила Камил муаллим мадни тажуб хъана. Адаз хъел атана. Гъарайна къве гаф лугъуз кIанзавай. «Ваъ, туьнтвал инсандин зайифвал я» фикир авур ам кисна. Учителрин кIвализ хъфейла, муаллимар вири кIватI хъайи чкадал Камил Къулиев учителдин культурадикай хъуьтуьл мецелди, куьруь ва яцIу оа къве гаф рахана.

Перидии парталрин багъавилин кар ина авачир. Амма тIарам буйдив къунвай абуру дишегълидин успагъивал артухарзавай. Столдал алай папкани къачуна ам школадиз фена. Учителрин кIвале гъахъай ада вичин юлдашриз салам гана. Директорди Перидии саламдиз тавазуьвилелди жаваб ганай. Учителрин арада кушкуш башламиш хъана.

— Накъ кIвалер чухъузвайд тир гъа, — лагъана сада.

— Ам гъа куьмекчи тушни? Гила адакай масад жедач. Ништа ада а мандат гъикI къачурди ятIа! Арабрин мисал ава: «Аял чIавалай башламишна къачур чирвал къванцел къазмишай мисал я. Чехи хъайила къачур чирвал цин винел кхъей мисал я». Нисинлай къарагънавай адан юргъа гъихътинди жедатIа заз чи-

да, — лагъана пуд лагъай «а» клаесдин учительница Алибекова Телли ханума. Юзурзавай ттарцикай кIвахъзавай чIуру хутари тIарапI-тIарапIдин ван ийидайвал Телли хануман гафари гъар жуьредин ванер ийизвай. Ттарцикай кIвахъдай чIуру хутарикай чрай-бурни ширинбурни жеда. Амма Алибековади гъарнавил экъуьриз лугъузвай гафар лагъайтIа, калбур ва туькьуьлбур тир. Са кар мадни чIуру тир, арабрин мисал гъизвай ада Пери ирид класс кIелна, школанп куьтягъдай мумкинвал тахъана, кIелунихъай галатайди фикирда къазвачир.

Асунна-шуткана, михъна-чуьхвена рапрап гузвай школада кIелунин йисан сад лагъай зенг яна. Учителар гъарма вичин классда гъахъна. ГулганчIар хътич рушари ва куркурар хътин гадайри чпин учительница Пери Къадировна цуькверин кIунчIаралди къаршила-мишна.

Сифте югъ учительницаTM ученикар та<ниш хъуналди ва муаллимади къил кутаз вирида шад манияр ягъуналди куьтягъ хъана. Инсандин психология ва характер къатIунин къанажагъ авай виликан куьмекчиди къе аялриз генани дикъетдалди фикир ганай.

— Гъилел алай вад тIуб сад хътинбур туширвал, инсанарни сад хътинбур жедач. Абурун характерарни жуьрба-жуьр я. Са касдихъ галаз са кар авун пIтал ва а кардихъ агалкъунар хъун латал адан къилихар чир хъана кIанда къван! Къанни цIуд аял тербияла-мишун патал абурун гъар садан характер «из, абурух-ъ галаз рекъе фена кIандачни? — лугъудай цIийи, амма гъар са патахъай лигим хъанвай учительницади.

Вичин затдик логикади ва психологияди мягъкем чха къунвай, тарсунин методикадин устад тир муаллима гуьгъуьна амукънач. ИкI тирдахъ куьгъне муаллим Камил Къулиевни кIевелай инанмиш я. -ИкI тирди Пери муаллимадин тежрибадини тестикъарзава. Ада сад лагъай клаесдилай башламишна къвед, пуд, къуд классда таре гузвай. Са классда къве йисуз амукъай ученикар Къулиевадихъ тек-бирни жезвачир.

ЦIийи муаллимади вичин гъакъисагъ кIвалахдалди ва алакъунралди ученикрин ва муаллимрин арада хъиз, аялрин диде-бубайрин арадани еке гъуьрмет къазанмишна. Виликдай Периди салам гайила къил

анжах са живи юзурдайбуру гила адаз, ам аргъа амаз, икрам ийиз, «Пери Къадировнадиз салам!» лугъузва.

Я эвел, я эхир! — лугъуда. Уборщицадикай учительница хьунин себебрикай сад вични тир Камил муаллим гила архайин тир. Къенин йикъан ва вичи къатунзавай гележегдин бахтавар деврандал шад тир муаллимди вичин рикI алай пеше давамарзавай. Юлдашриз герек тир куьмекар гузвай. Амма сада квачир юргъа ийиз акурла адаз хъел къведай, хъел ада винелди акъуддачир. Анжах айгъамдалди адан яб къадай.

Ада таре гайи, гила алимар хъанвай, виликан ученикри Камил муаллимдихъ галаз алакъа хуьзва. Сувар хъайила адаз мубарак авунин телеграммаяр ракъурзава. Вичин виликан ученикрикай Ватандин синлувал хкаждайбур хьуни (инженер, доктор, алии), абуру вичихъ галаз алакъа хуьни яшлу муаллим кардал мадни гъевеслу ийизвай.

Цувад лагъай къил

Нянин вахт тир. Камил муаллим тетрадриз килигзавай. Ученикрин тетрадар ахтармишун дикъетдалди авуна кIани кар я. Зарафат туш, ирид лагъай клаесдин ученикрин хатунизни фикир гана кIанда. ГъалатIни ахъай тавун лазим я.

ХандакI мягъкемди хъайила, цлар вацIуд-къад мертебадизни хкажиз жеда. Гъа жуьреда, асулдай хъеандиз гъарфуна гъатай ученикдивайни лап виниз дережадиз экъечIиз ва илимдин хазинайриз иесивал ийиз жеда. Са гафуналди лагъайтIа, ученикрин гележег гзафнигзаф муалимдин устадвилелай аслу я.

Рак ахъайна, мугъман кIвализ атайла Камил муаллимди вичин в-илик квай харадикай анжах къвед лагъай тетрадь кIелзавай. Тетраддилай вилер хкажай адаз яшлу са кас ачуна. Адан къери хъанвай ва рехи хъанвай чIарарин къил куьгъне щеткадиз ухшар тир. Ччина разисуэвилин шикил ава, амма вич-вичихъ инанмишвилин халар кими туш.

Мугъманди адет тушир саягъда юкъ какурна, салам гана. Камила къарагъна, гъил къуна, адаз чка къалурна, ацукъун теклиф авуна. Ам ацукъна, амма

адан вилер муаллимдиз ааь, пенжердихъ килигзавай, гуя анихъ са вуж ятIа, вучатIа галама. Камил вил алаз акъвазна. Мугъманди чуькъни ийизвач. «И фадлай текъвезвай Балабег вучиз атанвайд ятIа?» фикирзавай муаллимди.

— Буюр, мурад-меглеб? — жузуна Камила. Гъиле авай кар амукуьунин" игътият ийизвай муаллим ам^{ат}Унал рази тушир. АмшIада къалурзавачир.]

— Зун ибур гвагIатанвайди я*—"Iагъана мугъманли. Хъултухдай акъудна са кIватIал ччарар столдал эцигна.—Бес ибуруз килигдачни? Зун вак умуд кваз атанвайд я. «Зак умуд кваз?» фикирна муаллимди. Вич дустагъда авайла Перикидиз ада латъай гафар Къулиеван рикIел хтанвай.

Ам мад кис хъана. Камила вилик квай столдин сятдиз вил яна. КIуьд жезвай. Ахпа ам тетрадрин харадиз килигна. Абуру гъич тахъайтIа, къве сятдилай гзаф вахт истемишзавай. Гена ада колхозда кIелун патал, хуьруьн майишатда химия ханум ттунин гъакъиндай лекция кхъена кIанзавай.

— За вуч авуна кIанзава?—жузуна Камил муаллимди тIимил сес хкажна хъиз.

— Заз чиз, зун гъахъкIанибурукай сад я Гъавиляй заз, жуван къуллугъ гъакъисагъвилелди ийизвайди хъиз, шиирралди халкъдик кардин гъевесни кутаз кIанзава.

— Лат хъеан,— лагъана адахъ яб акалзавай Камил муаллимди. «Сад суьт юргъа, сад атлуди вердишарна акъатай юргъа жеда. Белки, куьзуь килихъди Балабегезни са илгъам хъанватIа» фикирна ада. Ахпа столдал алай ччарар къачуна, абурай вил ажъадарна.

— Ибур за кIелай ксари тариф ийизвай. Иллаки Селминатаз гзаф бегенмиш я. Ваз чйда, Селминат шиирдин тIеам чидайди я. За ваз ачухдиз лугъуда, зун и грамматика ава гъа, адахъ галаз са артух мукъва туш. Гена сти... сти...

— Яни стилистика яни?

— Эхъ, эхъ. Гъамни захъ галаз са акъван дуст туш. ЧIалар за гъикъван хъайитIани кхъида. Рифмадин, ритмадин гъакъиндай тIимил ранда яна кIанда-тIа, мад заз чидач. — Вуна ибурал са гъил элкъурнайтIа, за абур печатдиз вугудай. Абурухъ къведай гъакъи ава гъа, ам чна къведа стха пай ийидай. Мад

за лугъудай гаф авач, зун, Балабег гъихътин кас ятIа, ваз ахпа чир жеда

И шит гафари муаллим инжиклу авуна «И Балабегез зун вуж хъиз аквазватIа?» фикирна ада. Яз гъар са касдин крар хъиз, рахунарни адан къанажагъдилае аслу я, эхчр. БалаНеге давамарна:

— Зун тахъай чка, зи кълел татай кар, заз такур къуд аламат амайди туш, — лагъана ада дериндай нефес къачуна. — Аку, им за нубатсуз паб рахкурайдач туйкуърнавайди я. И шиир кIелдайла зи къилин чIарар цаз-цаз жеда. — Ада са ччар къачуна, туьд ачухарна, сес хкажна, кIелиз башламишна:

Заз акуна вун, рахкурай паб, Тир
перишан вун, къуна яб " Эгер
тиртIа, зун а паб
За ваз са лапIаш вигъидай'

Ам кIелна куьтягъна, ахпа ада масад къачуна. — Им за пиянискадиз лагъайд я.

Жеда вун лепеш IуьргъуьтI ягъиз,
Кълел чIугваз, ламра хъиз ар ягъиз

«Къванер кIватIналди цал жедач. Цал эцигун патал устIар герек я. Гъа жуьреда, гафар кIватIналди шиирни жедач. Шиир яратмишун патал шаирни герек я. Шаирвал!...>\ фикирзавай муаллимди. Амма адаз сад лагъана Балабеген кефи хаз кIанзавачир. Гъикъван лагъайтIани, эгъли итим я.

— Балабег стха, — лагъана Камил муаллимди. — Вуна заз багъишламиша. Вун атанвай и вахт чIуруд хъанва. Ибур аквазвани? — тетрадрин хара къалурна ада. — Ибур къе килигна куьтягъна кIанда. Пака нянихъ, ваз кIанд-атIа, зун ви ихтиярда жеда.

Кар туйкIуьзвайди къатIунна Балабег шад хъана. Вичин шииррин кIаб вилерикай каразавай ада муаллимдин гафунин къатI атIана, тадиз теклиф авуна.

— АкI ятIа, пака кIвалахдилае гуьгъуьниз вун чиниз хъша. За Селминатав чаз са хъуьтуьл хуьрекни ийиз тада.

— Лап хъсан! — лагъана Камила кIанз-такIанз разивал гана.

«Партал хкатIдайла дерзидин сив верцIи ийидай адет авайд я. Гилани, виликди амаз сив ягълу авуртIа

кар мадаи хъсан ва фад жеда» лагъай фикирзавай цIийи шаирди.

Пакад юкъуз кIвалах куьтягъна, Балабегеп кIва-Гиз физ кIвачин хъанвай Камилаз, фагъум-фикир авурла жагъана хъи, текдиз фена веже къведач. Ада вичин юлдаш Сабир муаллимдиз лагъана: — Ваз аш, I бар са дезгъгъдив дигай аш кIандани? ЯтIа, захъ га-лаз ша. Вуна анжах заз куьмек це.

— Башуьсте! — жаваб гана Сабир муаллимди вичин саягъда хъвер авуна. «Аш тIуьн патал завай ваз I викъван хъайитIани къумек гуз жеда» Фикирз адая ада.

Къве юлдашни фена. Селмината абур хушвилелди къаршиламишна, хуш-беш хъана. Балабега вичин «талмут» гъана вилик эцигна. Селминат хъуьрена ва ада лагъана:

— Я ччан Балабег, абур кIвалахдилае хтанвайбур я гъа. Са тIимил ял ягъурай, са къас фу тIуьрай...

«Сифте пис къевзвач» фикирна Камила. — Инал виртIедин къеч алайтIа, за ви къил гъа къече твадай. Балабег дунья акур кас я, ятIани, бязи вахтара адак нубатсуз тади киткида, — лагъана ада Сабираз вил яна. Селминат хъуьрена. Вичин тариф авуниз килигна Балабегаз шад хъанвай.

— Гъахъ я! — лагъана юлдашдин гъавурда акъур Сабира.

Стодал суфра гъеле экIянавай. Селмината къапар-тIурад, ахпа чIемел чурай уьндуьшка ва кълел къай-сикишмиш алай аш гъана. — Азиз мугъманриз, ■— лагъана Балабеге .коньяк ва къапуна аваз, чIук-чIук авунвай къвед-пуд лимон стодал зцигна.

— ЦIийи шаирдин сагълугъдай! ■— лагъана Камила юлдашдиз ишара авуна.

— Дуьз! — адан гафар тикрар авуна Сабир муаллимди.

Гъа икI, хъуьруьн — луькIуьн нваз хуьрек тIуьна куьтягъна. «Гила-мад, гила-мад» фикирдал алай Балабег шад тир. Касдин дерт ава эхир.

— Де гила, — лагъана ада...

— Гила, — лагъана Камила адан гаф атIана. — Гила Селминат вах, ви гъилин къве стакан акъуллу чай хъанайтIа, пис жедачир.

— Валлагъ дуьз я, — лагъана адан тереф хвена Сабира.

«Бес им гирт нахалвал тушни?» фикирна Балабега Амма вучиз ятIа, анай адан кьил акъатзавачир. Коньякди худда ттунвай ада мадни фикир авуна: «И ял ягъизвай вахтунда Селмината чIагъандихъ галаз кьве мани лагъайтIа, пис жеч. Муаллимдин гъевесни хкаж жеда».

— Селминат! — лагъана ада,— ана хъайд хъана. Де гила вуна чаз са-къве мани лагъ.

Къуьрен иви хътин чай авай стаканар столдал эиигзавай кайваниди мили хъвер авуна. Адан гъилихъ галай къизилдин сятди цIарцIар гузвай. ШутIум хъанвай ччинив яр гекъифнавай. КъечIем акъуднавай чIулав чIарариз лацу къирав янавай.

Маниярни яна. Югъни няни хъана. Селминатан ширин сес пакачалди япара хъайитIани муаллимар кирягъ жедайвал тушир. Амма гъар са затIунин къа; дар авайд я. Гила Балабега, чуькни тавуна, шиирар гъана вилик эцигна.

Муаллимар сад-садаз килигна. — Ибуруз чун са ма-са вахтунда килигда, — лагъана Камила. «Кквез килигда? Кивекай хъайитIани шиирар, никай хъайитIаш: шаир хъанайтIа, лагълагъ авунинни шаирдин арада вуч тафават жедай» фикирзавай ада.— Багъишламиша, коньякди кьил гиж авунва. ИкI абуруз фикир гуз жедач...

Балабег къгъ хъана. Пагъ атIана, адай гаф ахкъатнач. Камилни Сабир, сагърай лагъана хъфена. Балабегни Селминат нек алахъай къарияр хъиз амуькна.

Щуругуд лагъай кьил

Рахун-лукъIуьн кваз хуьквезвай кьве юлдаш Ленинан тIварунихъ галай куьчедал агакъна.— Валлагъ, кьил-кьилел алай аш тир,— лагъана Сабир муаллим хъуьрена. — Балабегез ажеб кар къун хъаначни! И ашдин тIал а миокъидин ччандай, ваз кIандатIа, мукъдара акъатдач.

Реже хийир лагъана, абур ччара хъана, гъарма вичин кIвалихъ хъфена. РикIе жуьрба-жуьр фикирар гъатай Къулиев куьчеда, вичин кIвалерин вилик, михи гъавадин нефес къачуз къекъезва. «РикIелни алачиз хъайи кар я. Яз ам нубат алаз хъана. Шузарар къелечI, сарар къери, са вилни буьркъуь инсандивай

аллагъди хуьрай лугъуда. Им гъах-гъ тир мйсал й. Балабеген буьркъуь вил анихъ амуькрай, экуь вилни пичIи я Адан нефсинин къативили гъамиша ав ягъизва. Вичел гъалтайтIа, ада вич Етим Эминан, СтIал Сулейманан жергеда ттуна куьтягънавай.

Я къей Балабег, вун гъинай, шаир гъинай! Балабег «зи партийный намусди къабулзавач» лугъуз рахадайла бязибуруз ам михи къизил хъиз аквада. Абуруз ам вуж ятIа чидач. Ам профсоюздиз членский взносни бегъемвилелди тагудай гъахътин жаду я. А аш вакIай чIар акъатай мисал хъайд я.

Мад, гъамишанда гъада алдатмишариз жеч хьи! Бежят вун халкъдин къайгъуда авайд я? тапарралди вацIуд карточка къачуна артухан поекар тIуьр уьнж! Ви гъа руфун пад хъурай! Вичин ашнайризни карточкаяр пайнай гъа. Дяведин вахтунда инсанар гишила, дакIваз рекъизвай чIавуз икI ийидайдахъ намусдин кIусни женни?! Ахпа партийный организацияди месэла гъял авуна партиядай акъуддайла паб хъиз шехънай гъа»..

Камил кIвализ хтайла хзанар ксанвай. Столдал алай йифен лампадин экуьник адаз са кагъаз акуна. Конвертдал алай печатдин адресди къалурзавайвал, ам Одессадай атанвайд тир. ХатIар дишегълидинбур я.

«ВучатIани виликан ученица, Одессадин консерваторияда Келзавай Мегърибана кхъизвайд я» фикирна ада. Столдихъ ацуькна кагъаз кIелай Къулиев къгъ хъана. Ада тадиз акъудна пIапIрусдиз цIай яна. Кагъаз мад сеферда кIел хъийизвай.

— Ам ни кхъейд я? — жузуна, месин кьилиз хкаж хъайи Периди.

— Гъм... За ваз вуч лугъун. За кIелда, яб акала, вун гъавурда акъада.

«Гзаф гуььрметлу Камил муаллим! И гъвечIи ччар кхъиналди вун инжиклу жезватIа, заз багъишламишун вилик амаз тIалабзава за. Ваз ва ви, заз тийижир хзанриз саламар ракъурзава. Зи мурад куь сагъ-саламатвал я. Эгер вуна зун ви велед яз къабулзаватIа, заз вахъ галаз алакъа кутIуниз кIанзава...»

— Огъо! Лагъ хьи, квахънавай руш жгъанва,— лагъана Периди. — Камил, вуна адаз рикIиз чими кагъаз кхъихъ. Чаз къунагъдиз атун теклиф ая.

Им Периди лап рикIин михъивилелди авур теклиф

тир. Диде я, эхир. Адан гафар дндевилин гьиссрилай къарагънавайбур тир. Айнадал Камилан гзаф рикI алай. Анжах гъа и кIанивиляй адаз аялдин язух атана, ам дидедин патав рахкурнай. Школа куьтягъайла Айна дидеди бубадин патав рахкурдай икърарни авазвай. Амма Амина и сефердани вичин икърардиз къалп акъатна. Рушакай бубадиз гъич са хабарни амачиз вацIуд йисалайни гзаф тир. Кыве йиса авайд яз дидедин патав хъфей а»ялдиз, гьелбетда, дидединни бубадин араяр вучиз чIур хъанатIа, вучиз вич буба авачиз амукънатIа чидачир.

Айнадин кагъазди Камил гзаф шад авуна. ГьакI адан куьгъне хирерни цийи хъхъана. Амма руш анал тахсирлу тушир. Бубади кагъаз кхъиз башламишна:

«Зи азиз руш Айна! Зун вахъ цавара къекъвезвай. Вун гена ччилел гахкъуна. Зун гзаф, гзаф шад я. Ваз аферин! Вуна зун рикIелай ракъурнач. Ви кхилел атай бахтсузвилин тахеиркар ви диде я. Амай рахунар чна вун иниз атайла ийида...» Бубади вичин рушаз тийижир адан стха Теймуракайни вах Мариятакайни хабар гана. Мурад совхозда агроном, адан пабни духтур, абурухъ са гадани ава лагъана кхъена. Айнадиз къунатълухдиз атун кIевелаи теклиф авуна.

Ахпа месик зкечIай Камил къвед ланъей кIекери гъарайдалди ахварал феначир. Ам хиялри, гарал алай зулун хъпи пеш хъиз, гваз къекъвезвай. /*ⁿ4 «Амина къачуна за жуван жавабдарвал артухарун, Ихтиярар тIимиларун хъанай. Эгер хиле авайди верцIи ^нямет яз хъайитIа, къуьне авай гъебе залан жедач.) И сеферда зи гъебедин хиле авайди гъуьлягъ хъанай» / — фикирна ада. Камил муаллим республикадин Верховный суддин заседатель тир. Вичин иштиракдалди авур дуванрин шикилар адан виликай экъисна.

Ингъе аскIан буйдин, ччина тазавилин нур авай, цуьк хътин успаги руш атана. Гуьгъуьнлай турвак къван жегьилни ракIаривай экъвазна. Жегьилдин ччини къабах яцран ччин рикIел гъизвай. Абур эвленмиш хъана анжах са варз я. Къведни хуьруьн школа куьтягънавай колхозчяяр я. Гила руша вичин регистраци алудун пат ал арза ганва. Вучиз?

— Заз ам кIандач! — акъалтIай жаваб гана руша милайимвилелди. Мад адай хехини къуртIани гаф акъатнач.

— Заз кIанда! — лагъана жегьилди, вилер атIумна ччилиз килигунивди. — За регистраци алуддач.

Абур яргъарлай яргъаз акуна, амма сад садаз тийижиз эвлелмиш хъанвайбур тир. Аквазвай, гьелбетда, абур сад садан фан къафун тушир. Санал яшамиш хъайи са тIимил вахтунда гъавурда акъур руша артух геж тахъанамаз вичин гъалатI чIурзаваи.

Къакъан буйдин, къаш-къамат авай, къил рехи, вичин дережадин образование авай са кас атана. АVI гзаф хажалатлу я. Адахъ яшлу дишегъли гала. Адан гъаркъуь ччина затIни къатIуз жедайвал тушир. Акадин патар хътин хъуькъвер яру я. Адай буй-бухах куткундиз ухшар я. Абур пабни гъуьл яз къад йисалай гзаф тир. Гила чара жеэва.

— Чи эвлелмиш хъун кIанивал аваз хъайиди туш. Мукъвабру кIевивал авуна хъайи кар я. Чун пабни гъуьл хъиз анжах сифте вацра яшамиш хъанатIа хъана, мад ваъ. Им зи эмидин руш я. Заз ам тахай вах яз гъуьрметлу я, паб яз ваъ. Ам рекъидалди хуьз зун гъазур я. Захъ авай авачирдини вири вичиз къачурай. КIвалерни вичиз хъурай. За исятда подпикани гуда. Анжах зал алай, адан гъуьл лагъай узуькъаравилин тIвар элягъа, — лугъузва гъуьлуь. Авали дишегъли гена рази туш.

Мадни. Сада вичин паб чиркинди я лугъузва. Муькуьда диде-буба рази туш, завай къуьзуьбур гвадариз жедач. Зи гъуьл лугъузва, гуьгъуьнай атай дишегълиди, пияниска я. Мажибдикай кепекни кIвализ хкизвач. Ахътин гъуьлуькай за вучда? Им пата вил авайд я, вичиз гъиниз кIантIани фирай. Заз ам герек туш, лугъуз арза гузва жегьил ва гуьрчег дишегълиди. Адан гъуьл лагъайтIа, бачIух, къабачи я. БачIух, сегънеда авай артист хъиз, къил юзуриз, къил туькIуьриз, кIвачери арабир ччил гатаз, кIуф регъвел алай гъедгъетI хъиз датIана рахаз, вич михъи ийиз алахънава. Адан уюнбазвал акваз Къулиев къене ргавза. Судья Валентина Ивановна жегьил къил я. Эхир сабур къаз тахъана судьяди ам гъарай гана акъвазарзава.

Са юкъуз, заседаниедин эхирда, суддиз шучал буйдин дишегъли атана Адав гвай гъайбат масад тир. Ам мехъерик физвайди хъиз вичин зангъар-зунгъар алукина атанвай. «Культурни дишегъли я» фикирна суддин составди.

— Ви тIвар вуж я? — судья Валентина Ивановна адалай вил алуд тийиз суалар гана. Камил муаллимни дикъетдалди адаз килигзава.

— Фириза! — Адан чулава ва цIарцIар гузвай вилер ргазва. — Захъ высший образование ава. Художественный литература кIелзава. Общественный кIвалахра активвилелди иштиракзава. Райкомпартиядин, профкомдин член я, райисполкомдин депутат я. — Ада гена са шумуд кардин тIварар кyuна. Ибур ада вичиз гайи суалрин жавабрилай алава яз лагъанай. Ахпа ам дибдин суалдиз жаваб яз, сифте гафни илигна рахана:

— Зун министрдин лишаи кутунвайд тир. Зун идаз хьунухъ дуьшуьшдин кар я. Зун кIвалакдал, общественный крарал геж хъайила гyuьлуь кьалар ийизва. Ам пияниска я... Чи регистраци алудун тIалабзава за. Ам заз тангъак авайд туш.

Райондин актив, кьанажагълу и дишегълидихъ ягъан тийидай кар авачир. Им ада хъел атана ийизвай лкар хьизни аквазвачир. Амма хер хъайиди хирен ус-ДмIар я лугьуда. «Дишегълийрин рикI ачух хьун, сивел ЛртIапIарар хьун хъсан я. Идав гвайди масад я. Вуча- I тIани, кьилелай залпанд адудна ахъайна кIанзавайд я» фикирна Кьулиева.

Гyuьлуьвай хабарар кьурла, ам милайим, дугъри, амма звар алачир сун еб хътин кас яз какьуна. Фиризатан тIебятдихъ галаз адан хьуьтуьлвал кьазвачир. ЯтIани, суд акьалтIай кьарардал атанач. Месэла ачухдиз туна.

Вучиз латъайтIа, рахазвайди дели ятIа, яб акалзавайди акьуллу хьун герек я лугьуда. Им лап дуьз мисал я. Гьар са кас, кIеве гьатайла, вичин хийирдиз рахада. Мидяйвилер жуьрба-жуьр жеда. Сада-садаз се- перар гунлай, сада-сад ягъунлай, сада-садал пехилвал авунлай арадиз кьведай мидявилер. Папанни гyuьлуьн арада хъанвай мидявилин сир гзаф дериндя я. Ам чирун гзаф четин я. Анжах кьил-кьилик кваз са- бур хвена, ахтармишна месзла гьял авун мумкин я.

Суддихъ и сабурлувал хъана. Гуьгъуьнлай жагъай- вал, Фиризата вич дугъриданни, гурарин кьилел алайд яз, гyuьл гурарин кIане авайд яз кьунвай. Иниз килиг- на адан тIалабун, анжах вич вичиз бегенмиш хьун

яз, гyuьл саймиш тавун яз кyuна, отказ авуна. Судди частный определение кхьена, Фиризатаз тербия гун райкомдивай тIалабна.

Регистраци алудун патал гьар юкьуз цIудралди кьезвайбурукай ччара хьуниз гьакъикъи делил авай- бур тек-бир тир. ИкI вучиз жезва, себеп вуч я? Ашка- ра я хьи, сад лагъайди, абур сад-садаз бегъем тийижиз эвлелмиш жезва. Кьвед лагъайди, санал ацукъайла, чеб кьведни барабар ихтияр авай инсанар тирди гьисс авуна, сада садан хатур хвена, сада-садаз куьмек га- на кIани чкадал, гьарда вич агъа яз кьазва. Нч кьа- нажагъдик кумай куьгъне судур кьарагъ хьувун я, лу- гьузва фагъумна фикир гайи Камил муаллимди.

«Ажеб хъана, гена зи кар судриз атанач. Бес лам- ран тумуник квай кIаркIар кьван БачIухахъ галаз тер- мекъар гатай а чеври Амина галаз судриз акъатнай- тIа, жафа туширни? Гьихътин уьзукъаравал жедай!» фикирна Кьулиева.

Церид лагъай кьил

Чуьллелал, рекьер-хулелал, дерейрални тепейрал лацу ва кьалин юргъан экIянава. Кьаюкай лагъайтIа, ав ягъизвай жанавур хъанва. Амма колхозчияр акъ- вазнавач. Гьилер кьакъажнавай абуру гатфариз гьа- зурвал аквазва. Машинар ремонт ийизва. Тумар ми- хь- зава. Хуьруьн майишатдин кадрия чирвилелалди яракъламишзава.

Кьулиев Камил муаллим куьрцякьра вичи гьазурай лекци кIелиз колхоздиз фена. Шигълаван клубда кол- хозчияр кIватI жезва. Гена хуькведайбур амай. Му- аллимди залда ацукънавайбурай вил акъадарзава. Абурун ччинра шадвилин нур аза ва кIуфарик мили хъвер ква. Вич и колхоз тешкил ийиз атун адан рикIел хтана.

— Гафунай чун колхоз хъана, ахпа вуча? — жузу- най сада Камилавай, адан докладдихъ яб акалайда- лай гуьгъуьниз.

— Ахпа куьне рикI гутуна кIвалах ийида, цIийи бахтавар яшайиш туькIуьрда...

Гена суалар ва жавабар гзаф хъанай. Эхирки кол- хоз тешкил авуна, Вик-гуьрез санал вигъена. Кьве

никни цана. Пакад юкбуз, чаз колхоз кІандач ла^ба-на, жемят чкІанай. Им кулакрийни ругъанийрин фут-фа кутунин нетижа тир. Ахпа кьукмада акьур жемят, кьвед лагъай сеферда колхоз тешкил авуна, кьве гьил кьакъажна, Камила лагъай цІийи яшайиш туькІуьру-нив эгечІнай.

— Мад хуькведай кас амач, — лагъана колхоздин председателди. Къулиева вичин лекци башламишна. Ам хуьруьн майишат хкажун патал КПСС-дин Цент-ральный Комитетдин февралдин Пленумди кьабулнавай кьараррикай, кьалурнавай геьенш рекьерикай раха-на. — Механизаци-бег атана колхозчийрин зегьмет ре-гъят хъана, нрар йигин. Механизаци-бегдин вах химия ханумни кардик кутурла колхоздин никІерин бегьер-лувал ва малдарвилини продуктивнивал артмиш жеда лагъана. Химиядикай гьикІ менфят кьачуна кІандатІа, ихтилат авуна.

— Гишин инсандивай, — лагъана муаллимди — бе-гьем кІвалах ийиз тежедайвал, яван ччиливайни хъсан бегьер гуз жедач. Миянар авур ччилиз тум кІвахнал-дини кар куьтигъ жезвач, юлдашар. Маогьсулдиз ая-вални кьуллугъ авуна кІанда. Вахт-вахтунда яд гун, эчІел эчІун ва агакъай гад акІадар тавуна кІватІ хьу-вун герек я, — лэгъана лекци куьтягъна.

Гена са шумуд колхоздиз фена, муаллимди лекци кІелна. Советрин халкьди мукьвал алай йисара уьлкве-дин бегьерлувал 5—7 миллиард путунал акьудун ла-зим тирди кьейд авуна. И женгина лайихлу чка кьун патал колхозчийриз партиядин мецелай эвер гана.

ВацІуд йикъалай кІвализ хтай Къулиеваз Перидии кефияр саз тушиз акуна. Амма сеbeb вуч ятІа адаз жегъизвачир. Шумудра жузуртІани папа гузвайди ан-жах са жаваб тир: «Зи кефияр авач». Дидедин ччиниз килигзавай гадани руш пашман пир.

Гъуьлягъди ягъайдаз гашудихъай кичІе жеда лу-гьуда. Папан гачІугъуни игътиятлу авур гъуьлуь «ке-фияр авач лугъун ттаб я» — фикир авуна. Вучиз ла-гъайтІа, Перидии кІанивал акъван назикди, кьайгъу-дарвал ва гьисс квайди тир хьи, вич адан рикІелай ми-хиз фенвай. Адан гьар са кар Камил патал тир. Гьар са мурад, гьар са фикир, гьар са гьерекат анжах ви-чин гъуьлуьхъ галаз алакьалу тир.

Перидии кьанажагълуВилел Камилни гьакъван ра-

зи тир ва шад тир. «Гъуьлни паб, Камилни Пери хьиз хъана кІанда» лугъуз собранийрал абур чешне кьа-лурдай. «Абур сад садак акадарнавай виртни дуьд-гъвер я» лугъудай.

— Зун гьавадал экъечІна хуькведа, — лагъана рикІ дар хъанвай Камила. Периди чуькьни авунач, гуя адаз ван хъанач, гуя Камил адахъ галаз рахазвайди тушир.

Ярумчух мичІи куьчейра къайи ва къати гар кьекъезва. КъецІил ттарар галтадарзава. Инсанрин ччинрив ригияр гуьцІзава, уьфтер ягъиз далудихъай румар гузва.

Ам са декьикъада кьапудал акъвазна. Дакъузва, жендек цаз-цаз жезва... «Гьиниз фида? Ихътин тІур-фандик куьчеда кьекъуьн мумкия тушир. Сабир му-аллимдин латав фидатІа? Ам зи гъавурда акъадани? Я гъавурда акьуна, арадал вуч кьведа, ам заз вуч ге-рек я?» — фикирна ада. Белки, кинодиз фидатІа? Ана, чиМи чкада, кьве сят вахт акъудиз жеда.

Пальтодин хев хкажна, Камил рекъе гьатна. Да-къанвай живедилай кьачузвай гьар са камуни куьчеда жиркь-жиркьдин ван твазва. Магазинрин витринар экуь я. Адал тади нваз физвай тек-бир инсанар гьалт-завай ва адаз арабир машинрин ванер кьезвавай. Ам-ма адан кенефдин кьил квахънавай, фикирар чкІанвай. «Ина вуч хъана? Белки, дугъриданни, зак квай са тах-сир аватІа!?»

Камила кьуьпер экъисна, къецІил гьилер жибин-риз сухна, кам кяна. «Темп» кинодиз фена. Гена хъсан хъана, билет жагъана.

Кинодай экъечІайла къай секин хъанвай. МичІи цавай живедин пуьквер тентесвилелди авахъзавай. Абур электрикдин экуьник лацу чепелукьар хьиз акъвазвай. Мекъивал гена кьатиз ама. Камил вичин гьил-лел алай сятдиз килигна. Анжах цІуд я. Мад фидай чка амачир. Амма «Зи нервияр цІилер кьван яцІубур я» лугъуз фикир ийидай дІуаллим гена секин хъанва-чир. Ам, са пата ял аваз, кІвализ хтана нсана.

Пакамаз, сятдин цІудаз шегьердин партийный кон-ференци башламишна. Докладрилай ва рахунрилай гуьгъуьниз шегьердин партийный комитетдин членвиле кандидатар кьалурна. Ибурук Пери Къадировадин тІварни квай. Къулиев адаз акси экъечІиз гьазур хъана.

«Пери жегьил коммунист я. Ам гьеле чранвайд туш. Виже кьведач» лугьуз кIачзавай адаз.

— Кьалурнавай кандидатриз акси кас авани? — жузуна председателвалзавайда, делегатар ацукьнавай еке залда вил экьурна, — Касни авач!

Рахада лагьай фикир авуна кьарагьай Кьулиев ахцукьнай. Вучиз? И вучиздиз жаваб, кIвачел акьалтай гьа секундда адан рикIел атанай.

Коммунист лигимардайди партийный кIвалах тушни, мегер? Партийный комитетдин членрин арада Пери гьял жеда» фимирнай ада.

Гуьгьуьнлай Пленумдин заседание хьайила Камил муаллимди гьайиф чIугуна. Вучиз лагьайтIа, Пери Кьадировна Кьулиева шегьердин комитетдин кьвед лагьай секретарвиле хкянай. ИкI жеде лагьай фикир Кьулиева авунвачир.

Ина чIур хьайи затIни авачир. Куьгьне коммунист Камил муаллимдинди анжах артухан мукьаятвал авун тир. Пери Кьадировнади партийный кIвалахдални вичин алакьунар кьалуриз башламишна.

Камила вичин папаз и гьурметлу ва еке жавабдар кIвалах мубарак авуна. Шадвилин теменни гана. Пери гачIугьай вацI хьиз элекьназай. Ахпа ада вак гьучI кумани лагьана хабар кьуна:

— Ваь! — жаваб ганай Кьадировнади, са тIимил кисайдалай кьулухь. Амма арифдиз ишара бес я, лугьуда эхир.

Мекьби кьуьд акьатна. Адан гуьгьуьнал алаз чIиш квай тишни алатна. ГитIер ийидай хиб, циравар калуз фидай яра эвез авуна. Яр я лугьуда гатфар. Ибур туш гьакIан гафар. Живни марф какахьна кьвазвай. Тебиатдин гьалар дегиш жезвай. ВацIар тир рагьул, Камилан рикI тир сугьул.

«Сагь бедендал экьечIай буьвел гачIугьда, кIукI гьида, авахьда. АкI тежез хьайитIа, адал чими тиндин мелгьям, я ламран яб (хьач) я чичIек эцигна, акIни тахьайтIа, чукIулдалди кьазунна ам авадарда. Перидии буьвел кьене пата авайди я. Ам аквазвач, сирдинди я. И сир эквериз вигьейтIани аквадач. Ам са гьял элекьнава. Амма гьучI кумазма. Эхирки, гьар са гьуьзуьрдиз, ам вуч ятIа чир хьайила дарман ийиз жеда. Вич акван тийизвай ва гьучI хкат тийизвай и гьуьзуьрдин дарман вуч хьурай?!» — фикирзавай

90

Кьулиев хажалатди агажарнавай. Жуван рикI алай, уьмуьрдин юлдаш жуваз кьана килигун. Вични са себеб авачиз. Идалай задан кар мад авайд туш!

Перидии азардин хел аялрихьни галукьнавай. Дидеди ити-битидалди вердишарай, вичин далудлай рехь ганвай, калаш ва стилига юлдашдини футфа гузвай Теймура дидедин пад кьуна. Бубадихь далу элкьуьрна. Им ада гьахьни батIул чиз авур ка р тушир. Камил муаллимди гададик хуькуьрзавачир. Инженер-геологдин дипломдиз гьазурвал аквазвай адан кефина эцягьзавачир.

«Ам гьеле жегьил я. КIуь-цуруди акунвач. Гьавурда акьада» фикирзавай муаллимди.

Марият дипломат тир. Бейтерев яз акьвазнавай ада кьве патазни «эхь», «ун» лугьузвай Дидеди хьиз бубадини вичел чIугур зегьмет ада рикIелай ракурзавачир. Амма ачухдиз туштIани гьадани дидедиз мейил ийизвай. КIвале, са хзандин арада кьве фронт кьвердавай яцIа гьатнавай. Ина хьайи вуч ава? НикIин атIун акахьнавани? Сада-садавай кьакьудай, чуьнуьхай затI авани?

Пери кьве рикIин тар. Ада кар кIаникай ахтармишиз хьана. Гьакьикьат чир жезвачир. Ам Камилаз лугьуз са шумудра гьазур хьанай. ВучатIани, ада жуьрэт авуначир. Кьене цур кьачудалди ачухдиз лугьун хьсан тирди ада рикIелай ракурзавай. Кьулиеван рикI-рикIел элукьнавай гьа и арада адаз гена са за-лан, кIарабрайни акьат тийидай туькьуьлвал хьана. Кье пака ам руш Айна хуькведа лугьуз гуьзлемишза-вай адаз кагьаз атана. Гьахь лагьайтIа, кIвале сивик хьвер квай касни авачир и арада Айна хтун Камилаз кIанзавачир.

Тадиз ахьайна кагьаз кIелай адан вилерлай хархар накьвар авахьна. Ада инанмишвал авунач. Мад яргьалди кихлигна ва кIел хьувуна. Ваь, гьакI я Ингье Айнадин, ясдин чIулав сижиф гутунвай шикил. Ам мяфеда аваз, кьуьнераллаз тухузвай шикил. Кагьазда кхьизвай: «...Айна автобусдик акатна кьена»...

Бубадин кагьаз агакьайла Айна цавук хкIунай. Ада гьазурвал акуна. Вичиз тийижир буба гьикI кьаршиламишдатIа лагьай фикиррик кваз кьучедай физвай ам бейхабар автобусди яна ярхарна. Чархуник акатай кьил кукIварна, мефтIер чкIана..

Рагъул вацлар элцифна. Къецил ттам-ттар къацу хъана. Багълара ва дагълара яру-цлару цуьквер экъечна. Магъсулар хкаж жезвай. Нуьквери чпин шад мугъаматар ятъизвай. Дагъларал лац акъалдарнавай суьруьри меээ-къачуна зил «ъаЗ'Вай.

Диссертация агалкъунралди къутягъай Камил муаллимдин фикир вич мяфеда эцигдалди школадай экъечI тавун тир. Амма зхиримжи вахтара, сад-садан гуьгъуьнал алаз, рикIел жезвай хирери адан кIул экъисарна. Фикир ва зигъин зайифарна. РикIин гевес къуьруь ва ччандин къуват къери хъана. Ада гатун рухсатрилаи пенсидиз экъечIун къетI авуна.

Школайра гатфарин каникулар башламишнавай. Къулиева, и сеферда, вичин рикI аладарун патал, гъа-мишалиг «курорт» хъанвай колхоздиз фик къарардиз къачуна. Няниз хзанриз малумат гана.

— Алад ман! Вавай анай гъич тахтайтIани жеда. Заз вун герек туш. — Къана рахана Пери. Еке вилер экъисна рахазвай адан ччиник пашманвал квай. Па-пак квай гъучI вучтинди ятIани хкатда, ажиа зун гада-дихъ галаани рахада лугъуз вич тухтатмишарзавай Камил михъиз перт хъана. Адан къиле са гъихътин ятIа ван гъатна. Вилерал мичIИвал акъалтна. Буш хъанвай нервиривай эхиз жезмачир. Адаз столдал гъуд гъал'чна гъарайиз кIан хъана. Гена сабур рикIел атана кисна. Камил месл'ятдалди рахана.

— Квез кIандачтIа, фидач, ччан паб, азиз юлдаш!
•— латъана Пери вичиз икI анси хъунин себеб вуч ятIа ачухарун 'тIалабна.— Диде-бубадин, партиядин гъуьр-мет ваз аватIа лагъ! Гила къуьзуь къилихъди вуна зун уьзуькъара ийимир, хзандиваи ччара ийимир!

Папаз тIимилни ван хъанач. Периди са вучатIа мурмур авуна. Камил гъавурда акъунач. Я ам вучтиртIа, папа тикрарни хъунач. Столдихъай къарагъай хзан чкIана. Пери аялар авай кIвализ хъфена. Камил текдаказ амукъна. Ам колхоздиз финни цIери хъана. Алатай девирди халкъдин яшайишда жуьрба-жуьр роль къугъун мумкин я. Адавай вичиа камаллувал ва къучагъвал чириз жеда. Адавай инсан вагъшивилихъни галчIуриз жеда.

«ВучатIани папаз закай фитне авунва». фикирна муаллимди. «Ни? Вуч фитне? Бес Пери алдатмишарцз жедани?»

Щемуьжуьд лагъай къил

РикIиз такIан и чIуру хабар самуз янавай, гар га-лай цIай хъиз чкIана. Ада ици-къуруди тазвачир. Сифте къуни-'къуншидихъ, ахпа таниш-билишдихъ, гуьгъуьнлай хуьруьхъни агакъна. Низ чида, гъар сада адахъ вуч ва гъихътин гилигунар ийиз¹вайтIа ва гъихъ-тин нехишар атIузвайтIа?

Хийир кIани ва хийир такIан ксари, хъанвай кар-дин кIан-пун тийижиз, авазар акъудзавай ва лугъуз-вай:

Камил муаллим Периди кIвалай чукурнава. Гила, вичикай секретарь хъайила уборщицади гъуьлуьн къи-леп регъв регъезва. Дана хвейиди чIеме, етим хвейиди киме жеда лугъуда. Гъахъ я. У'борщицадикай инсан авурла гъакI жеда ман! ВучатIани, далудлай кап ал адриз хуьни ам мух артух хъайи ламран гъалдиз гъанва. Ада гъавилай кIулар хкадарзава. Пери пай-гардиз гатана кIанда. Инсанар жуьрба-жуьр я. ~с,√ «Зун гъуьлуьз кIанзавач. Эгер кIанзавайтIа, ада садфа кванни зун гатадай» лугъуз шехъдай дишегъли заз зи вилералди "акурди я. Камилаз лап вижевай кар" хъана. Кесиб Суна, са тахсири квачиз, рахкурай адаз гъамни тIимил я. Жуван тай къун тавурла эхир гъажI жеда, — лугъузвай Телли ханума.

Аман мецер! Кири алачир, датIана лепI-лепI ийизвай мецер. ДекIени, квел са цIукI эцигдайди кIан-дай.

Учительница Алибекова и аваар туькIуьрзавайбу-рун кIвенкIе авай. Камилан гъавурдик нвайбуруз лагъайтIа, и кар гзаф задан тир. Абур пабни гъуьл туькIуьр хъийидай рекъер жагъуриз алахъна. Къулие-ва.н хзандин араяр чIур хъанвайдакай шегъердин пар-тийный комитетдин сад лагъай секретардизни хабар хъанвай.

— Агъа, — лагъана ада, — къуй, Къу^{лиева} заявле-ние гурай. Чна месэла гъял ийида. Пери Къадировна партиядай акъудда.

— Огъо! — лагъана Камил муаллимди, — им хъанач хъи. Партийный Комитетдин секретарь вири комму-нистрин буба я. Бубади чIур жезвай кар къени хъийи-дай я. Бубадихъ ихътин къастар жедани? Инсан ин-сандиз дуст, юлдаш ва стха я лугъузва чна. Зи

хзанда атайла секретарди и принцип риклелай ракур-зава.

Адалай виликан секретарди вичихъ галаз гыхьтин рафтар ийидайтла Камилан риклел хтанвай. Къулиев кабинетда гыхайла ада къарагъна, гъурмет авуна, ацукъдай чка къалурна, каш-мекъ ийидай. Са сеферда секретарь кардик кваз, ам къабулун вад декъикъа геж хъайила, ада Камилавай багъишламишун тлалабнай. Гена, маса сеферда, секретарди Къулиеваз сятдин пудаз атун патал вахт тайинарнай. Амма бюродин тади заседани хъана. Ада Къулиеваз записка туна.

«Гъурметлу Камил муаллим! Зун бюродиз финиз мажбур хъана. Къе вун завай къабулиз жезвач. Багъишламишна. Пакамаз сятдин цудаз ша».

— Ингъе, инсандихъ галаз рафтар авунин культура. Инсан инсанвилей къунин рехъ-раж. Ида инсанвилей тактика, марифат къалурзава.

«Завай жуван хзан партийный суддиз вугуз жедач. Зи гъакъидай Периди еке гъалатI ийизва. ГъалатI дуззар хъувуна кландай затI я. Къведазни эверна, несят гана, араяр дуззар хъувун лазим я. Партийный билет вахчудай къастар хъана кландая. Аник зун квач» — фикирзавай Къулиева.

Няниз лампа куькIурна, кIвале текдиз ацукънавай Камила столдилай ктаб къачуна. Ам эхцигна масад къачуна. Адан къиле азакъзавачир. Хиялар яргъариз фенвай ва гъарнихъ чкланвай. Радиоди зхиримжи хабарар гуз башламишна. «Сад лагъай космонавт дигеги Валентина Терешкова...» лагъай гафари муаллимдин фикир чпел желб авуна. «Аферин Валентина! Вун хвена чIехи авур диде-бубадиз аферин! Чун—зунни Пери ви диде-бубадив гекъигиз жедач. Зун вацIай фейила зи паб ттамай физва. Идакди аяларни чIур жезва» фагъумна ада.

Рак гатана Сабир муаллим атана. Адан кефи куьк тир. Ччин яру я, кIуфук хъвер ква. «Казбек» пIапIрус сиве экъуьриз рахазвай ада жузуна:

— Дуз лагъ, а хъуьтIуьз лекци кIелиз хуьруьз фе йила, клубда вун нихъ галаз рахана.

— Гзафбурухъ галаз, — жаваб гана Камил къагъ хъана.

— Яни а хиндеда вуж тир?

— Де гила, идаз вуч лугъуз кланзава? — кламаз

хъана Къулиева чIуф авуна.— Ваз вуч лугъуз кланзавагIа, лагъ. ТахъайтIа, закай къагъунар ийимир.

— Зун исятда компаниедлай къарагънавайд я. Ана вакай рахун кватна. Худда гъатай Балабеге вичи авур гъунар ахъайна. Вичин саягъда, ара-бир уьгъуь ягъиз, къацу вилери цIарцIар гуз ада лагъана: — Камилаз гъамни тIимил я. Ада зи шиирар туькIурнайтIа, затIни жедачир, Бес, къисас авайд я. За адаз кар къуна. Абурун хуьре са хиндеда ава. Камилаз гъам къачуз кланзава. Пенсидиз экъечIайла гъамни вахчуна хуьре ацукъиз кланзава. И чинебан кардикай за герек тир касдиз хабар гана... Гила кеф чIугурай вичиз.

— Ам къундарма я, — лагъана анал алайбуру.

— Къуидарма вичиз кландатIа хуьрай. За Пери гъакI инанмишарна, — жаваб гана ада. Зинни Балабеген къал алай рахунарни хъана. Ам за пака товарищеский суддиз вугун тавуна тадач!

Аман^фитне! __Ви цIай хун! гужлу тушни. Вуна ин-

Товарищеский судди, халкъдин вIйлик Балабеген фитнескарвал дуздиз акъудна, адан ччинал хуьрхъ алтадна ва ам негъ авуна. Балабег, ламралай аватайд хъиз, уьзуькъара яз, къил ччиле ттуна квахъна. Ахпа Периди къили ван авуна. Папанни гъуьлуьн араяр къана, икI яргъал финиз себебар авазвай. «Анай гъич тахтайтIани жеда. Заз вун герек туш» лагъай папан гафар Камила тупIукай куьрсарнавай. Перидиз ганвай, гъич гуьзлемиш тавур, чIуру хабарди ам туьтуьнихъ къван ацIурнаваз, ада хъел атана лагъанвай гафар тирди гъуьлуь фикирда къазвачир. Муькуь патал хъай лагъайтIа, Периди вич кIвалахдал фидайла, Камилаз, и кар ая, а кар ая лугъуз буйругъар гудай. Къведан рикIерни кузвайтIани, уьмуьрлук юлдашрин арада жери муьгъуьбат, назиквал, гъурмет амачир. Эхирки, вич-вичиз бегенмишвал къведанни къызгъин тир. Бязи вахтара инсан вилериз акраз-акваз буьркъуь жеда лугъуда. И сеферда и мисал Перидизни Камилаз къведазни талукъ я. Вучиз лагъашIа, сад-садаз кланивал абурун къведанни гужлу тиртIани фитнесди арадиз гъанвай бейкефвал абуру вилик кутунавай.

Къацу пIинийри кIвенкI гъана. Магъсулрин талайрал лепе къекъезва. Сифте рагъул ранг яна, ахпа хъпи тав атай сарубугъадин турпуцар хътин къилери

чам ганва. Колхозчийри зегьметдин бегьор кIватI хьийизвай комбайнди чуьллера ван акьалдарнавай Инженер-геологвилин диплом вахчур Теймур Камилевича чархар къазмишзава. Рехи дагьлар инсандин къуллугьда эцгагзава. Пенсияр Къулиев шад я.

«Гила зи хиве амайди Марият я Къвери, йису^ гьамни вичин дережадихъ алгакьда. Ахпа завай арха-ийндиз хьуьнтI ягьиз жеда.» Адан кIуфук мили хьвер квай.

Теймур ажбуллу жеИил я, хьсан пешекар я лугьуз тариф акьатнавай. Камилни гьа и фикирдал алазвай Амма адан дуст Семед бубадиз кIусни бегенмиш тушир. Семедан калашвал ва кшурвал къатIун тийизвай Теймур а тек са гьам вичин рикIин дуст яз гьисабзавай. Амма ам гьвечиИди чIехиди чидай кас тушир. Анжах вичин руфунин ва дамахрин къаигьудаавайикьепIеш вич-вичиз яшаммиш жезвайд тир. РикI гутуна кIвалах авунихъ галаз адан салам-калам авачир. Чевривал, пиянискавал, ингье адан рикIел алай крар. Са сеферда заграницадиз экскурсиядиз фена хтайдалай къулухъ ам маса уьлквейрин къайдайрин халис пропаган-дист хьана.

Вуна югь-йиф талгьуз дагьлара жуван ччан кутIурзава. Им кквез я. Ви гишила рекьизвайди вуж я? — лугьуз Теймураз неоятар гузвай и космополитди. Кьилел буба алачиз, тек дидеди ити-битидалди хвена арадиз акьатнавай адаз Ваган, халкъ галай падни аквазвачир.

Къапуна авайди тIуруни къачуда лугьуда. Гьа жуьреда, гьамиша вичихъ галаз авай дустунин бязи хесе-тар Теймуракни акатзавай. Камилаз и гьал гьични хуш тушир. Абур сад садавай яргъа ийидай рехъ жа-гьуриз алахъна ам. Вучиз лагьайтIа, Теймурав, вири-дав хьиз, эгечIна виже къвезвачир Анжах къанни вад йисахъ агакънавай гадади вич гьар са патахъай диг-миш хьанвайд яз, масадавай вич дегишариз тежедайд яз гьисабзавай. Дидеди вич-вичин ихтиярда ттунвай ихьтин жегьилриз цийи кIвалер, цийи шейэр кIан жеда. Абур модадин есирар я.

Иифен цикьведни хьана гада хтанач. Са кIекери эверайла хтай Теймур виче къатадай барцIакдиз ухшар тир. Камилавай мад сабур къаз хьхьанач. Ам рахана.

9ь

. Я ччан хва, заз вун гьикьван кIандатIа ваз аял хьайила, ахи а ваз чир жеда. Ша вуна зи рикI кумир. Ви хийир кIанз лугьузвай гаф вуна яхъ. Ви са чIар кудаи чкадал за зи ччан гуда. Хьсан юлдашар, Мирзе, Володя ва масабур гвадарна вуна Семед къунва. Ам ваз герек авайд туш. Ада вун чIурзава.

— Семед за агьзурдахъ гудач. Вуж юлдаш къадатIа, вуна заз чирун герек туш, дах! — гада бубадиз яб тагана муькуь кIвале гьахьна.

«Вуна заз чирмир!» т^крар хьувуна муаллимди гададин гафар. Ам цавуз акьатна, пад-пад, кIус-кIус хьана. Ахпа ччилел ахватна. Эхиз тежедай хьиле залзала авунвай адан къван-къванцел аламачир. Камил лаш къачуна гвадиз къвед вигьиз гьазур хьана.

— Ваз адавай вуч кIанзава? Вири жегьилар гьакI тушни? — плуз вигьена дидеди.

Дидени, вахни Теймуран патал алай. Камил акьваз хьана. Ада дериндай нефес къачуз чIуф авуна «-Зун бубадин къуллугьда са кIвачел акьвазайди я. Идаз зун бегенмиш туш. Гьайиф за идал чIугур жафаяр. Аялри гьвечиИ чIавуз диде-бубадив ахвар вугудач. ЧIехи хьайила яшаммишиз вугудач лугьуда. За икI фикирначир. Яз ам ахмакъ я. ТуширтIа, ам бубадин чина акьваздачир. Халис революци жуван уьлкведа жува ийидай затI я, маса уьлкведай гьидай затI туш. Гьа жуьреда жуван кIвалени революци жува авуна кIанда. Амма са капунни ван ийидач эхир. Белки, къуьзуь кьилихъди зун хибри хьанватIа?» фикирар авуна Къулиева. Ахварал тефиз, месел къатадзавай ада гагь са пад, гагь муькуь пад элкьуьрзаваи.

Камила гада чара авуна. Вич адавай чара хьана. Ваъ, им жегьил мадни чIур жедай рехъ тир. «КIвале сад кустах жедай затI я. Ам къукьмада акьадай вахх къведа. Багьда вири емишар сад хьиз дигмиш жедач» къетI авуна Камила гзаф юкIвар чипIер яна санихьни агакъ тавурла.

Теймура вичин вах Мариятни алчакдиз къазвай. Гададин эгоиствилин сеbeb кьилляй-кьилди диде тир. Вучиз лагьайтIа, ада вуч авуртIани Периди адаз икI-акI лугьудаачир. Вичиз кIани затI, кIани хуьрек вахтунда агакъ'тавуртIа, ада кIвале авай къапар ччилел гьалчна руг-руг ийидай. Дидеди, ттум кайи кази хьиз, гена алтадунар ийидай.

Велсдар дидс-бубадиз вири сад хъиз кІан жеда лугьуда. Гьикъван икІ ятІани, Периди вичиз хайи кьве аялдин арада тафават твазвай. АлуКІдайдан патахъай хъайитІа, недайдан патахъай хъайитІа, сифте Теймур, ахпа Марият тир. И гьал руша гьисс ийизвай, амма ам киснавай. Адаз кІвале кьал тваз кІанзавачир.

КІвалин дипломат, духтурвилин диплом вахчур, Марият кІвалахдал Буйнакскийдиз фена. Дидени буба «фимир, ина акъваз» лугьуз рушал гзаф алахънай. Амма адаз тІимилни ван хъаначир. Фена, вич секин хъайила Марията дидедиз кагъаз рахкурна. Ам кІелзавай Перидии вилерилай тІуб-тІуб накъвар физвай Вучиз?

Аижара хъайивал, Марията вичин стха Теймур ахътин эгоист хъунин тахсиркар анжах диде яз гьисабзавай.

— Бахтаварар! са гада агроном, муькуьди инженер, руш духтур я. Чебни гьакъван хъсан, акъулдиз ка-мал веледар я, — лугьуз вирида Перидални Камилал пехилвал ийизва. Абуру гьахъни я. Абурун веледар кардал рикІ алайбур, инсанрин арада чеб рекъе тухуз чидайбур я. Дирибаш ксар я. Амма Теймура бубадин, Марията дидедин рикІериз гьикъван тІарвал гузватІа а бур уз чизаач. Вучда къван, са айибни квачир шив жедач.

«Азиз руш! — жаваб кхъена рикІ кайи дидеди, туьтуьна шел акІанаваз. — Вуна заз Теймур валай гзаф кІанда, за адаз далудлай рехъ ганвайвиляй адакай эгоист хъанва лугьузва. Вун ягъалмиш я. Дидедиз веледар вири сад я...»

Белки! Амма Периди, кІанзни такІанз, гададиз артух мейил ийизвай. Адан кустахвилер вири тІебии яз гьисабзавай.

Къулиев рахазмачир. Я адавай ви сувар мус я лагъана хабар къадай касни авачир. Къалин рІамар хкажна гъамиша яргъаз килигдай Камилан рехи спелар куьрнава. Ада вич тахеирлу яз гьисабзава. Ккеелди?

КІвал авур каца раКІарин къулухъ жеда лугьуда. Яз им куьгне мисал я. Амма ихътин яшайиш дегишаруникай Камил къулухъ чІугвазвайди анжах са фикир тир. Амий хзан хуьнин ва гада дуьз хъхъунин умуд

І пр. Иниз килигна ада вири эхзавай ва вич кІвале лвай гьалдал рази тирди хъиз кьалурзавай.

Нянихъ элкьвенвай вахт тир. Цаву къукърумар туна. Юргъ акатна. Куьчейрай селлер авахъна. Кефийр пайгар тушир Камил муаллим няниз фад къаткана. Рак гатана. — Тей! — эвер гана.

— Се! — жаваб гана Теймура рак ахъайна. Семед пана.

— Уь! — лагъана Семед.

— Уь! — жаваб гана Теймура. Дидедиз недай затІ І ъун теклиф авуна.

Геждалди тІуьна-хъвана кефийр къулай хъайи Іустар гьавадал экъечІна. Цавал чІулав къали чІугунгай, куьчеда мичІи тир. Кефи куьк гадаяр хъуьруьн, къугьун кваз бульварда къекъевезва. Абурун къаншар-Іиз кьве кас атана. Эгълияр яни, жегъилар яни чир /кезвачир.

Чакъалди сикІрез паспорт кьалура лагъай мисал ъана. Хулиганвал авур Семед абуруз себ гана. Ина мад лам-жум хъхъанач. Абурукай сада Семедан рекъвер кутуна яна. Пагъ инал Камил муаллим кІандай. Ада и пад квачир сивиз—сад мад, сад мад!... вегъ лугьудай хьи.

Къве гъилини рекъвер къур Семед алчуд хъана. Геймур, лам хъиз, килигиз акъвазич хьи! Ада яна. Садан нерай иви атана. Гъамни яна. Теймуран виляй цІайлапан хъиткъинна. Къведани къуна, кІаник кутуна Теймураз иердиз тІуш гузвай.

— Вуна кІвач эцигай чкадал за къил эцигда. Вун патал заз зи ччанни гъайиф туш, — лугьуз калаш рахунар ийидай Семед катна. Ам гьендеврани амачир.

Гена бахт хъана. Йифен сменадай хуикъезвай Володя раст атана. Володяди абурухъ са къвед геляна, Геймур гьил/яй ахкъудпа кІвализ ХІкана. Теймуран вили хъанвай вил акъал хъанвай. Адай нагъв авахъзавай. Са кІвачни къецІи я. Кустах гила къукъмада акъуна. Ада Володядин кІуфуз темен гана. Перидини адаз темен гана.

— Иоь! — лагъана ада, — за вири гвадарна а къепеш къунвай гьа!

Ахпа Теймура бубадивайни дидедивай, и нагъакъан хабар хъана атай Мурадавайни Мариятавай багъишламишун тІалабна. Пери киснавай. Камил муаллимди

мили хъвер авуна, вичин яргъи ва рехи спелриз звар гана.

Келзавай кас! АвтIа чIавуз Бакудиз катай БачIух ви фикирда амани? Гъа и йикъара ам Махачкъаладиз хтава. Камилан рикIел ам асла аламачир. БачIуха вичин тахсирдилай гъил къачун тIалабиз Камилан патав вичин итим ракъурна. Камила адаз куъруъ жаваб гана лагъана:

— КицIи а чух къапудиз цис ядай ядет я[, •*₂\$' / << «* ГатфарГ Птрарикайни май "ажеб гуъзел вахт туш-ни? Гъа гуъзел майдин юкъуз Камил Къулиев шегъер-дин багъда текдаказ ацукънавай. Ам вилер атIумна яргъаз килигзава.

Алцифай рагъ адаз хъуърезвай. Къацу ттарар адан къуллугъда, гуя са кIвачел акъвазнава. НуькIвери инсандин руьгъ хкаждай макъамар ягъизва. Радиодай ягъизвай гъалибвилин маршари шегъер гецуькзава. Каспиядин лепеяр, каф къилел алаз къвез, Камилаз сажда ийиз, элкъвез цIуьтхуьнзава. Адан вилик квай чар'гъавиздин, аршдиз акъатзавай фомтанри марф къуриз инсандиз серинвал яратмишзава.

Къулиеван къилиз къирав янава, кIул экъиснава. Чина туърез къекъвенва. Амма адан звар ганвай яргъи ва рехи опелрив гзаф Iгъайбат гва. КIвачи чил къурдалай башламишна цIийи девран патал женгинин кIвен-кIве хъайи адан уьмуърдин неинки гъар са йис, амма гъар са югъни берекатдивди ацIайди хъана. Идалай зурба бахт гъич женни!

Ингъе къенин йикъак, автIанал эцигзавай гзаф мертебайрин кIвалерик, цава авай самолетрикни космос ахтармишзавай спутник ва космонавтрик, колхозрин илхийрикни суьруьйрик, карханайрик, илимдин агалкъунрик, эхирки Ватандин вири девлетрик Камил Къулиеван пайни ква. Ашкара кар я хъи, гъар са касди вири патал, вирида гъар са кас патал зегъмет чIугвазвай уьлкведа масакIа хъунухъ мумкин туш!

«Вири крар къилиз акъатнавани? Ваъ, гъуьлуьн лепеяр гужлу я, зи гими лагъайтIа, мадни къуватлу я. Женгни давамарзава!»— фикир авур Къулиев Камил къудгунна къарагъна...

ЗАРДИН КЪИРМАЖ

I. ЧАРХАЧИ.

Секуьл кIвалерин айвандик чахъа-чахъдин, пахъа-пахъдин ванер ква. Дестегар акIурзава Масмарар ЯIъиз, рандадай акъуднавай тахтаяр кукIурзава. Яргъи айван юкывалай атIузва. Им къве стха ччара хъана ийизвай кар тушир. И айван икI атIуни гележегдиз Iалукъ тир цIийи вакъиа жезвайдакай шагъидвал ийизвай.

Адет тирвал хуьре, са кар ийизвай чкадал, кIвал зцигзавай, араба илигзавай чкадал инсанар кIватI жет,а. Абуру са жъайгъуни авачиз тамашда. Гъа жуьреда инални хейлин инсанар кIватI хъанва. Амма ибур теспача я. Яраб и инсанрин рикIера вуч хиялар аватIа? Хиялар тIимил жедани? Я абур гъисабна куьтягъиз жедани? Са кар ашкара тир. Гатфарин и рагъ алай йикъуз юргъ къведа, ада агакъзавай магъсулар барбатI ийида лагъай фикир, абуру гъелбетда, ийизвачир. Анжах, накъ хуьруьз чкIай хабарди инсанрин япар хкажнавай Абуру са вучатIа гуьзлемишзавай.

Айвандин ара атIузвайбуру кIвалах куьтягъна. Эрчи паюнин къилелай вывеска куьрсарзавай.

— Агакъзава! — гъарайна чукурна атай са касди. Ам чархачи тир. Нин ятIа са касдин мехъерин ваъ. Вири зегъметчи халкъдин мехъерин чархачи. Нефес-нефесдихъ агакъ тийиз рахана, ада алава хъуьна:— Красный Армия агачъзава.

— Къавалриз эвера, гадаяр! Тади ая! — лагъана са пи ятIа.

Далдам зуьрнеди хуьрел ван акъалдарна. Къили

макъмар ийиз, гъилериз худ ганвай далдамчидин кІарари далдамдай тафт акъудзавай. Зуърнечийрин яр гекъифнавай хъуькъверикай чатук квай целер хъанва. Са тІимил вахтни хъанач. Къушундин оркестрди дагълар хкажиз башламишна. «Смело, товарищи!» марш ягъунивди атай къушундикай жерге хъана. Абур, гъелбетда, сейрдай хтанвайбур тушир. Яргъалди давзм хъайи гъужумрин тамам шикил вилиз аквазвай. Солдатар ракъ ягъайбур хъиз яракълу я. Абурун кафалриз гъекъ акъатнава. Ракъини кканвай ва биши руг ацукнавай къумрал ччинрикай стІалар кІвахъзава. Абурун далудихъ кхъенва: «Красный Армиядин №... частунин штаб».

Гила инал итимар хъиз дишегълиярни, аяларни кІватІ хъанвай. Инсанрин ччинра шадвили нур ава. Абур гумрагъ я. Частунин командир зирек ва мягъкем камар къачуна вилик атана. Урусрин адетдалди, гъиле къелни фу аваз атай къве агъсакълди ам къаршиламишна. Командирди абур къабулна. — Яшамишрай зегъметчи халкъдиз азадвал гъизвай къагъриманар!» — сесер хкаж хъана. Шумал буйдин, кІуфук мили хъвер квай командир Петров штабдин айвандал экъечІна. Халкъдихъ элкъвена ам са куьруь речъ рахана.

— Юлдашар! — латъана ада, — квез азадвал му-барак хъурай. Къенин югъ тарихдин метлеб авай югъ я. Вири Урусатда хъиз, азадвал кІани Дагъустандин рехи дагъларани Советрин власть тестикъ хъанва. Инсанди-инсан експлуатаци авуниз, сад агъа, муькуьди лукІ хъуниз эхир эцигнава. Инсанар вири барабар ихтиярдин иесияр жезва... Яшамишрай дуьньядин вилел адалат ва ислягъвални дуствал яратмишзавай Шура гъукумат!

— Урра! Урра!.. — Сесер ва кап ягъунар хейлин вахтунда давам хъана.

Гзафбур рикІин сидкъидай шад тир. Абуру лугъзвай.

— Аферин! Гила жеда чаз фу къуьлуьн!

Сас регъезвай, ччинай маргъузар авахъзавай ксарни кими тушир. Абурук гъуьлягъдиз яд гудай цицІерни квазва. Жезвай кардай къил акъат тийиз серсер хъанвай сад-къведни инал алазвай.

Алчудардай зирек къуьлер башламишна. Сад экечІиз, муькуьди хкечІиз межлис къизгъин жезва. 102

Айвандин муькуь къиле са уопагъи дишегъли акъпазнава. Адан вири лишанар ясда авайданбур я. Къакъан буйдин, юкъван яшдин ва къелечІ якларин адал, къилихъ галай фитени «ваз, чІулав парталар ала. Адан ччин лагъайтІа, чІуру я. И дишегълидин патав пиле барцІак хътин сад гва. Адан спелриз анжах чІар хъиткъинзава. ПанцІу ччиникай маргъузар кІвахъзава. Шузарар далдамдин рувар хъиз хкаж хъанва. Къери сарариз хъахъ янава. Ам, каца хътин ччин атІугъна, думбулар хътин вилер атІумна килигзава.

— Паша, — лагъана дишегълиди вичин патав гвай пиледихъ элкъвена. — Килиг садра. Аку, гъикъван цІалцІам гафар ятІа, гъикъван инсафсуз крар ятІа Зи кІвалер юкъ атІана къве пай авун! Хайи стхади хъиз са пай къун! Гъа имни дуствал! Хиндеда-паб икІ ажуз ийизвай квез дуствал уьмуьрдани такурар, ангъ!

— Акван чна. Чпизня са югъ аквади. Яргъал фич. Нине-ханум хала, — жаваб гана Пашади. Сас регъвена. Къене ялар ттуна. Ам эчІягъзавай къеб хъиз ян гуз,"инз-анз къекъвена.

Къерехдал, хкатна акъвазнавай солдатди рушариз тамашзава. Адахъ вичин дерт ава. Са рушак адан вил хкІуна. Амма ам вуж ятІа адаз чир жезвач. Шак къеззва. Рушни адаз муьштеривилелди килигзава.

— Нямет, заз ви амалар хъсандиз аквазвач, — лагъана адан патав гвай юлдашди. — Ина итимдин башка долой жеда гъа. Ахпа лагъаначир лугъумир.

Нямет хъуьрена. Ада вичин гъаркъуь чІул тІарамарна, рубашкадин ценер къулухъ чІугуна. Пеле вад пилен гъед авай шлем къилин са патак кукІурна. Адан чІулав мег эрчІи патахъ хкиснавай. Ргай вилери цІарцІар гузвай. Мили хъвер квай пІузаррин арадай лацу сарар аквазвай.

— Абдул! За автІа рушахъ галаз са къуьл ийида. Тахъана жезвач.

Абдул киркІин хъана. Ада чІиш авуна, пелел алай гъекъ миьна. АскІан буйдин ам тупІарал акъвазна, вилик квайбурун къуьнерлай инихъ-анихъ килигна. Анжах агъуз хъхъана, Няметан япал кІуф эцигна, ада лагъана:

Дели жемир! Командованиелин приказ рикІелей фенвани?

— Приказда халкъарик хуькуьрмир, ччарадан шейник кямир лаГъанва. Я дуст, кьуьл ийимир лагъанвач. А рушай заз Женнетан ухшарар къезва. Ви рикел аламани, за ваз адакай гзаф ихтилатар авурд я.

— Цалцлам рушар дуьньяда гзаф! Гъа хъана фе на. Яда, а ваз акур валара кьуьр аматла низ чида? Абур гъи вахтар я? Анлай инихъ агъа вацлай гьикъван ятар фенатла ваз чидани? — Хуьруьн вилик квай алчуд жез, звар акъалтиз физвай дагъдин вацл кьалурна. Адан алцифай цицарцлар гузвай. — Агерекавачир кра-рив эгечIмир, лугъуз жедач, адахъ адахли ава жеди, ам са башибузукьдин свае туштIа, низ чида? Гапурар майдандиз акъатда, ивиар экъичда...

Пкавул Абдулан вилик акъвазна. Чулав спелар къянавай ада гъиле авай лаш зиреквилелди ччиле эцяна лагъана:

— Буюр, са кьуьл авуна кIанда.

Абдула кьуьл авуник хев кутунач. — Багъишламиша, — лагъана ада, — командованиедин приказ авачир кар завай ийиз жедач. Къин къунва. Красноармейский къин къунва. Беес, крар гъакI я, дуст.

Пкавул тажуб хъана. Ада Абдулан патав гвай красноармеедиз вил яна. Нямета мили хъвер авуна.

— Нямет! — гъарай акъатна пкавулдай.

— Юлдаш Бадиров! — лагъана Нямета.

Къведни кьужахламиш хъана. — Амай ихтилатар чна ахпа ийида. Ви саягъда са кьуьл авуна кIанда.

— За чи къведан патахъайни кьуьл ийида, — жаваб гана Нямета Бадироваз ва Абдулаз вил яна, гъилер хкажна, кIвачерик зарб кутуна.

Няметан вил хкIунвай рушни кьулуьник атана. Гила абуруз, садаз-сад чир хъанва.

КIуфук хъвер кваз Няметани Женнета кьуьл ийизвай гъа и арада айвандик квайбурук маса гьерекат акатна. Нине-ханум кикерал хъана. Пашади гапурдал гъил эцигна, къене ялар ттуна. Кьуьлуьник квайбур къве келима рахун бес хъана. Пашадиз «акъваз» лагъай ишара авуна, Нине-ханума кам «яна.

«Няметан кIвачер далдамдин кIарарлай зарблук я Молодес Няметка! Молодес, твой отец» — фикирзавай Абдула. Адан кIвачери вич акъвазнавай чкадал Няметахъ галаз уртах кьуьл ийизвай. Зар'б кваз атай

Пине-ханум кьуьлуьнин девреда гъахъна «ВучатIани кьаридизни кьуьл ийиз кIанзава» фикирна Абдула.

Анагар хъаначир. Нине-ханума футкъумарна Жен-ИИ.тан гъил къуна. Ам галчIурна. — Инай квахъ садра! < а низ сувар ятIа, чаз яс я! Бегдин руша солдатдихъ | таз кьуьл ийидайд туш! — лагъана хъилелди.

— Инягъ, инягъ, гъа за лагъайвал жезва, — Абду-Гак юзун акатна.

Нямет, са вучатIани лугъуз кIанзавайд хъиз, Нинелнумаз килигзавай. Амма, сабур хъеан затI я, эхир. Iуп дяедин аллагъ я лугъудайвал, сабур аллагъдин Iварни я лугъуда. Нямет чукъкни тавуна Абдулан патI ав хтана.

— Мад ихътибурни крар жеч хьи, я хала, — лагъана нкавул Бадирова.

— Ам ви бурж туш. За къазвайди зи данадин ттум я, — жаваб гана хъел квай дидеди. Бязибур адан гафарал хъуьрена. Им дели-будала яни лугъудайбурни \ъана. — Я руш, ваз къегъят хъанвани? — алава хъуву-иа ада Женнетаз.

— Кьуьл къегъалдихъ галаз авун герек я, — жаваб Iана Женнета масадбуруз ван тежедайвал, сарарикай. Ахпа ам кисна.

II. НЯМЕТ ВУЖ Я?

Кьушундин зуьрне яна. Красноармейцияр жергеда акъвазна рекъе гъатна. Халкъ чкIана. Югъни мичIи хъана. Нине-хануман айвандал лампа куькIуьрна. Штабдин айвандик, винтовка кьуьнел къуна дежурный красноармеец къекъезва. Нине-ханумакай барук хъанва. Ам капан кжъвал гъуд гъалчиз кьал алаз рахазва.

— Ви буба, кесиб тиртIани, бег язавай. Ам чарадан рахшант къабулай кас туш. Ада вав гимназида кIелиз туна. Пис-хъсан чир хъурай лагъана. Къил ахъа къу-ланди хъиз цIингавар гвадрун патал кIелиз турди туш. Килиг гъа, са кар хъайитIа, завай туш. За вун автIа кIвале авай шуьшкадалди тике-тике ийида.

— За вучзава, я ччан диде? — лагъана Женнета.

— Вучзава? Солдатдихъ галаз кьуелер ийизва.

— Валлагъ, диде, ваз кIандатIа хъел ша, кIанда-тIа хъвер, ам малаик къван милайим, цуьк къван гуър-

чег гада я. Ваз ам чир хъаначни?

— Чин адан кьулухъ элкьуьрай. Вун гъвечи чIа-палай инихъ Пашадиз тIвар янавайди тирди, вуна рикIелай ракъурзавани? Акурбуру, ван хъайибуру вуч лугьуда, я гуж хъайиди?

Дидени руш къалрик квай гъа и чIавуз красноармейцийри къвал вигъенвай. Югъди яргъи рехъ фенвай абуру чпин юргъунвал рекъизвай. Сад садавай къакъат тийидай къве дуст—Няметни Абдул гъаятда, векъерин маркунал къатканва. Абур куьлуьз-куьлуьз рахазва.

— Абдул, а гафар ви хийирдиз хъурай. Вуна зи за писка Женнетал агакъарна кIанда.

— Кеф ваз, келледа кIусни фагъум авачир. Вуна вуч лугъузватIа, вуна къатIунзавани?

Нямета ччин чIурна. «Вуна лугъудайла, за вун па-тал ччан гуда лугъуда. Кардал атайла...» фикирна ада.

Абдула давамарна:

— Абур акI жедай крар туш, дуст. Гъар са кардихъ вичин рехъ раж авайди я. Эгер ваз гъахъ-гъакъинихъ агакъна кIанзаватIа, вун адан дидедин патав алад. Каш-мекъ ая. Зун квел са къил чIугъаз атанвайди я лагъ. Ада гъи кIамарай яд хъвзаватIа чира. Идаз кардив политикадалди эгечIун лугъуда. Ахпа чун килгиде. Яда, а ви Агъулиз ччидач-ман, Женнет къведатIа?

Фикирдик акатай Нямет къил хкажна цавуз килигна. Вили къегъ хътин цава гъетери гуьмуьндин цIар-цIар гузва Лал къенвай дерета хъипери ва цицIери чпин дем туькIуьрнава. Фагъумайла Няметаз Абдул гъахъ яз жагъана. Пака ам Нине-хануман кIвализ фидайвал хъана. Амма Нине-хануман барби акъалтIнавачир.

— Вуна чIана зак цIай кутамир! Солдат гъа солдат я. Бегдин рушаз жуван тай чир хъун герек я. Келбали, рехъ-раж тирвал, эл адетдалди лишанар кутаз къведайвал я. Паша къил къилик квай гада я. Вун а солдатдихъ галаз кьуьлуьшк экечIайла ам къажгъан хъиз ргзвай. КIвал, тIвар, гада! Мад жегъизмайбур туш. Им чир хъана кIанда. Гъавурда акъуна кIанда.

106

Аннамишна кIанда, я ччан руш. Вун са авам туш хъи, мегер!

Женнет киснавай. Адаз дидедин хатурда эцягъиз кIанзавачир. «КIвал, тIвар, гада. Мад жегъидайбур |уш». «Къил къилик квай гада я» лугъуз са къатда несятар гузвай дидедин гафар ада вичин фикирдай шквар ийизва. — «ТахъайтIа кый вич! Са паркьуьл!» чугъуз ада Паша гъендевривайни гутагъач. Дидедин ра-|унар къван чIалал къведай къван чкадал атанвай. Руш Iена киснава. Амма Женнет циран-циран къене ргзвай. Ам кисуникди Нине-ханум мадни къати жезва.

— Я руш, ви фикир вуч я? Вун лал хъанвани? — ажугъдалди гъарайна ада.

Зун дидедин ччина гъикI акъвазин лагъай фикирдал алай рушан сабурдиз эхир хъана. Ам чIалал атана:

— Я диде, а вуна лугъузвай кIвалер, тIварар заз герек туш. Жуван вилиз акур, рикIи чIугур кас хъана кIанда. РикIиз къайи гъуьлягъ хъуьчIуьк кутаз жедач!

Адаз мад са вучатIа лугъуз кIанзавай. «Диде зи гъавурда акъадач» фикирна акъвазарна.

— Регъуь туширвал аку! Дидедин ччина гъикI акъвазаватIа аку,— лагъай Нине-ханум туьтер ифена, угъу ягъиз шехъна. — Я ччан руш, вун зи играми велед я. Бес ваз писвал хъана кIанзавани заз?. Астагъифуруллагъ лагъ. Вун михъиз аси жезва.

— Стоп! Стоп! — гъарайна штабдин дежурниди. Адаз багъдай хур галчIурзавай къарантудикай малум хъана. МуьтIуьгъ тахъана ам кьулухъ элкъвена Де журниди ам яна.

Къамп, къамп!.. Сад садахъ галаз акъатай тфенгери йифен секинвал дегишарна. Нине-хануман акъалтI тийир штургъандин къатI атIана. Тадиз лампа вахчуна дидени руш кIвале гъахъна. КIвачел акъалгай красноармейцийр хуьруьн къилихъ галай муьхцерихъ фена. Штабдал вигъей бандитринни къушундин частунин ягъунар са кIекери гъарайдалди давам хъана. Къушундин частуни бандитар хуьруьн вилик квай ттамуз къван хурук кутуна. Ттамарани куллухра гъатнавай и рехъ алатнавай фукъиранрин гъакъиндай командованиедихъ маса план авай. Адакай рахун ахпа къведа.

Къацу пешер ва цIару цуьквер алай ттарар фаращ я. Хъуьтуьл шагъварди къугъурзавай абуру гуя пака-

107

ман ракъиниз сажда ийизва. Пакаман нагъар авур къушундин аскерар чпин крарал машгълул я: винтовкаяр михъзава; пулеметрин частар кIватI хыйизва, балкIанриз туьмер ийизва. Амма Нямет абурук квач. Ам штабдин айвандал ала. Нямет фичирлу я. Ада Ни-нехануман патав финин ва адахъ галаз ийидай рахун-рин план туькIуь'рзава. План! Рушанни гададин кIа-нивал субутарун патални план герек я къван. Ам цлахъ акъвазна килигзава. Муькуь айвандик дидени руш чпин крарал машгълул тирди адаз аквазва. «Фи-датIа, фидачтIа?» фикирзавай гадади кам виликди къачуз къулухди вахчузва.

— Женнет! — Эверна, дишегълидин сесини.

— Гъай! — жаваб гана руша. Акъванар квай, кхунал агакънавай сун гуьлуьт ва ам хразвай са шумуд рангунин гъалар вич алай чкадал туна, ам къудгуна къарагъна. РақIарихъ фена.—Шамсият, кIвализ шатIун.

Шамсият кIвализ атанач. Ада тIалабуниз килигна Женнет къецихъ экъечIна. Диде текдиз амукъна. «Эхир и Шамсият лугъудай иблисди и руш рекъай акъудда» фикир авуна ада. Эхир къарай къаз тахъана, рушаз эверна:

— Женнет! Я Женнет!

Жаваб хъанач. Нине-ханум кIвачел акъалтна. РақIарихди фена. «ЧIур хъана» — фикирна Нямета, «вахт физва». Бейхабар Паша атана. Нине-ханум акъваз хъана. «Гила кар мадни яргълал фида». Ам штабдин цлахъай чинеба килигиз акъваз хъана. Пашади шпионди хъиз ишара авуна, Нине-ханум анихъди тухвана. Гъар патахъ вил экъуьрна лагъана:

— Хала, ибурухъ галаз хтанвай (къилин ишарадалди штаб къалурна) Нямета вичин виликан хуза-йинни бандит я лугъуз къаз тунва. Ва гена са вучатIа лагъана.

— Нямет вуж я, яда? — хабар къуна Нине ханума.

— Куь къунШ'И Гъуьсейнбаладиз батрак хъайи Нямет. Ам ругуд ийс инлай вилик инай катнай гъа. РикIел аламани?

Нине-ханума вичи-вичик хейлин веревирдар авуна. Гъуьсейнбаладин батрак адан хиялцани амачир. Женнетахъ галаз къуьл авур солдатни гъам тир, лагъана Пашади ам гъавурдик кутуна.

«Женнетан рикIел ам аламай къван» фикирна Ни-108

пе-ханума "лагъана: — Агъа, ам гъа динсуз, имансуз яни?

Пашади вичин тIвар янавай рушан дидедиз алава яз гена са цIийи хабарни гана.— Вуна масадаз куьтI-мир. Зун милицада акъваззава. Ахпа за адан кар аквака. За абурун планар вуч ятIа чирда. Тгама авай чи га-Иайриз герек тир хабарар агакъарда.

Женнет аквазвач хъи, ам гъинава? Вуна адал вил плаз ая гъа, Иран диде. Захъ къайгъуяр ава. Де вун сагърай.

— Женнет Шамсията эверна инлай иаятда, ви ви лик кваз экъечIна. Адан патахъай вун архайин хъухъ. Вун аллагъди ви мурадрихъ агакъаррай. Нямет, агъ динсуз, имансуз!

Паша хъфена. Нине-ханума гена давамарзава.

— Рушанни адан амалар заз гъа вахтундани хъсандиз аквазвачир.

Цлахъ галай Няметак гьерекат акатна. «Гъар гъикI хъайитIани хъурай, гила зун фида» фикирна ада. Женнет хтана. Нямет гена са живи тухтатмиш хъана.

Вичин суалдиз руша гайи жавабди диде рази авунай. Женнета вич Шамсията хразвай халичадиз тамашиз ва халичада гъихътин нехишар твадатIа меслят къалуриз фенвай лагъанай. Нине-ханум пеле гъил атIумна ракъиниз килигна. — Ву! — лагъана ада, —югъ нисини хъанва. КапI авуна кIанда.

«Мад гъич!» фикирна гадади. «Низ чида, адан къилин къанбацар гъикъван яргълал фидатIа. И гуьзлемишун Украинада зун разведкадиз фена хуькведайла хъайи жум чIугун хъташди жезва». Анжах са тафават авай. А чIавуз Махнодин солдатрихъай чуьнуьх хъайи Нямет рикIикай туртур хъана, сарари калар ийиз нянлай пакамдалди чхурда дакъанай. Гила адаз я мекъи тушир ва я къурху авачир. И гуьлуьшан йикъуз адан рикIик квай теспачеални анжах кIани ярдинди тир.

— Даस्ताмаз къачуна къуд къил капI авуна кIанда. Женнет гъавайда жегъидай затI туш.

— Я диде, женнет ришветдихъ гудай затI яни? — зарафат кваз хъиз жузуна руша.

— Тубастагъфируллагъ! Ришвет ви къиле акъурай. КапI ви хиве авай ферз я, ферз! Аллагъ ришветар къачудайд туш. Къала кван, а лигенни афтафа гъваш, чна даस्ताмаз къачун.

Женнета айвандин вини кыле авай лигенни афтафа гъана. Амма афтафада яд авачир. Руш кварцин патав фена, адани яд хъанач. — Диде, исятда, — лагъана, квар «бачуна руш цел фена.

— Аллагъди гайитIа, кIвале агакбай руш ава. Са стIал ядни жегъидач, — лугъуз Нине-ханум вич-вичик рахазва ва теспача яз айвандик къекъезва.

Яд хуькведалди вичин кьве гаф лугъун къетI авур Ыямет Нинехануман патав фена. Бейхабардиз атай адан салам гуни купIунин къайгъудик квай дишегълидин гьал дегишарна. Тажубвилелди гададиз килигна, ада жузуна: — Вун вуж я?

— Гьуьсейнбаладин батрак Нямет. Вал са кьил чIу-гъаз атанва.

Ни^е-хануман ччин пуд рипе цуькI вигъейтIа квахъдайвIал хъана. Ам вуч лугъудатIа къатIуз тежез къене ргъазвай.

— Я хала!

— Хару вин кылин кIукI ягъурай. Инай квахъ, динс^з, имансуз! Бес я, вуна зи кIвалер кьве пай авурди. Мад ваз вуч кIанзава?

Нямет гзаф сабурдалди эгечIна. Ада Нине хануман хъуьтуьлрикай кьун патал алатай вахтарикай рахунар авуна. Зунни Женнет гъвечи вахтунда и айвандик гзаф къугъайди я лагъана. Женнета вичиз гьарфар гьикI чирнайтIа рикIел хкана. Бегдин къуллугъда вич гьикI са кIвачел акъваздайтIа къейд авуна. Амма Нине-хануман сирке мадии къати жезвай.

— Садра инай квахъ! — гъарайна Нине-ханума. Мад лам, жум хъхъаначир. МуртIа авай ккул къачуна ам Няметахъ галтugna.

Эхирки, Пашадин фитнеди къапарай акъуднавай дишегълидихъ галаз гьи чIалалди рахадатIа адаз жагъанач. Кенсфдин кьил квахIай Нямет хъфена. Ракъбарал ам кIула квар аваз хуьквезвай Женнетал гьалтна. Гуьгъуьл чIур хъанвай гада адаз анжах са вил яна элячIна.

«Яраб вуч хъанатIа?» фикирна Женнета. Куьрцелдилай къулухъди вил ягъай руша адаз эвердай фикирни авунай. Амма кардин гьакъикъат тийижиз, ктугна акуначир. Нине-хануман сив гена акъвазнавачир. — Халкъдин кIвалер чIурдай, эгъ малкамут!

по

— Я диде, вуч хъана? — жузуна, беймабар тир, амма теспача хъанвай руша.

— А ихтилат за ваз ахпа ийида. Нефес акъадарна а пава хъувуна. — Астагъфируллагъ! КапI геж жезва.

Нине-ханума вичи-вичик мурмурар ийиз гъилер чуьхуьн къачуна. КапI ийиз башламишна. Ийир-тийир чъанвай руш фикирлу тир. КапI куьтягъпа Нине-ханума дубъяр ийиз башламишна. — Вунани амин лагъ, — буй-
"гъ гана ада Женнетаз.

— Чи кьейибур вуна рагъимдикай хкудмир, я рабпи! — лагъана гъилер хкажна дубъяр ийизвай дидеди.

— Я аллагъ, вуна заз Нямет къисмет ая. Амин! — ыгъана дидедихъ галаз зил къазвай руша, явашдаказ.

Гъа и чIавуз Няметни гьакI акъвазнавачир. Ада Ичин кыилел атай вакъиадикай вичин дуст Абдулаз I\тилатзавай. Ва кьве дустунини Женнет гьакъикъат-Инн гъавурдик кутадай рехъ жагъурзавай.

Нине-ханумаз рушан гафарин ван хъанвIай къван \м серкин япар алайд тир. Ччинай гъил чIугуна, алч\д хъапа, руш ягъай Нине-хануман гъил ччиле акъупа. Адай гъарай акъатна. — Аббайхъ! ТупIар сиве къуна. — Ви рикI атIуй!

Диде къарагъна рушахъ галтугзавай. Адан къаст Женнетаз са къвед вигъин тир. Амма рак гатана. Ам акъваз хъана. Абдул атана.

III. ЗА ВАЗ ЭВЕРДА

— Жечни са стакан хъвадай яд гайитIа? — лагъана Абдула салам каламдилаи гуьгъуьниз.

Нине-ханумаз красноармеец атун кIусни хуш хъаначир. «Зи кIваликай солдатрин казармани хъанва» фикирна ада. Амма Абдул лезги чIалалди рахаз акуна ам са живи ачух хъана. Ва ада жузунар ийиз башламишна. — Ваз лезги чIал гъинай чида? Вун гъинай я, ви тIвар вуж я? Вун мусурман яни?

— Алгъамдуллилагъ! — жаваб гана Абдула, хушвилелди ва зирекдаказ. — Зун яркIай я, хала. Ша чун таниш жен, зи тIварни Абдул я, — алава хъувуна ада, кIуфук хъвер кваз.

Женнета стаканда аваз яд гъана, Абдулаз буюр авуна. Стакан къачунихъ галаз ада рушан гъиле птик

хътин, пуд пипен са гъвечи ччар ттуна. Женнет кхуна. Им вучтинди я? лугъуз кланзавай адаз. Амма Абдула вичин клуфал гъил эцигна. Рахун тавуна клелунин патахъай рушаз ишара авуна. Женнет гъавурда акбуна. Кивале гъахъна ада записка клелиз башламишна.

«Зи масан Женнет! Чи кьуьлуьнин кьатI атIунихъ галаз рахунни амуьна. И йисара вун зи рикIин кьене хъана. Зи рикIин куьлег, вилин ишигъ, гуьгьулдин гатфар...» Женнета, шад хъана, мили хъвер авуна. — Нямета кхъизвайд я. Етим Эминан шиирдалди куьтягъзава.

«Гуьзел яр, вун шем-чирагъ я,
Битмиш хъайи таза багъ я,
Зулейхадин буй-бухах я...»

Ахпа, тадиз жаваб кхъин хъувуна Женнет айвандик хтана. И чIавуз Нине-хануманни Абдулан рахунлуькIуьн къалин хъанвай. Няметан рикI лагъайтIа, царал алай.

— ■ Лезгийрикайни солдатар хъанва, — лагъана Ни-неханума ухът аладарна. — Аллагъди хуьй! Бес вун мусурман яз хъайила, я ччан бала, вуна и азиз Рамазандин вацра сив вучиз хуьзвач?

Женнет Абдулан патавай фена. Вичи кхъей ччар ада, дидедиз таквадайвал Абдулан жибинда ттуна. Жегъилди кьил юзурна, вич гъавурда акбунин ишара авуна.

— Гъей, чишни ваз, — жаваб гана Абдула Нине-ханума, — кьушун я. Экуьнахъ фад недай затI жедач.

— Экуьнахъ къарагъариз за ваз тIуьн гайитIа, ву на сивер хуьдани?

Абдулаз кланзавайди и кIвализ кьез-хъфидай рехъ ахъа хъун тир. Няметанни Женнетан арачивал авун ада гъакъисагъвилелди кьиле тухвана кланзавай. И шартIара маса чара авачир. Адаз Няметан клани-вилин дердиникай хабар тир. Дуст кыляй-кыилди дуст хъун лазим я, эхир. Терек атай чкадал ада кьуьнни ку-туна кланда.

— ГьикI мегер! — жаваб гана Абдула шадвилелди.

Абдулан хуш тир рахун-луькIуьн, зиревал ва буй-бухах бегенмиш хъанвай Нине-ханумни шад хъана. Ахпа ада команди'рдин фамили жузуна. Ва гъамни му-112

^ урман гиртIа хъсан жедай лагъана Командир Петров лезги чIалал рахун, адан рахунрин хушвал, къаш-къаматдин гуьрчегаал Нине-ханумаз бегенмиш тир.

— Я диде, — лагъана абурухъ яб акалзавай Женнета, хъуьруьн кваз, — ВучатIани юлдаш Петров ви рикIи чIугунвай хътинди я.

— Ам бегенмиш хъуник квайд я, ччан руш. Тек са кар чIуру я. Гъикъван лагъайтIани ам къафир я.

Абдулани Нине-хануман гаф тестикъарнд. — Гъелбетда! — лагъана ада. — Шурадин командир я, зарафат туш. Зунни зи юлдаш Нямет, — алаза хъувуна ада, — гуьгьуллуяр я. Красный Армияда аваз им пуд йис я. Чаз юлдаш Петров чи гъилел алай вад тIуб хъиз чида. Ам гъакъван хъсан инсан ва гъакъван хъсан командир я.

Ада рахун мадни давамарзавай. Амма Нине-ханума ччин чIурна ва адан гаф атIана башламишна: — И кIвале а Нямет лугъудай малкамутдин тIвар къамир. Им сад. А вуна лугъудай шураярни чаз гъеле хъанвач.

Абдул гена Няметан тариф ийиз алахъна. Амма Нине-ханума ам мукъваривайни гутунач. Ахпа красно-армеецди шура гьукумат хъанвайдакай гъавурдик ку-таз башламишна.

— Красный Армия атанвани? Атанва. Ревком тайинарнавани? Ава. Адан председателни юлдаш Бадиров хъанва, кьегъал кас я. Адан отрядди чаз еке куьмек гана. Мад кIамай вуч ава? Аллагъдиз шукур, ревком ирид касдикай ибарат я. А виликан крар амач. Ревкомдин далудихъни большевикрин партия гала.

— Бадиров аку. КIвалахни тажагъиз, ина-ана гъатнавайд тир гъа, — лагъана Нине-ханума. — Ахпа партизанрин командир я лугъуз ттамара гъатна.

Бадирова гагъ сана, гагъ масана революционный кIвалах тухуз хъана. Амма вичин ракларлай кьеце пата вуч жезватIа тийижир бегдин бике ягъалмиш тир. Адаз Бадировни виш агъзурралди авай бейкарбурукай сад хъиз аквазвай.

— Гзаф алай верчерин кьур уьцIведа, — алава хъу вуна ада.

Абдула вичин сивел атай жаваб туькьуьм хъийиз хъана. «Вунни кьукъмада акъадай вахт жеда», фикир-

завай ада. И сеферда адаз туьнт рахунар авуна араяр кьуриз кІанзавачир. Дипломатия. Амма нубат атайла гаф кьваларайни акъатда, лугьуда. Инални саки гьакІ хьана.

— Болыневикар верчер туш, хала. Болыневикрин кьурни гзаф мягкемди я,—жаваб гана Абдула. ИкІ лугьудайла, адан ччинив яр гекъифнавай.

Бикеди рахун яргьал чІугуначир.— Чидач. Мад ии-рай зи кьил акъатзавач, — лубкІуьн куьтягьна.

Яргьал чІугуникай адаз са хийирни авачир. Жезвайди буш гьанба'р, буш киле тир. Адай акъатзавай гафар анжах авам динпересвилин кІай ни галайбур тир. Вуч кквез ятІадал атайла ам кьулара гьатай кьифрез ухшар жезвай.

Кар туькІвейла базарда акъваздач лугьуда. Дустуни вичиз ганвай тапшуругъ кьилиз акъуднавай Абдул хьифиз гьазур тир. Няметани ам вили лупІ тийиз гуьзлемишзавай. Бикедихъ галаз и яргьияр адаз вуч герек тир кьван! — Заз геж жезва, де куьн сагърай,—лагьана красноармеецди.

— Де акІ ятІа, за ваз эверда, тІуьн гуда, вуна сив хуьда. Амай вад-ругуд сив кьванни хуьх. Вун гьаятда авай чардахдик ксанвачни?

— Эхъ! АкІ хьайитІа, вун кІвачи-кІвачи женнетдиз фида, хала, —Абдул хьфена.

Адан гуьгьуьнлай килигна Нине-ханума лагьана: — Вижевай гада я. Язнавиле кьуникни квайд я.

— Келбалидин кІвалелайни, тІварцелайни хьсан яни? — жузуна Женнета.

Нине-хануман хиялар аруш хьанвай. Ам вич-вичик рахазва: «За вун Абдулаз гана куьтягнавач. Гьамни гьа солдат я. ЯтІани Абдул яргьи авур гьил агакьдай ЯркІай я. Вични хьсан мез, буй-бухах авай зиринг жегьил я. Абурун кьула чхадин цІай ава. Ваз Агъулар гьина аватІа чидани? Ваавни суьргуьнда. Аквадайди ламран рекьер. Чархун кьветІер. Чинеррин хуьрер. КупІад гумади ртІанвай кІвалер. ЦІуьхуьм ни галай эллер. Вичихъ ядай керки хьтин Келбалини инсандивай юкь вигьиз жедайд туш. Ништа, кье лагьай гаф пака адав гумукьдатІа?» Ахпа ам рушахъ элкьвена.

—■ Ви фикир вуч ятІа заз чизва, Нямет! Батрак, адан кьилел солдатни хьайила, вични Агъулви. Адакай

оегдин чухвадиз хьиядай пине жедач. Им сад. Ада вич нуж ятІа, гьеле иниз агакьдалди кьалурна. Имни кьвед. Зи кІвалер штабдиз кьалурайди, кесиб Гьуь-Іейнбала кьаз турди гьа малкамут я. Им хуьре вири-■ ан сиве гьатнава. Ам тІуруналди нез, ттумуналди вил акъуддайбурукай я. Вун гьинава?

— АкІятІа!..

Гафунин кьатІ талгьай руш фикирдик акатна. Нямет батрак ва солдат хьун ада гьисаба кьазвачир. Лдан рикІиз ам гзаф хуш тир. Амма кІвалерин, Гьуь-сейнбаладин гьакьиндай дидеди гайи хабарди адан рикІиз тІарна. — «АкІ ятІа аданди кІанивал туш. Ам закай ягьанат ийиз кІанзавайди я. Ам за кьабулдач».

Абдул дустунихъ агакьнава. Нямета Женнетан записка кІелзава. Женнет вичиз кІандатІа теспача хьурай. Няметан кІуфал мили хьвер кьугъвазва. Ада няниз чеб багъда гуьруьшмиш жедайвилин тІеамар гьеле гиламаз дадмишзавай.

— Гила ви кар туькІвенава. Ваз кІандатІа йикъа са ччар кхьихъ. За ам цавай агакьарда, — лагьана Абдула. Вич сив хуьз кьарагъарунин патахъай бикедихъ галаз хьанвай вкьрардикай ихтилат авуна. Нямета ам кьужахламишна. «Мехьерин паяр са верчни кьилел алаз, сифтени-сифте види я, дусг!»

IV. ХАТА АВА

Гуьруьшмиш хьун патал тайинарнавай вахтуналди амай са сятиникай Нямета тамам са югъ хьанава. Ада ярдихъ галаз ийидай ихтилатар са шумудра эзберна. Ам Махнодин, Врангелан, Деникинан кьушунрин аксина тухвай дявейрикайни вичин ярдихъ галаз рахадайвал тир. Адаз вири, вири лугьуз кІанзава. Женнет патал вичин рикІ гьикІ ятІа адаз кьалуриз кІанзава. Гьикьван тІурфанрик, цІаярик алкатнатІани, гьич са вахтундани Женнет адан рикІелай алатначир.

Хуьрел мичІивал акьалгна. Вили цава инлай-анлай тек-тек гьетер малум жезвай. Гьенел, кимел кас аламачир. Нянин хуьрек тІуьр красноармейцияр гьарма са кардал машгул тир. Чагъанар ягъизвай, манияр лугьузвай, домино кьугъвазвай, газет кІелзавай. Дежурнияр постарал фенвай. Нямета вичин кІвач-кьил дуьзарна. Чекмейриз мазни яна. Амма, вучатІани, адан рикІик киркІин квай.

- Бахтлу хьурай, дуст! — Абдула Нямет рекъе ттуна.

Женнет айвандал экъечІна, гьарнихъ килигна кІвализ хъфена. Штабдин айвандик постунал алай красноармеецдиз рушан килигунар са кар квайбур хъиз акуна. «Іна вучатІани са кар ава. Акван чна!» фикирна, ам мадни мукъаят хъана.

КІвалерин вилик квай багъдиз жъечІай Нямет илихиа ттарарин арада къекъезвІай. Штабдин айвандик квай красноармеецдиз Нямета«ай хабар хъана Амма вуж ятІа адаз чир хъанІачир. Ам дикъетдалди килигиз хъана. Багъда авайда, мукъвал-мукъвал сятдиз килигиз, айвандилай вил алудзавач. Хер хъайиди хирен устІар я лугъуда. Им лап дуъз я. Ярдихъ галаз гуьруьшмиш хъун латал фейи ксариз Няметан рикІикай аян я. Адан рикІи рикІ незвай. РикІяй агъзур хиял физвай. йифен бере рушахъ галаз гуьруьшмиш хъун деб тушир и хуьре вич масадаз акуникайни ада игътият ийизвай. «Сад лагъана Паша кватна къал-макъал хъайитІа, вичелди Красный Армия къацІун гьикІ къабулда» фикирзавай. Амма яр акуна кІан хъун и фикиррал гъалиб жезва. Нямета ттарарин арада рикІик тади кваз камар къачузва.

«Агъ, гила заз чир хъана, Нямет я. Жуванди я. Къайгъу авач» фикирна адалай вил алуд тийиз, винтовка къуьнел къуна, штабдин айвандик постунал алайда.

Тайин авур вахтунилай къад декъикъа алатна. Руш акъатнач. «Им вучатІани наз маса гун я» фикирна Нямета. Адан рикІикай матор хъанвай. Пеш юзайтІани адаз Женнет къезвезвайд хъиз жезвай. Амма декъикъаяр физвай, «ъведай кас авачир.

«Яраб Жеинета закай ттаб авуна жал? Вучиз? Яра'б адан къилел са дуьшуьн атанатІа? Де и вахтсуз бере абурун кІвализ гьикІ фида? Рак гьикІ гатада?» фикирар авуна ада.

Атун лазим тир вахтунлай тамам са сят алатна. Мад вучда? РикІ багъда амаз гадади кІзачер галчІурна. Хтана, винтовка къачуна, ам постунал фена. Штабдин айвандик квай дежурниди лагъайтІа гзаф гъайиф чІугунай. Гъамни жегъил ва кІанивилин тІеам чидайди я, эхир.

Женнетан къилел атанвай са дуьшуьшни авачир.

КІанивилин таъсирди ам айвандикни акъуднай. Амма Идеди гайи хабарди футфа кутунавай рушавай къегІи крар къабулиз жезвачир. Вичин гаф чІур тавуна Няметан патав финин патахъай ада хейлин фикирар лвунай. «Вун дидеди лагъайвал, тІуруналди нез, ттумуналди вил акъуддайди я» — лугъузни ам гъазур шр. Гена ада къулухъ чІугуна.~ Акван чна гележегда гьикІ жедатІа. Им къарагъна ийидай къуьл тушир. Еке са кар тир. Гьар са кардизни тежриба герек я. Тежриба лагъайтІа, цІуни кайила, вацІукни акатайта тамамди, амаллуди жеда.

Къве ярдин рикІер цацарал, чеб кикерал хъайи и йиф акъатна. йиф тахсирлу яни мегер?!

Гатфарин гуьзел югъ хъуьрез акъвазна. Хуьруьн агъалияр чпин кеспийрал машгъул тир. Ттама-ттара эмай къачагъ-къучугъдикай абур гена вил къязамай. И дередани кІвачи ччил къунвай шура гьукумат сабурлу тир. Амма цан цайидаз цуру нек, тІунбул ягъайдаз фири нек амачирди гъеле ашкара хъанвай.

— Ву, рикІелай фенвай гъа, — лагъана Нине-ханума ухът аладарна. Нефес къачуна ам айвандик квай чарпайдал ацукъна.

Гатфарин и чими йикъуз сив хвенвай адан сиверай къур акъатнавай. ТІушур щалам хъиз хъанвай мез пІузаррал алтадна ада цавамарна:—Дехъне зал куьчеда Сейран-ханум гьалтна,— пелтекдиз рахана.-- Няниз чпи сар чухвадай мел ийизвалда. Вунни ракъура лугъузвай. Бегдин руша сар чухвадани лагъайла, «сар чухвадайбурун къилел акъвазиз атурай» лагъана. Вун хъайила кІвале чрагъ куькІуьрай мисал ялда. Ваз кІандатІа алад.

— Эхъ, михъиз! З>ахъ маса-кар чІал амач, — жаваб гана Женнета. КІвале гъахъна тфенг гваз хтана. Патрон твадай къушаяр ахъайна ада абур михъиа, ягъяиа, кІватІ хъувуна. Вини кІвачиз акъудиз яна.

Куьчедай малари гъарайна, нехир хтана. Нине-ханум сарлинж къачуна, ккал ацаз фена. Къве хилени патронар ттуна Женнет къушаяр гваз кІвализ хъфена.

Абдул атана. Ада игътиятдалди гьарнихъ вил яна. Нямета адаз кар пакадал вигъидай мумкинвал ганвачир. «йоъ, ина касни авач хъи», фикирна ада. Ам рахун кквелей ва гьикІ башламишдатІа тийижиз теспача тир.

— Абдул, буюр! — латъана кІваляй зкъечІай Женнета Гада раханач.

— Ваз диде герек яни? Ам ккал ацаз фенва, — лагъана руша хъвер авуна.

— Яь, вун хъуьрезва хьи? — жузуна Абдула ччин чІурна хъиз. Адаз вич руша элесалмишзавайди хъиз хъанвай.

— Абдул, цІийи хабар ава: дидедиз зун ваз гуз кІанзава. Вуна гьикІ лугъуда? — Хъуьрена ам.

— А зарафатар закай ийимир! — Абдул анихъди элкъвена.

Тадиз атана Женнета адан хъуьчІуьккай къуна ва дидединни вичин арада хъайи ихтилат авуна.

— ■ За! — лагъана ахпа Абдула, вичин хурал тІуб тукІуьрна ва ччин чІурна. — Дустуниз хиянатвал авун, ам зи ивидик квай кар туш. Ваз чидани, вафалувили инсандин рикІ шад ийида. Четин декъикъада анжах вафалувиликкай куьмек жеда. Вафалувал къетІен кар я. Вафалувили инсан дурумлу, уьткем ва гужлу ийида. Беес, крар гьакІ я, Женнет вах. Ачухдиз лагъайтІа, аз къе са кар дерт хъанва — Няметан ччин гзаф чІуру я.

Абдулан гафари Женнет бегъем зурзурна. Вучиз лагъайтІа, а гафари гададин рикІин ми хъивал къалурзавай. Рушаз вичин рикІ аКъудна къалуриз кІан хъана. Ам жери кар тушир. Вири галай-галайвал лагъана, Абдул вичин дердинин гъавурдик кутун къетІ авуна ада. Мез! Жуван рикІе авайдилугъун патал, алакъа мягъкемарун патал вичелай хъсан алат мад жеч. И арада диде хтана, гафунин къатІ атІунихъай игътият авай руша дериндай нефее къачуна, лагъана'

— Къенин йикъалай вун зи стха я. Чидач-ман ви дуст Няметахъ вуч дерт аватІа. Яз зун адахъ галаз къве гаф рахана кІанзава. Пака няниз и багъдиз атурай.

Арифдиз ишара бес я лугъуда Женнета чІугваз-чІугваз лагъай и гафари Абдулаз хабар гузвай Рушак хъел ква, ам куьрцякъра Няметахъ галаз гуьруьшмиш жез татунни гъадавай я. Амма вучтин хъел?

— Де ам квез чида. Хуш рахунар акъалтІаид туш. Им аз рагъ алай югъ хъиз чида, — куьрелди хкудна, — худафис, — лагъана Абдул хъфена.

Гъахъ лагъайтІа, и йифни югъ Няметаз гена са йи-118

еалай яргъи хъана. Женнетазни адалай куьруь хъанвачир.

Варз экъечІна. Хъиперин баядри хуьр къачузва. Женнет айвандал ала. РикІик гъалаба ква. КкІалдиз вил квай, нуькІ хъиз гъарнихъ килигиз къекъвезва. Къецелай адан тІвар къуна эверна, Шамсият атана

— Ву, я руш, вун мелез къвезвачни? Паша автІанал вал вил алаз акъвазнава. Рушар вири кІватІ хъанвалда Геж жезва, де ша кван.

— А Пашадкай маша хъайитІани къведач

— Бес вавай хуьруьн аялар кІватІна, абуруз тарсар гьикІ гуз жеда? Де хъана я кас, ви зарафатар! Килиг кван! Вун татайтІа, зунни фидач.

— Ам ви ихтияр я.

Бес цлахъ акъвазнавайбурун рикІикай хабар къадачни? Цлан пипхъай и шикил акъазвай Няметанни Абдулан рикІер чкадал аламачир. ЛумпІ авуна айвандик Паша атуни абур мадни киркІин авуна. Няметаз фена лам-жум талгъана, къуьнелай къуна Паша чукуризни кІанзавай. Ада гена сабур авуна.

— За гьикІ лагъанай? Ина хата ава. Са куьчеда къве куькъвераг виже къведач. Хъша! Ччина вил амаз! — лагъана Абдула Няметан япал кІуф эцигна кушкушдалди.

Паша ва Шамсият гена гъа ша лугъуз гзаф алахъна. Женнета зи гъиле хразвай гуьлуьт ава, тІвар яनावай рушар мелериз фидай адет туш, яйиб я лугъуз гзаф багънаяр авуна.

— Гила слабуд хъайила айиб туш. ЧІана яргъияр ийимир. Де гъамни гьакІа, ви ччин вучиз чІуру я? Ваз турбур ни тІуьна? — лагъана Пашади тІимил зарафатдин саягъда.

Женнета абур мецелди рахана алудиз чалишмишзавай. Амма гила ам туьнт хъана.

— Де бес я! «Турбур ни тІуьна?» Муьргъуь кац! — руш анихъди фена.

— Гила гьикІ я? — жузуна рикІик гар акахъай Нямета Абдулавай.

— Абур, гъм... куьруькар я. Шадвилин наз гунар туштІани чидач. Зун Паша тиртІа, за ам исятда гъил къуна тухудай. Звар алачир Паша якъван, — рахана Абдул. Айвандик квайбурун яргъийри адан зегъле ракъурзавай.

Эхир Пашани Шамсият, саклани къадни сад та-хъана, хъфена. Женнета нефес акъадарна. Дуъз ла-гъайтIа, Шамсиятаз кIамаз хъун адаз залан тир. «Ам, белки, зи гъавурда акъада» фикирна Женнета.

— Де гила ваз рехъ ачух я. Зун артуханди я, хъфи-да. Килиг гъа, контурнивилелди (культурно) рахух.

Абдул хъфена. Нямета багъдиз анжах са кам ви-гъенвай. Кар мад чIур хъана. Пашадин ва Шамсиятан теклифдиз мукIратIди атIай жаваб гайи Женнет гила кIвале гъахъна.

«Мад гъич!» фикир авуна, Нямет къах хъана.

Сада-садалай сес хкажиз чпни дем къизгъинарзавай хъпери гуя адан язух чIугваз лугъузвай: «Аи фагъир! сад ава кIанивал. Сад ава жеривал.» РикIив кIаниви-лин ялав къакъвезвай Нямета Женнет гъамишанда «Еме къуна гваз къекъвез кIанзавайди чаз чизва. Ак-ван чна а жеривал гъикI ятIа?»

Женнет шаршав галчукна айвандал хтана. Бес, шаршав галчукна. Де вуна идакай вучдатIа лагъ. Тта-рарихъ чуънуъх жез багъда къекъвезвай Нямета ам акуनावач.

«Яраб мад алцурда жал» фикирна Нямета. Женнет дугъриданни къве рикIин тир. Амма гилани элкъвена кIвализ хъфин инсаф тушир. «Чуънуъх гумбатI къугъун герек туш!» фикирна руша. Женнет чукурна фена ттарцихъ акъвазна Нямета гила ам акуна. Амма шаршавди ам ягъалмишарна.

— ВучатIани Нине-ханум я! — Нямет чуънуъх хъана.

— Солдат, ваз инай вуч кIанзава?! — жузуна Жен-нета сес дегишаруниври.

Гада гъавурда акъуна. Ам шадвили цавук хкIурна. Ашкъидин пиялади адакай шаир авуна:

КIанзава заз акуна, Зи
гуъзел яр гакъуна, Вун зи
рикIин дидар я, Яр я руш,
вун зи яр я

Сад садаз мукъва хъайи абурун къуън-къуъне гъат-на. Куъредди чузун-качузун хъайидалай гуъгъуъниз Женнета жиргъ квай сесиналди лагъана:

520

— Зун вахъ галаз мад рахадайвал тушир. Заз вири чизва. Амма кIанивал ваз зарафат тир чIал чизвачир.

Виликди амаз гъазурнавай рахунарни тахъанамаз и гаф ван хъайи Няметан рикIиз чукIул сухай-къван тIар хъана.

— Женнет, зи ччан ваз къурбанд я. Вуна вуч лу-гъузва?

— «Зи ччан ваз къурбанд я», — лагъана Женнета адан гафар такрар авуна.

— Ажеб лагъаначни? Крарни гъакI хъанайтIа?.. Гъахъмъй яни вуна чи кIвалер штабдиз къалурайди?! Чи къунши Гъуъсейнбала къаз турди.

Куърцякъра Пашади Нине-ханумаз вичелай фитне авурди гила Няметан рикIел хтанвай. Женнет къур-мишнавайди Нине-ханум тирди ада къатIуннавай.

«Нине-ханум кул гваз захъ галтугна. Гила бегди I бикеди вичин тIебятдин ктIай ни чукIурзава» фикир-на ада. Нямета хъел атанвай, амма ада хъел винелди акъудзавачир. Ада ваъ, хъел кIанивили бамишарзавай.

—• Чи къведан кIанивилихъ галаз я кIвалерин, я Гъуъсейнбаладин са алакъани авач, ччан зи азиз! Им сад. КIвалер чи часть агакъдалди тайиарнавай. Гъуъсейнбала за къалурна, им дуъз я. Ам къачагърин амадаг тирди вазни чизва. Гъуъсейнбаладин дестедин фикирар ва абуру гъазурвал аквазвай крар ваз ахпа чир жеда.

— Гила дуънья вири къачагъар хъанв>а. Са Гъуъ сейнбала туш. Зун инсанперест я. Абуру гъавурдик кутуна кIанда. Дустагъра тгун герек туш, — лагъана руша. — Гуж тушни! Де и арада и гафар вуч герек я?

— Куъ гъисабдалди беглерни халкъ тарашзавайбур я. Зунни гъабурукай сад.

— Ваъ! Вун са гунагъни квачир малаик я. Адалай-ни гзаф, цIийи девран яратмишун патал винни зи рехъ сад я.

Солдатрин революционний манирин сесер хкаж хъана. Гъайиф! Гъикъван зи яб жегъилрихъ галайтIа-ни, мад зун абурун рахунрин гъавурда ахкъунач. Къе-цихъай Нине-ханум хтана. Айвандик акъваз хъана, вич-вичик рахазва. Айвандик куъIуърай лампа та-хъун, аквар гъаларай, адан рикIиз такIан хъанвай.

— Куъ сес аллагъди атIуй! И азиз Рамазаядин вазра куъчейрал акъалдарнавай ванер аку. Рас дува!

Рас дува! Куь дуван первердигарди авурай!..—Ахпа Нине-ханума квалин ракариз вил яна эверна.

— Женнет! Я Женнет!

Жаваб хъанач. Гила Нине-ханум фикирлу я. Ам багъдиз килигзава. Пелев гъил гутуна, вилер атумна килигзава.

— Ву, им вуч аламат я? Бегдин багъдикай гила солдатри гулатардай бульвар хъанва! Ахпа кифал гъил эцигна, мили хъвер кваз, яваш сесиналди давармарна... Уз арамизда лагъайта, ихътин варз алай йифиз командир Петрова са вил мична зи хъуьчуькай къунайта, зазни далу чухвайд хъиз жедай. Бег вуча, офицер, къведни агъайна ксар я. Тамаш садра, тамаш! Гъикъван мезе гуз къекъвезватта аку. Ухът, бахтатарар! Тъфу шейтан! Астагъфируллагъ, астагъфируллагъ!

Нине-ханум кисна килигзава. Къвердавай артух теспача жезва.

— Нин багъ нин кивачерик акатнаватта аку. Яваш, а шаршав галай мекенжи вуж ятта? Ву, я арсуз! Ву, адан къекъуьнар Женнетанбур хъиз аквазва, эхир! Ам кивале авач жал?

Бикедик къариба гьерекат акатна. Вичин пуржиндин чарчин кьил вичин гъилляй акъатнавай ам инзан хъана. Ахпа кивале гъахъна, тадиз экъечна. Гила адакай цайлапан хъана. Са твални къачуна ада айвандилай багъдиз хкадарна, чукурна. Нине-ханум акваз зи рикі цуьтхуьнна. Киванивилини ашкъида гъатайла игътият рикелай фидай заті я. Чуьнуьх хъухъ. Къвезва, чуьнуьх хъухъ лугъуз киванзавай заз жегъилриз. Килигайтта, абуру гуя и багъдиз гъич ккамни къачунач. Еоь, акуна хъи, Женнет Нине-хануман гуьгъуьниз физва. Амма гила адахъ шаршав галамачир. Зи рикі чкадал хтана.

Кивелзавай кас, вуна зун абурун геле къекъвезвайд яни лугъуз айибмир. Женнетанни Няметан пак тир киванивал гъар са касди гуьрмет авуниз лайихди я. Абурун кьилихри ва гьерекатри зун гуя суьгъурда ттуна чпихъ галаз къекъурзава. Абурун рахунар кквелди куьтягъ хъанатта, чир тахъуни зун генани къайгъудик кутунава.

— Я диде, ана гъикі хъана?

Нине-ханум кхунна. Ада, тадиз къулухъ элкъвена рушавай жузуна?

— Вун гъина авай?

Де гила идаз вуч жаваб гурай! Дуьз лагъайта ина жериди са йикъ-шуван я. Рушан дердиникай дидеди хабар къадач. Ада фагъирдин кьилел регъв регъведа. Ахпа йифди вични ксудац. Цай-гум акъалтна терхеба рахаз сеперар гуз, къаргъишар ийиз жеда.

— Мелез ша лугъуз атай Шамсият рекъе хуаз куьчедиз экъечнавай, — ттаб авуна руша. Маса чара авачир.

Нине-ханум аламат хъана. Са тимил кисна, ахпа ада вичиз багъда къекъвезвайбур акуна, шаршав галайди Женнет хъиз хъана лагъана куз-куз ихтилат авуна.

— Гъа исятда инал алайбур нуькни цуьк хъана, — алава хъувуна.

— Ву, за ина вуч хъанатта лагъай фикир авунай гъа. Хъша я кас. Вакай ичи кьизил хъурай. Ваз маса карчал амачни? Къекъурай чпиз. Жегъилар къекъведай адет я. Я диде, абуру гъил гъилихъ вигъенвайни?

— Ваь, тушир кар завай луьуз жедач.

Женнета хъуьчуькай къуна Нине-ханум хутахна. Абур айвандал акъвазна. Дидедин рикі гена чкадал хтанвачир. Ам русахъ гъеле инанмиш хъанвач.

— Дуьз лагъ, вун дугъриданни куьчедиз экъечнавайни?

— Эхъ, я диде, — кифук айгъамдин хъвер кваз жаваб гана руша. Айгъамдин хъвер лагъайта, дидедай къатуз хъанач.

— Аламат я! Астагъфируллагъ! Са вил ахвар авуна киванда. Тахъайта, сив къаз вахтунда къарагъиз жедач, — лагъай диде рушни галаз кивализ хъфена.

VI. КИВАЛ АТИРДАЙ АЦАНА

Клекери гъарайзава. Минежетдин сесер хкаж хъана. «Ассалагъ ва халагъ!»...

Къудгуна меселай къарагъай Нине-ханума Женнет ахварай авудна. Ахпа парталар алукна ам Абдулаз эверун патал штабдин гъаятдиз, маркунин патав фена.

— Я Абдул, Абдул! Минезетар ягъизва, сив къадай вахт хъанва. Къарагъ, фу нез ша,

Элкъвена хтана ада лампа айвандал акъудна. Суфра экляна, къаб-тгур гъана. Женнета самовар хкана. Абдул атана.

— Ассаламалейкум!

Абдулан салам къуна, бикеди адаз ацукъдай чка къалурна. Бисмиллагъ лугъун теклиф авуна. Вилик хъана, кГвачер кчудна, къулайдиз ацукъна, солдат тГуънив эгечІна. Хъуькъвер дактурна, арабир «белли» лугъуз Нине-ханумэн гафарал къул чГугваз, ада тГуъниз гьерекат ийизвай.

— Дуъньядал жери са вад югъ гъар гьикІ хъайитІан къиле фида. Эхират къазанмишна кІанда,— лагъана бикеди. — Я Абдул, вуна мусурман кІелер авурд яни?

— Белли! Эхъ хала. Ватгахазу заз хуралай чида.

■— Ваз къулгъу чидани? — жузуна Женнета зарафатдин хъвер кваз.

— Вуна гила зун затІни тийижирдай къазва. Ватгахазу чидайдаз къулгъу чир жедачни? Къулгъуваллатъу агъад. Лам алад ва лам ахлад...

«Лам алад, лам ахлад» лугъуз Абдулан чІалар ахъайиз Женнет хъуьрезва. Нине-ханум кягъ хъана акъвазнава. Абдула вич квадарнач. Ада лагъана:

— Араб чІал я, лезги чІал туш... Дуъэ къабулдайди аллагъ вич я.

— ГъакІ я, — лагъана, адан гаф тестикъарна Нине-ханума. Вичи къабулрай. А араб чІал чи сивера бязи вахтара чГухлумпІар недай хъиз жеда.

Абдулаз и гафар лап хуш хъана.

— Пагъ, ажеб дуъз лагъаначни вуна. Инал са къече авай вирт алайтІа, са тупІал алайди за ви сивив гуъцІдай.

— Ажеб жумарт тушни, гада! — Женнет хъуьрена.

Рушанди, гьелбетда, шадвили зарифат тир. ЯтІани, сифте атанвай мугъман яз, Абдулаз регъуь жезвай. И гафар ада ван тахъайдай къада лагъай фикир авуна. Амма Женнета макъамдиз хае тир гаф лагъайла, генани адавай а'къвазиз хъанач. Багъна жагъурна, жаваб гана.

— Мад сив хвенвайдан къил къече тваз жеч хъи. Белли!

Хуьруьн патав гвай куллухдай чакъалри гъарайна. Гуя абуру Абдулан гафар тестикъарзавай. КІвале гъахъай Женнет тфенг га аз экъечІна. Ам чакъалар ягъун патал физ гъазур хъанвай. Амма дидеди адаз ихтияр ганач.

— Йоъ! Вун гъуьрчехъан яни? — жузуна Абдула рушавай.

— Ана вуч алапат ава?

— Женнетан, рягъметлу бубади ам гъамишанда вичихъ галаз гъуьрчез тухудай, — ихтилат авуна Нине-ханума.— А тфенгдалди Женнета, ваз кІандатІа, нуькІрен вил яда.

Гъилел кард, гуьгъуьна тула аваз физ, бегди чанта¹ ацІуриз ачкара хкидай вахтар адан рикІел хтанвай. Бегди ибур Женнета ягъайбур я лугъуз къилди хкудна бикедин вилик эцигдай. Ахпа абур къуллугъчиди миьна чуьхуьдай, кабар ядай ва чІемел чрана ашдихъ галаз суфрадал гъидай. «Фена девранар» фикир авуна ада ухът аладарна.

— Абдул, а болыиевикар аллагъ авач лугъудай га-вур чапхунчияр ялда. Вун абурухъ гьикІ агалтна? — жузуна Нине-ханума.

— Ам болыиевикар такІанбурун фигне я, хала. Большевикар дуъньядал адалат зцигзавай ксар я. Советрин власть хъанвай чкайра, суьзмисала, агъа-лукІ амач.

Нине-ханум фикирлу хъана.

— И кІар хуькуьрнавай дуънеда адалат ахкун! Же ри кар туш. Гъар атайдан кеспи тарашун, къирмишун хъанва, — лугъузвай адан вилерикай туьркер, врангелар, къачагъар деникинчияр карагзавай.

— Большевикрин эвелимжи везифаяр гихътинбур ятІа, квез чир хъана кІандатІа за лугъуда,— алава хъуьвуна тГуън къулай хъанвай солдатди. — Бандитар, къачагъар терг авун. А ттамара амайбуруз хъша лагъанва. Хтана чпин гьалал кеспи ая лагъана пуд югъ я. ТахъайтІа, абур таратъажрикай куьрс жеда. ТГунбул ягъайдаз фири нек, цан цайидаз дуру нек амукъдач. Чи комиосарди лугъузвай, шегъредин рекъер, тІа-рам муькъвер туькІуьрда. Ччиле ва цава машинар къекъведа. Хуьре-кІвале электрикдин эквер твада. Виридан гъиле къелем-кѳаб жеда...

Бикедиз солдатдин вири рахунар бегенмиш тир.

Лап хуш жезвай. Яраб гьакI хьана чаз аквадач жал лугьузвай адан рикIи. Амма агьаяр амуькдач лагьай и гаф ада сакIани гутазвачир.

— Бес гила зун гвенар гуьз фидани? — лагьана ада, эхир кьатламиш тахьана. — Яда вун терхеба рахазвани? Цавара машинар гьикI жеда?

— Жеда, диде. За большевикрин программа кIелна, — лагьана кьвалалай Женнета. Ада мае а ктабарни кIелнавай. Дирибаш руш азадвал патал женг чIугваз фадлай гьазур тир. Адаз партизанрихь галазни физ кIанзавай. Хьанач. Красный Армия атулни адаз гзаф хуш хьанвай. Ада Петровахь галаз са гьихьтин ятIа рахунарни авунвай.

Рахунар кьвердавай яцIа гьатзавай. Абдула Женнетавай са стакан чай тIалабна. Пеемлу хуьрекдин вилелай чи рягьметлу бубади гьамиша чай хьвадай лагьана рикIел хкана.

— Куь буба агьваллу кас тирни? — жузуна Нине-ханума.

— Белли! Нехир'бан агьваллу тахьана вуж хьурай!

Женнета чай цана, стакан Абдулан вилик эцигна. Чай кьуьрен иви хьиз акваэва. Солдатди стакандин пад элкьуьриз тамашна. Са хупI авуна, эхцигна.

— Пагь! КIвал атирдай ацIана. Валлагь, Женнет, вун чайдин устIар я. Ваз кIани, вун кIани гададиз кьиомет хьурай вун, я аллагь!

— Амин! — лагьана Женнета. — Гьар садаз кIани яр кьисмет хьурай.

Фикир чкIанвай Нине-ханумани амин лагьана. Ахпа ада са шумудра тубастагьфируллагь такрар авуна жузуна:

— Абдул, ччан хва, заз ахварай са деве чи гура-райвиниз акьахиз акуна. Вавай и ахварин табир гуз жедани?

— Гардан патахьди, мандав экьисайди тирни?

— Эхь, эхь!

— Ам хала, халис кIанивилин мехьерин ишара я. Архайин хьухь.

Абдул кIвачел кьарагьна. Ада вичин гьаркьуь чIул дуьзар хьувуна. Сагьрай лагьана.

— Вуу! — гьарай акьатна, экуьвал акатнавай цав акур Нине-ханумай. — Рахаз-рахаз, чай хьваз югь хьана. Бес чи север гьикI жеда?

126

Хьфиз ккам кьачур Абдул акьваз хьана ва ада лагьана: «Югь яргьи я, хала. Абур туькIуьдай крар я. КIвалик берекат хьурай!»

Абдул тIуьнал рикI алай ва иштягь ачух кас тирди чаз Нине-хануман кIвале акуна. Арум-арум «белли!» лугьуз ада вичин кьве кьвалав чIакь ийиз тунай. Рагь акьурла ада красноармейцийрихь галазеи тIуьн тIуьна.

Кьушун операциядиз фена. Ттам кьечезвай. Вич аскIан, руфун пикI хьиз ацIурнавай Абдул гуьгьуьна амуькзава. Арабир акьвазиз ада юрк хьтин винтовка ччилел вигьизва. Бугь алахьзавай пелекай гьекь шиткиз, винтовка вахчуз ам мад физва. Кьушунди гагь санихьай, гагь масанихьай ттамуз кек ягьиз хьана. Вахтни физвай. Югь нянрихь элкьвена.

— Мукьаят хьухь! — лагьана Нямета. Адаз бандитрикой ишара жагьанвай.

Кьушунди гуьлле гана. Синелай анихь цIуьтхуьнай бандитар вилерикой квахьна. Ягьунар давамардай кар амачир. МичIи хьанвай. Улам-уламдал постар эцигна, кьушун кIват хьхьана.

VII. КЪАЛИЯНДАЙ ЦАЙ ЭЦИГ

— Гила за мад кьве кьуьр яда, — лагьана Абдула. Нине-хануман кIвализ фена пайгардиз хуьрекни неда, Няметан запискани вугуда лугьуз фикирдик квай адан кефийр кьунбар тир.

Штабдин цлахьай килигай Абдулаз Нине-ханум юртада аваз акуна. Ада зиреквилелди гам экIязав ва ам вич-вичик рахазва.

— Югьни мичIи хьанва. И руш гьикI хьана? Цицибар галай верч хьиз югьди аялрал машгьул я. Я кьимет авайд туш, я гьуьрмет. Чидач мад, и рушан фикир вуч ятIа. И большевикар атуник кваз рушан гьалар мадни дегеш хьанва. Мугьманар кьведалди тахтайтIа, бегьем беябурчивал я. Яваш садра. Яргьал алач. Ви кIвачериз за чIарчIин галтIам яда. Ахпа акван чна...

Женнет хтана. Адан кIуфук хьвер ква. Ада куь-луьз-куьлуьз мани лугьузва. Женнет бустандай

127

хтанвайди тир. Дидеди адавай силис къачуз башла-мишна: — Вун гинавай, вучзавай?..

— Я диде, — лагъана руша, — а яргъийрикай вуч-да? За авуна кІани кар-чІал аватІа лагъ.

Тадиз самовар эцигун буюрмишна. Мугъманар къвезва. Вунани михъи парталар алуки лагъана дид-ди туънтвилелди. Мугъманар вужар ятІа суал жаваб хъаначир. Женнет самовар къачуна экъечІна. Нине-ханума къулак цІай кутазвай. Ва ам арабир къажгъан-дин къалпагъ элягъиз хуьрек ргаватІа акваз килигза-вай. Рак гатана, эверна.

— Ву, — лагъана тади къачур бикеди, — Жанаби Келбалидин сес я. Са карни бегъем хъанвач гъа.

Рак ахъайна. КІуфук мили хъвер кваз алтадунар авунивди ада лагъана.

— Буюр, буюр, — юкъ алгъурна гъуьрмет авуна.

Салам гана Келбали ва адан паб Сейран-ханум атана. Салам къуна Нине-ханума абуруз хуьцуьганрал ацукъдай чка къалурна ва жузун-качузун ийиз башла-мишна. КІвачер кчудна, ял ттур цел хътин руфун ме-тІерал вигъена ацукъай Келбали кІатІ хъиз аквазвай. Эгер Келбалидин къакъан ва кІуки шуькІуь бармак арада авачиртІа, яцІу вилел гъалтайла Сейран-хану-малай ам къалмаз тушир. Яргъи валчагъдин ценер гъарнихъ чукІурна ва къилихъ галай чІулав генжедин пІипІ къуьнелай авадарнавай ам векъин кІунтІаз ух-шар тир.

Келбалиди чІулуникай хкудна яргъи ттум галай къалиян ацІурна. Яргъи спелрилай кап аладарна ви-чин папахъ элкъвена лагъана.

— Сейран-ханум, къалияндал цІай эциг.

Са шумуд сеферда гум нерин хилерай хкана, ахпа ада Нине-хануман суалдиз жаваб гана.

— Аллагъдиз шукур! гъикъван хъайитІани хъсан я. Анрал гъалтайла зун бахтлу я. Зи къил акъадай чка заз гъасятда чир жеда. Пашани милиционервилел эцигнава. Беес! Эгъе! (туьд ачухна). Чишни ваз. Деве акунани? Акунач! лугъуз жуван югъ няни ийизва. Яваш-яваш жуван алишвериш ийиз ацукънава. Анжах са кардин игътият ава. Къе Гъуьсейнбаладин кІвал обиска авуна. Яз анай жагъай затІ хъанач. ВучатІани а варшавникриз кІели хъанвайди хъиз аквазва заз. Яракъар жагъайтІа кар чІур жеда.

— Бес яракъар гъана авачирни?—жузуна бикеди теспачавилелди.

— Абур чна, — гъе-гъе, эквез акъуднава. — Ухът аладарна. -- Бес ви кефияр гъикІ я?

— Сагъ-саламат я.

«Зазни гъакІ аквазва. Сигъа хъувуртІани жеривал я» фикирна Келбалиди. Мад къалиян ацІурна, гена вичин папаз цІай эциг лагъана. Сейран-ханума жибин-дай спичка акъудна цІай кутуна.

Женнет самовар гваз хтана. Мугъманар акуна адан ивидал звал атана. Ам татаб хъана. Самовар адан ху-рал ва кІвачерал экъичиз са кІам-шам амай. Нине-ха-нума тадиз самовар къуна. Мугъманриз инай квахъ лугъуз кІанзавай Женнетаз. Гъая лугъудай затІ ава, эхир. Ам раханач. Дишегълийри къве хуьчІуькай къу-на ам кІвализ хутахна.

Теспачавал акаатай Келбали кІвачел акъалтна. Ам айвандик къекъвез, вич-вичик рахаз хъана.

— ВучатІани самовардин бугъадин эсер я. Гаф авач, гзаф тІарам къил я. Гъар куткайдан мал туш. Эгъе! Ихътин свае жуван кІвале хъунухъ аллагъди гу-нуг я. Нур гудай чрагъ я, чрагъ. Женнет, белли, Келба-лидин хциз хае я. Адан диде—жуваз. Нежеди, нежеди? —ЦІан гуьзгуьдин вилик аквазна спелриз звар гуда. — Аи Келбали нежеди?

Нине-ханумни Сейран-ханум хтана. — Женнетан ке-фияр гъикІ я, — хабар къур Келбалидиз Нине-ханума самовардин гумади къил гижч авунавайди я лагъай жаваб гана.

— Зани гъакІ фикир авунвай, — лагъана тажирди.

Нине-ханума суфра экІяна. Чай цана ва хуьрекдин къайгъу авуник кваз рахун башламишна.

— Багъишламиша, куьн къведайди зазвахтунда чир хъанайтІа, за гъер тукІвадай. Са лайхлу плов ийидай. Агакънач, мад и сеферда багъишламиша.

Келбали «Бисмиллагъ Рагъманни Рагъим» лагъана нез эгечІна. Къве гъилини къуна вечрен ютурдиз кІас ягъай Сейран ханума хуьрекдин тариф авуна. Сивиз къвезвай спелрилай кап аладарна Келбалидини вичин папан гафуниз къуват гана. Ахпа туьд ачухна, Женне-тазни хуьрек нез эвер хъувун теклиф авуна. «Чидач ман, куьн алай чкадал ада фу недатІа» лагъана Нине-ханум са пата ял аваз хъиз рушан патав фена.

9 Зак. 23/.

129

— Руш туш, малаик я, — лагъана Сейран-ханума
- Мад куыИмир! Идаз тажир Келбали лугъуда,
я Сейран-ханум. Вичин хурал тIуб туькIуьрна къалур-
иа. — Яраб и Нине-ханумазни за темягъ авуртIа, вуна
вуч лугъудатIа?

— Зи къилел къев! Зун исятда хъфида (К/будгупя
къаратъна). За ви кIвализ каца яда.

Келбалиди ам са гуж-баладалди секинарпа, ахцу-
къарна. Им ада ван акъат тавун патал авур кар тир.
«Ширин ччанди чIугунва. Ваъ, ам хъана кIани кар
я. Шериат тушни, мегер? Пуд гафуналди жедай кар
окъвазарун дуьз туш. Белли!» фикирзавай ада.

Нине-ханум хтана. Женнет ахварал фенва лагъаня
ада. ЯтIа, адак хкуьр тавун теклифна мугъманри. Ни-не-
хануманди ттаб тир. Женнет вичин хиялар къечез,
вилерни ахъаз кроватдал къатканвай. Ада диде гуту-
иачир. Дидедизни тажирдиз хжатIай къве гаф лугъузни
ам гъазур тир. Амма адаз халкъди айибунихъай ки-
чIезвай. Ахварал! Чидач ман, ахварал ам пакани фи-
датIа?

Мугъманри хуьрек тIуьна, чай хъвана куьтягъна.

— Ви суфрадик берекат хъурай, — лагъана Келба-
лиди.

— Амин! — лагъана Сейран-ханума. Тажирди дава-
марна.

— Мад яргъалди чIугуна вучда? Чун къилди вахъ
галаз са ихтилат ийиз атанвайбур я. Са кардал къил
элигна куыЯгъдалди заз арада масад хъана кIандач.
Им зи гъар са алишверишдин къайда я. Чи гаф-чIал
сад хъайила, эмай крар чна вири мукъва-къилиярни
галаз ийида. Сейран-ханум!..

КIвалин гъава вичихъ галаз къунвай ва чIуьн-хъуп
къулай хъайи Сейран-ханум сует хъанва. Келбалиди
къвала гъуд эцягъайла уях хъайи ада вуча, вуч туш
тийижиз лагъана-

— Белли!.. ГъакI я! — вичин пад къерех агудиз
башламишна.

Ибуру ина чпин савдадик къил кутунавай гъа и чIа-
вуз Няметан рикI цуькIуьн никIе авай туртур хъиз
теспача тир. «Гила мад Абдул хуькведа, акван ада
вуч жаваб хкидатIа» фикирзавай ада. Амма Абдул
сакIани хуьквезвачир. Тахтунин себеб екед тир. Ам
агъадихъай чаз аквада. Ша, чнани Абдула хъиз сабур

Ичъан. Вуча къвап? Варз алай, гатфарин йиф секнп I
Къе къушунни архайни я. Ттама авайбурун Iумни «.л
ки хкуднова.

— Заз яргъи рахунар ийиз кIандач. Эгъе! З\и
нагъда рахада,— лагъана Келбалиди.

Нине-ханума, мет яна ацукъна, вичин пешер алап ч I\
лав кслегъадин пIипI тупIалай ийизва ва адалай ни I
алуд тийиз яб акалзава. Сейран-ханум мад г\п
хъанва.

— Чахъ гада ава. Ам ваз чиде. Вахъ руш ава, ам
чазни чиде. Абурни гъвечIи чIавалай инихъ тIвар ян. I-
вайбур я. Эгер вун рази хъайитIа, чаз абур эвлелми-
шиз кIанзава. Им рягъметлу бегни рази жедай кар я
Вуна гъикI лугъуда?

Штабдин цлахъ галай Абдулак тади акатна. «Яраб
рушаз такIанз-такIанз Нине-ханума ам гуник хев ку-
тада жал?» — фикирзавай ада. Ам кикерал акъвазна,
мадни дикъетдалди яб акализ гъазур хъана. Бикс
явашдаказ рахана, вичиз ван текъвез кичIезвай адаз.

— Зи кесиб кIвал, зи велед гъар вучатIани беген-
миш хъана жанаби Келбали, Сейран-ханум вах атайла
завай >вуч лугъуз жеда? Ам са къил я, квез багъпш-
на за.

Келбалиди къалиян ацIурзава. «Жанаби Келбали-
диз вунни бегенмиш я. А месэла ахпа» — фикирзавай
ада.— Сейран-ханум, къалияндал цIай эциг! Аквазва-
ни ваз? Аферин. Арифдиз са ишара бес я.

— Белли!—гъуьлуьн гафар тестикъарна Сейран-
ханума тирш яна.

— Алгъам'сала шукур,— ла-гъана Нине-ханума
адан тиршиниз жаваб яз.

Келбалиди Николаян гуьмуьшдин манатар, Сейран-
ханума къизилдин цам синидиз вигъена лишанар кутуна.
Ахпа абуру савда авуна.

— Гила гъич,— гъарай акъатай Абдул хъфена.

VIII. ВИЛЕР ДАКIУНВАЙ

Сусаз пуд къат парталар, пуд пут дуьгуь, пуд гъер,
са пут шекер, кIвалин эмени гъунин ва Нине-ханумаз
пуд виш манат пул гунин икърар хъана. Гъи пул? лу-

Буз рахупар хъанай. Ам чун килигда, я Николаян п>Д вишек квай шей гуда лагъана тажирди. Ахпа Келбалиди вичихъ виш к ас мугъманарни жеда, гъэбурузни хейлин харжи акъатда, айиб авач лагъана. Сив хуънин сувар алатайла свае тухудай меслятни авуна, мугъманар къарагъна. Нине-ханум абур рекъе хутаж экъечІна.

«Къурбан сувар алудна, аллатъди гайитІа, зинни ви мехъеривни эгечІа чун» фикирзавай Келбалиди Нине-ханумай мад сеферда вил акъадарна. Сагърай лагъана. Айвандик Женнета лагъайтІа, суфрадал алай «лишанар» къачуна ччилел гъалчна. «Пашайрикай къушар хъайитІани, инсанрин иви фитІинзавай алиш-веришчийрин, муъфтехуррин ни галай чкани заз герек туш!». Гъайиф Абдулаз акунач! Адан рикІ секин жедай хъи!

— Ибурукай квез пухчаяр хъурай. — Савдагар Келбалиди дуъгведин савда авуна, адан гарданда еб ттуна. Амма зун дуъгве туш. Акван чна. За куън вацІал тухвана, яд тагана хкайла хъурай.

Чидач ман! Дидедин мез галукайла вав а гафар гумукъдатІа? Эхирки яргъал алач, килигин чун!

Женнег кІвализ хтана. МичІи кІвале, ччин кІаникна кроватдал ярх хъана. Хуър-кІвал ахварал фенвай. Вичи авур савдадал гзаф рази тир Келбалиди хтана, яргъи къалиян мад ацІур хъувуна. Ахпа ам пуф ацалтна ширин ва архайин ахвариз фена. Гада милиционер хъана, адаз магъалда авай, квайни квай руш, вични бегдин руш це лагъана. Мад ам архайиндиз кусун тавуна, вуж неуда къван!

Сейран-ханум лагъайтІа, мад адакай рахадай кар авач. Ам къекъведай рекъени, фу незвай чкадални ксанвайд я. Касдин рикІел пи акъалтнава. Хам тІушур шалам хъиз яцІу я. Къирмаж вигъейла гамишди ттум къекъурдайвал, квез акунайни, Келбалиди къвала гъуд эцягъайла ада вичин ченберар кІватІиз, гъикІ падкъирехъ агуддайтІа?

Мугъманар рекъе хутона элкъвей Нине-ханума «лишанар» са турбада ттуна. Къаб-къажак кІватІ хъувуна. Суфра ва гам юзурна вахчуна. Ахпа ам кІвализ хтана, мисик экечІна. Женнетахъ галаз рахун башла-мишна ада. Инихъай-анихъай вигъиз, вичи авур савдадин тарифар авуна. Ам гъикъван раханатІани руша чуькъни авунач. «Чуькъ тавун разивилин ишара я» фи-

кир авуна ада. «Асул авай руша дидедин гаф чІурич хъи».

Нине-ханумаз жагъана хъи, кІанивал са акъван кар алай месэла туш. Гадани руш сад-садаз мукъва хъайила, абур сад-садан рикІиз чими жеда. Ахпа халкъдин арада намус хвена яшамаш жеда. Къула цІай, къул ацІай аялар жеда. Вири дуъз хъана фида... Гъа икІ вичин къарардал къул чІугуна Нине-ханумни ахварал фена.

Аман диде! Вун гъикъван ширин я? Вун патал инсан цІуз хкадриз гъазур я. Веледни гъакъван ширин затІ я, эхир. Бес вуна Женнетан рикІикай вучиз хабар къазвач? Дуъзена къарар къабулна ваз ширин ахвар гъикІ къвезва?! Бес гъакІ хъана фидани?

ЦІай! ЦІай кудаи затІ я. Амма цІаяр жуърба-жуър я. Сад ава адетдин цІай. Сад ава къиздирма. Чи халкъди гъадазни цІай лугъуда Садни ава кІанивилин цІай. КІанивилин цІун гъайбат масад я. Ам я яд илична туъхуъриз жедач. Я къиздирма хъиз хини хъвана секинариз жедач. КІанивилин цІу инсандин рикІ чир-чІир ийиз куда. Кана-кана кабаб ийида.

Женнеталай гумар алахъзава. Ада къатадзава. Гъар са кар вичин юкІуналди алцумзава. Адан юкІ лагъайтІа, я хандин юкІ туш, я аршин туш. Вири дуъньяда къабул хъанвай, сантиметр, дециметрни кваз алцумзавай метр я. Ада гагъ са патахъай, гагъ муькуъ патахъай алцумзава. Са вил акъалай ахварни тахъана, пакамадалди алцумзава. Гъинихъай эгечІайтІани адан вилик акъваззавайди рикІиз къайи, хъуьчІуьк кутаз тежер чІулав гъулягъдин ттум жезва.

Зарб кваз хтай Абдул маркунал хкаж хъана. Ам гуъзлемишай дуст вахт агакъна постунал феивай. Абдулан рикІе къве фикир гъатна: сада—гила йиф я, пакамдалди кус, гъар са кардиз негъенлай пакама хъеан я лугъузвай. Муькуьда — ваъ, дустунин рикІ киркІин я. Ам акІ туна виже къведач. Фена, хъайи агъвалатдикай хабар гана, адаз са меслят къалурна кІанда. Абдулан къвед лагъай фикир гъалиб хъана.

Яргъай инсандин къарантудикай кІели хъайи Рекъуьча къудгуниз башламишна. Гарданда авай чІул футкъумарна, къилел гъил алтадна, кицІ секинарна, Нямет тІараы хъана Ада дякъетдалди къуд пата вил экъурна Тек писан къвердавай м\къва хъана Ам

Абдул тир. Адан ччин чуру я. Рахун-лукъуьн квачиз, хьултухдай акъудна, ада Няметав записка вахкана. Нямета тадиз ам к'елиз башламишна. Килигайт'а, ам вичи Женнетаз кхьейди я. Кьил хкажна, ам Абдулаз килигна.

— Мад зун кумач,— лагъана Абдула.

— Вучиз? Ана вуч хъана?

Нине-хануман к'вализ савдагар Келбалини адан паб Сейран-ханум атуникай, ана хъайи савдайрикай дустуни-дустуниз галай-галайвал ихтилат авуиа.

— Кар чуру я,— лагъана Нямета са т'имил ч'иш ав>рдалай гугъуьниз.— Женнет тадиз инай акъудна к'анда.

— Кеф ваз, к'усни фагъум авачир!

— Гшк'!

— Заз чиз ам кыле фидай кар туш. Хата ква. Сад лагъайди, ваз к'андат'а, ам красноармеецдин кьинез хаин хъун жеда. Къвед лагъайди, савдагар Келбалидихъ еке тухум ава. Са жизви ишара жагъайт'ани абуру вун жуьже хьиз, кьигъгъ ацалтна тук'вада.

«Вун, дугъриданни, къуьрен рик' авай аждагъан я къван» — фикирзавай Нямета. Женнеталай гъил къачун меслят къалурна Абдула. Ахпа ада чпин хуьруьнви Гъемзетан кьилел атай завалдикай ихтилат авуна.

-- Вун хьиз, чи хуьруьнви Гъемзетни са девлетлудин рушал ашукъ хъана. Рушазни ам гзаф к'анзавай. Къакъан буйдин, гуьрчег къаш-къамат авай Гъемзет к'ан хъуник квайд тир. К'валарал киц'ерни акъвазна, къуьнихъ лит галаз, суьруьдин кьилихъ ам чинар хьиз аквадай. Ам гзаф къет'ен чубан язвай. Акъуларни авай, вичин рехъ-раж чидайди тир. Гъамни вун хьиз кесиб тир. Кесибдин акъулдалди ни алцумда къван?

«Квахъ кьей хва, нит'раш! Зи руш ви т'ишинин хуьрек туш!» латъана адаз рушан бубади. Вичиз тангъа>х авай девлетлудин гадаиз гана.

— Мад яргъи авуна вучта? Гъа йикъалай дели хъайи Гъемзет чуьллебан я. Ни са къас фу гайит'а, гъам нез, «куьн хьтинбур мадни, гила мадни, ахпани мадни, амин!» лугъуз гъилер тукъуьриз гъатнава. К'вал-югъ, кар-кеспи адахъ амач. Хъуьт'уьз-гатуз к'вачел-кьилел алачнр, пержерар куьрнавай кесиб хуьрай-хуьруьз

физ, йиф атайла муьхцера нагъварик ксуз гъа йикъл гъятнава. Ваз гила, вунни гъак' хъана к'анзавани?.

Къве дуст яргъал феи рахунрик кваз йиф акъагнл Экуьнин ярарихъ галаз хуьрел ччан атана. Нямет <к>-гишардайди агакъна. Нехир вилик квайди, алер гваИИ-ди, цел физвайди — гъарма вичин кеспидик квай. Дустар штабдин айвандик хтана. Нямета Нине-хануман айвандилай вил алудзавачир. «Гила-мад Женнет экъеч'И-да, акван садра зун адахъ галаз рахан» лугъузвай адан рик'ли.

— Женнет югъ-йифди зи вилерай экъиснава,— лагъана ада Абдулаз.— Я Женнет заз хъана к'анда, я адан гугъуьна ччан гана к'анда. Маса кар-ч'ал авач.

Паша атана. Ви хиял я, ам гадайри гзаф гуьзлемишзавай! Адак хъел ква. Ина адетдин салам-калам хъанач.

— Нямет! — лагъана Пашади.

- — Белли! Мурад-метлеб? — жузуна Нямета лап секинвилелди, сесни хкаж тавуна.

— Зун милиционер Паша Гъуьсейнов я. Яргъи спелар квай Келбалидин гада. За ваз лугъузва: зи лишан кут>нвай Женнетан т'вар мад къамир. Къурт'а, ахпа завай туш!

— Мад маса гаф авани? — жузуна Нямета ам эле-салмишай саягъда.

— йоъ, яваш, я гада! — Абдул к'вачел акъалтна.— Я дуст, жеч гъа! Види халис дяве я хьи! Командовани-един приказда чаз жуванбурухъ галаз дяве ийидай ихтияр гузвач гъа.

Хъилелди гена са вучат'а лагъана, Паша хъфена. Абдул мад Нямета акъулар гуз алахъна. Килигайт'а, Женнет айвандал экъеч'Инава. Адан гъамиша яр гекъифнавай ччин хъпи тир. Вилер дак'унвай ва лацарик яру халар квай. Вич-вичихъ ягъунин тегъер лагъайт'а, ашкара тир.

IX. «САВКЪАТ» ГЪАЗУРНА

, Тадиз цлахъ феи Нямета адахъ галаз хейлин куш-куш яна. Инсандин ччин адан къене патан гъал аквадай гуьзгуь я лугъуда. Дугъриданни, Няметан «гуьзгуьди»

адан рикел хъанвай хер ва кквез ятла ийизвай къаст мадни кевеи хъанвайди къалурзавай.

Абдул адет хъанвайвал зкуьнахъ Нине-хануман кваллиз физ, хуьрек нез хтана. Нине-ханума лагъай-тла, адаз тлуьн гуз, ада сив хвена лугъуз, вичин дафтар-диз савабар ягъизвай. Абдула вичин дустунин тапшур-ругъарни хилеф авачиз тамамариз хъана.

Рамазандин варз акъатна. Жемятди сив хуьнин суварни авуна. Хвейи сивер савабдинбур хъурай лагъанч Садакъаяр къабулун аллагъдивай тлалабна. Сив хуьнин парцикай азад хъайи инсанар архайин тир.

— Нине-ханум мехъерин гара ава,— лагъана Абдула Няметаз штабдин айвандик. Ахпа, гъаятдай къвезвай дишегъли къалурна алава хъувуна.— Чи навруз-бегдин диде къвезва.

— Ччан неченик, вун сагъурай,— лагъана Няметахъ элкъвена, салам гана атай Сейран-ханума. Ада Нямег, командир Петров я лагъай фикир акунвай.— Зи гада милиционер я. Ам къуллугъдал эцигдайлани вуна куьмек авунай. Вун сагъурай. Ваз минет я, гила ада-? муьгълет гунин патахъайи са куьмек ая.

Нямета, са куьникайни хабар авачирда хъиз, адан твар, фамилия жузуна.

— Ву, рикелай фенвай гъа. Зун Келбалидин...

— Вун герек туш. Гададин твар...

— Ву, им гъикI лагъай чIал я? Ам хайиди зун яз хъайила, «вун герек туш!» гъикI лагъай чIал я? Аник зун квач. Сабур яхъ, За ваз садра зи гададин ери-бине чирин. Ахпа адан твар ва фамилия лугъуда. АкI тахъайтла, анай ви къил акъатдач. Зун тажир Келбалидин паб я. Зи тварни Сейран-ханум я. Белли! Гададип твар Паша я. Адан фамили Тъуьсейнов кхъизва Белли!

— Агъа, гъавурда акъуна. Паша къуллугъдал эцигна тIимил вахт я. Адаз гъеле муьгълет къвезвач.

— Огъ, огъ!— гъараяр акъатна дишегълидай. Ада вичин къвал къуна.— Ял къазва, далах акъалтнава,— лагъана.— Бес мехъерар гъикI жеда?

Вирлдан къил са чантада, адан къил къилдин чантада лагъайвал Сейран-хануман къилни къилдин чантада ава. Уьлкведа, хуьре-квале физвай женгиниз ада кIусни фикир гузвачир. Адаз чизвайди аижлах вич ва вичин хзандин аваданвал я,

— Я хала,— лагъана адаз Абдула.— Чунни субаяр я. Дявояр куьтягъ хъайила, чна вирида санлай мехъерар ийида.

Сейран-ханум адаз чапрас килигна Хъел квай севрен саягъда мурчур авуна, къвал чуькъвена, ада акъатна лагъана:

— Белли! Кеф чаз Нехир хуькведач лугъуз югъ няни жедачни? Ам ни къилелди хъурай, я бейниван? Дявояр гъа дявояр я Дявейрикай чаз вуч ава? Дявояр ая квез!

Паша милицада акъваздайла анал алай командир масад тирди Сейран-ханума анжах шла къатлуннавай. Няметахъ элкъвена ада,— зун тади кваз ягъалмиш я, а виридалайни чIехи командир гъинава? — хабар къуна.

Ам автIа кIвалера ава лагъана тIуб туькIуьрни адаз къалурна.

— ГъакI лагъ ман. Заз чизвай эхир. А командирди Гъасятда милицадиз зенг яда. Ина ирид кIвал муьжуу кавха я лагъана тур.

КIатI хътин дишегълиди вичин яргъи булушкадин ченберар къуна хъурс авуна. Ам яргъи гъаятдин анжах юкъвал агакънавай. Кар-кардай экъиета лугъуда. Гилани гъакI хъана. Милицада кар масакIа элкъвена И дуьщуьпдикай хабар хъайи Келбалидин вичин папан гуьгъуьниз чукурзавай. Ял-ялтахъ текъвез агакъай ада папан ченбер къуна. Вичин фикирди къилел чIугунвай дишегълиди адаз килиг тавуна ченбер футкъумарна.

— Акъ'ваз!— тьарайна гъуьлуь ам акъвазарна ва адан яб къуна.

Гила Сейран-ханумакай масад хъана. Ада чIар-пут чухвазвай. Мехъер, гададиз муьгълет адан рикелни аламачир. Эверайди хъиз, кIвалай экъечIна, ибурун вилик акъатай командир Петрова вуч хъанатIа жузуна

— Зи гада,— лагъана къагъур къвез шехъзавай Сейран-ханума. Спелар куьрс хъанвай Келбали къах хъана, гаф акъат тийиз акъвазнавай.— Жанаби таварищ Фетров, зи гада, цуьк хътин Паша дустагъда ттунва.

— Вучиз?

— Ада ривет къачуна бандит хвеналда Гъич жери кар туш, ччан таварищ Фетров. Малаик хътин, сиве ттур тIуб кIас тийидай Пашади ахътин кар гъич ийич.

— Юлдаш Бадирован патав алад,- лагъана Петров штабдиз фена. Келбалшш Сейран-ханум падгалчуриз хъфена.

— Куьн вири тланк хъуй,— лугъуз шехъзавай Сейран-ханума датлана кьаргъишарзавай.

И таклан хабар агакбай Нине-хануман рикни гзафтлар хъана. Паша и баладикай хкатун патал ада югъди дубъяр авуна. Хуьруьн клуптлал алай пирез садакъани къуна.

И хабарди Женнетан фикир клусни дегишарначир Вучиз лагъайтла, Паша цу кайитлани, вацлу тухвайтлани, адаз тафават авачир. Ам патал Паша дубъядал асла алачир.

Тажир Келбалшш адан паб Сейран-ханум га ца дустагъдай акъуддай са чара жагъуруник кваз югъ акъатна Гъуьлуьни папа акъалтлай план эхир нянр члугуна. Ревкомдин председатель юлдаш Бадироваз гудай «савкъат» гъазурна. Ахпа абур ксана. Меси капл куьтягъна, аллагъдиз вайзир авур Нине-ханумни ахвариз фена.

йифен юкъварлай алагна. Штабдин айвандик квай часовой винтовка къуьхве гтуна, цлан клане гуькъна сует хъанва. Нине-хануман клвалей сад айвандик экъечлна. Адал гъурчехъандчи парталар ала. Ва адан гъиле тфенг ава. Им вуж я? къил акъагъавач. Ада багъда вил экъурзава. Ттарарин арадай илихиз, алгъиз ва хкаж хъижез атай масада ам кьаршиламишна. Гъурчехъанди багъдиз хкадарна Тумп! — сес акъатна. Кар гъа инлай терс хъана.

Агъ зегъримар тумп! Ада часовой уяхарна. Ам къудгуна кьарагъна. Часовойди тадиз тфенг туьклуьрна. Багъда авайбуру чукурзавгй. Часовойди гъарайна;

— Стой, стой! За яда, акъваз!

Тади квайбур аквазвач. Часовойди квачиз яна.

Клекери гъарайиз башламишна. Са тимил вахтунлай фекъиди азанни яна. Ви хиял я, ибур вири гъабурун гуьгъуьна гъатнава. Вучиз?! Красноармейцияр клвачел акъалтна. Командир Петровни штабдиз атана.

— Вуч хабар я? — жузуна командирди.

— Товарищ командир,— лагъана теопача тир часовойди.— Заз Нине-хануман клвалей экъечлазавай угърияр акуна. За абуруз са шумудра акъваз лагъана. Абур акъвазнач. За квачиз яна. Абур катна.

138

«Абур штабдал вигъенвай бандитар гуштла?» — фикирна командирди. Абурун гуьгъуьшз са шу луд красноармеец ракъурна. Ам вич айвандик кьекъезва. Нине-ханум клвалей экъечлна. Лампа куьклуьрна къацлал эцигна. Дастамаз къачуз башламишна.

Гъар са кас вичин къайгъуда, регъуьхбан цин къайгъуда лугъуда Амма Нине-ханум куплунин къайгъуда авай. Петрова мили хъвер авуна, адаз и члаван хийрар лагъана «Ву, им зи геле авайд яни? Командир Петрован сес я» — фикир авуна Нине-ханума.

— Абат хийир, товарищ Петров, гъи-гъиь. Вунни капл ийиз кьарагънавани?

— Я къунши, ви клвале угърияр гъахънавалдай..

Бике теспача хъана.— Угърияр! Зи клвале! — Тадиз клвалей хъфена, патахъ шуьшкани гваз хтана.— Хкунихъ галай тфенгни амач, клвале авай рушни. Чидач, ам гъурчез фснатла, я туш угъриирип гуьгъуьниз?

Петрова часовойдивай угърияр шумуд авайтла жузуна

— Къил акъатнач, товарищ командир.

Экз жезва. Угърийрин гуьгъуьниз фейибурукай хабар авач. Цийи хабар цайлапандин зарблувилелди хуьруьз чклана. Штабдин вилик инсанар клватл жезва: ревкомдин председатель Бадиров, милициядин работникар, Келбали, Сейран-ханум, Шамсият ва масабур сад садахъ галаз ва гругъ-гругъ хъана рахунар ийизва.

— Зун гила гъавурда акъуна,— лагъана Нине-ханума.— Угърияр ттаб я Женнет амач. Зи руш чуьнуьхна. Гваз катна! Агъ Нямет лугъудай габач! Юлдаш Петров, вуч клантлани ая, ам зи гъиле ттур. За къве сара къуна адан сурлумпл атлуда. Агъ залум! Чларар вилериз атанвай малкамут!

Ахпа ам Абдулал элкъвена.— Я лам алад, лам ахлад! А ви дуст малкамут гъинава? Бес ихътинбурни крар яни? Атай хъфей къванди чапхунчияр я. Эхир мус жеда? Мет-къил гатада!

Бадирова Нине-ханум секинар из чалишмишзава. Амма ада клусни яб гузвач. Ва, са къатда Нямет беабур ийизва. Пашадлайни гъада фитне авуна лугъуьза.

— Вирида Нямета хъиз,— лагъана Бадирова,— дубъвал патал женг члугунайтла, дубъня фад къени жедай. А Паша гъихътин кисай аламат ятла, чаз чир хъанва.

Бандитар хвена, Советрин власть маса гун ви патав лап хъсан дугъривал я. АвтГам аку!

Милиционерди вилик кутуна тухузвай рехи чуру квай фекъи къалурна.— А фекъидин подвалдай пуд араба ацлай яракъар хканва. Пашадиз абурукай виридакай хабар авазвай. Эхирки, илан, гъа илан яз амукъда.

Х. ЗАРДИН КЪИРМАЖ

Къуьнел винтовкани алаз Нямет хтана. Ада командирдиз честь гана, ихтияр къачуна лагъана:

— Товарищ командир, тфенг акъатна. Зун ахварай аватна. КилигайтГа, Нине-хануман багъдай катзавай инсанрин къарантуяр акуна. За абурун гуьгъуьниз чукурна.

— Дуьз, а бур багъдай катна, — лагъана часовойди

— Чидач угърир ятГа, я туш бандитар, абуру,— давамарна Нямета,— заз акваз-аюваз чхурдиз хкадарна. Зани хкадарна. Виняйгъуз лап рувал къван фена зун. Мад фидай чка амачир. Ахпа зун гъавурда акъуна: абур чхурдай виниз фин хъана. Куьне ракъурай красноармейцияр чхурдай винелди фена.

— Женнет гъинава? — жузуна командирди.

— Адакай заз хабар авач, товарищ командир.

— Гъа бажат ваз хабар авач!—къвалай рахана Нине-ханум.

Кере хеб геж уях жедайвал, гила Сейран-ханумнл чГалал атана. Нине-ханумахъ злкъвена ада жузуна:

— Ина вуч хъанва? Женнет гъинава?

Бикедин ччанда мадни цлай акъуна. Ам адаз чапрас килигна.

— Чидач... Жегъеннема! Вунани гила зи кайи лекъерал къел кВахзава.

Командир Петров теепача я, ва фикирлу я. «Вун чи лап хъсан боец я. Амма исятда вахъ инанмиш хъун лап четин я». Женнетанни Няметан алакъайрикай адаз хабар авазвай. И барадай ам Няметахъ галаз са шумудра раханвай

Мусаватдин Азер'байжан азад авун лазим тир. Армия вилик чГугвадай вахт мукъвал хъуни командирдик мадни тади кутазвай.

140

- Ревтрибуналдин вилик акъвазайла ваз хъсандиз Чир жеда Вуна чи Красный Армия къацГурзава. Вун сеbeb яз чи армиядиз рушар гваз катдай чалкечир бандитар лугъузва.

Нямет намусди тГушунзавай. «За ттаб вучиз авуна? Ттаб низ ийидай затГ я? Анжах душмандиз, ам алдатмишарун патал. Жуван командирдиз ттаб ийиз зун гъакъван алчах хъанвани? За ачухдиз эркеквилелди лугъун лазим я. Советрин власть патал за гуьгъуьллувилелди дявейизва. Гвардеецдиз кутуг тавур ахтин уьзукъаравал завай къабулиз жедач. Зун жегъил я, бес заз кГан жедай ихтияр авачни? Зиди халис кГанивал я. Зарафат, яганат туш. Женнетан са чГарчГиз- зарар гудай чкадал зун, жуван ширин ччан гуз гъазур я».

Гъарайдиз феи красноармейцияр гъакГ хтана.

— Товарищ командир! За гваз катай касни авач! — лагъана башламишна Нямета.

Куз-куз рахазвай солдатдихъ вирида яб акалзавай. Сейран-ханумал лагъайтГа, звал къвезва. Неинки Няметан рахунар, гъатта ам акун бес жезвай. Вучиз лагъайтГа, ада Паша дустатъда тгунни гъадан кар яз гъисабзавай.

—• Вуу! — гъарай акъатна адай. — АкГ ятГа Женнет солдатрихъ галаз катнани! Ахтин чалкечирар чаз герек туш.

— Я кицГин руш! Вуна садра, вуч лугъузватГа яб акала! ТГуь, тГуь! — авуна адан гъуьлуь...

— Я аламатар! — Шамсията тажубвал авуна. Чи дач ам Сейран-хануман туьнтвилел ийизвай тажубвал тиртГа, ва я и жезвай вакъиадал.

— Женнет хуьквезва, — гъарайна са ни ятГа. Адал кГвализ хъфей ам ксе гваз хтана. Келбали адан гъа вурда акъунвай. Ада бике къаз чалишмишна. Амма анагар хъанан.

— Ма, ви пухча! — ксе Сейран-ханумал гаадарна. Куьн гъихътин керкияр ятГа, заз фадлай чизвай. И зи виликай квакв!

Къве дишегъли хъуртал женгиниз экъечГнавай кГекериз ухшар тир. Тажирдин папа «лишанар» авай ксе ва'хчуна. Капан юкъвал гъуд гъалчиз жаваб гана.

— Солдатрихъ галай гъа руш галаз къий вун! Куь беглерин мурдарвал чазни чизва. Келбали, хъша! Ам тахъуй, цуьк хътин им хъуй! — Шамсият къалурна.

■— Дуст лугъуз а шапидини зи рушаз фур эгъуьн-завайди заз чизвай. За адаз гзаф лагъана, зн ван хъанач. Шамсият ханум, вунни инай квахъ А паркбул Паша ваз хуш гьалалвилелди хъурай!

Сейран-ханум вилик кваз Келбалини Шамсият хъфизва. Келбалиди арабир къулухъ вил ягъизва. Нямета вичии рахуи давамариз башламишна. Бейхабардиз акъатай тфенгри адан рахун мад акъвазарпа Штабдин телефонди зенг яна. Адахъ яб акалай Абдула яргъи шнур галай трупка айвандал алай командирдив вугана.

Трупка къачуна ада лагъана: — Командир Петрова яб акалзава... Вуч?... Бандитри суъруьдал вигъенва?... Исятда!.. Анихъ тухвана Абдулаз тапшуругъ гана, честь гана феи ада командирдин буйругъ тамамарна. Балкандан алайбурун десте бандитрин гуьгъуьниз физ кванчин хъанвай. Къушун командирдал вил алаз акъвазлавай.

Сятдиз килитай Петрова Бадирюваз лагъана: Къушун вилик члугвадай вахт хъанва. Зун фена канда, — Нямет дустагъ авун ва месэла ахтармишна кар ревтрибуналдиз вугун адал тапшурмишна.

— Женнет хуьквезва, — гъарайна са ни ятла. Адал гуьрчехъандин парталар ала. Ва къуьне тфенг ава. Муькуь къуьнел сикл ала. Командир Петров акъваз хъана.

— Товарищ командир! — мад башламишна Нямета, тмимил сес хкажна хъиз, уьткемвилелди. — За гваз ка тай касни авач! За ачухдиз лугъуда. Сенвиз Женнет и дагъдилаи анихъ галай чи хуьруьз ахкъудун зи муррад тир. Вучда? Агакънач. И тахсирдин жаза члугваз зун гъазур я.

— Лап дуьз я! — адан тереф хвейи Женнет командирдихъ галаз къилди рахана. — Ам чи къведанни икьрардалди ийизвай кар тир. Диде саклани зи гъавурда акъунач. Ада зун такланз-такланз, дуьгве хъиз тажир Келбалидин гададиз маса гузва...

Нине-ханум вичин гъиле авай патахъ шуьшка акъудна рушал тепилмиш хъана. — Вун текъена за дуьнедал фу недач! — гъарайна ада. Амма красноармейцийри ам агакъарнач. Къуна.

— Я диде, я ччан диде, ваз вуч хъанва?

— йифди солдатрихъ галаз валара гъахъайди вун

хъайила, заз вуч хъанва лугъузвави? Я арсуз! Вун дуьнсдиз гыл ччпн алаз экъечлзава? Нине-ханума вич футкъурмарна. Амма гуж акакънач.

Къушунди рекъе фидзй марш ягъизва. Петров Бадирован гъил къуна, Женнет гъадал тапшурмишна физва

— Товарищ Петров?! — гъарайна Женнета. — Тавакъуйда, зун куь чаетуниз къабула. Хъултухдай акъудна арза адав вугана.

Инсанар хъана гъайран. — Вуна вучзава? — лугъуз, — я ччан жейран! Мад ана гъикл хъанатла, анай акъатпгч зи къил. Акурди сад хъана, ладу балкандин фиридал алай Женнетан гъил...

^Нямета адан гъиле авай твал акъудна. — Ма, ваз лайих я! — лагъана. Зардин къирмаж вугана. Адал Няметан твар кхъенвай. Ам гваз Нямет Махнодин, Врангелан ва Деникинап аксина женгерии пуд йисан рехъ фенвай.

Октябрдин лепеди, кланивилин ялавди ам пурариз хкажна. Дидедиз сагърай лагъана ада вичин гъил гозурна.

Нине-ханумахъ амачир аман. Шуьшка вахчунвай ва хъиле ам гъелекнавай. Адавай акъвазиз жезвачир клвачел. Чпарар чклана суфат аламачир вичел. Балкандан хкаж хъайи велед акуна. Дидевилин гъисс клвидаказ рахана. Адан вилерлай хат-хат накъвар авахъзавай. Вич виняйгъуз гуьргъуь жезвай. Гъилер яргъи аьуна. Ада клевиз гъарайна.

— Я ччан руш! Женнет!

0170
XIX

co

ЦУН ЛАВАШ

Кызе стха: накъан рабочий, къенин солдат Алискер ва къенин ученик, пакадин рабочий Мирзевала Дербентдиз агакъна. Мирзевала вичин фикирдалди гена хуьре туп-лаш къугъвазмай. Гагъ ада вичин гъвечӀи стхадихъ галаз къулав ацукъна, акадиз яргъи ийиз, къаю яна, яру хъанвай бацаяр чимзавай. Къулан пата акъвазарна акъугъарай фан хъвехъ гъвечӀи стхадихъ гзлаз пайна незвай. Кередин гичин къилел акъалдарна, къайи мурк хътин яд хъвазвай.

Гъинихъ килигайтӀани аквазвайди кӀвалер я. Чебни къакъан ва гегъенш пенжерияр авайбур. Кефердихъ фенвай ракъинал гуьзгуьйри цӀарцӀар гузва. Чпи» кӀвалин, фадлай янавай ччарчин хъпи хъанвай «вечрен вил» къван дакӀар рикӀел атана, гадади вичин фикирдай ихътин суал гана:

ч— Яраб ибуруз икъван шуьшвяр гъинай жегъизватӀа?

Шегъердин генг куьчейрин къве патани къакъан ттарар ава. Абур къецӀил я. Агъадалди, винелди физвай инсанар къалин я. Амма кӀуфук хъвер квай, гумрагъ са касни аквазвачир. Кардик квай улакьдин ванерлай гъейри маса сес авач. Шегъер: неинки ччинар атӀугънавай инсанар, гъа жуьреда рехи кӀвалер, пешер кӀвадарнавай ттарар, вири ясда ава.

Тахта-базардин цлан кӀане ацукъна Мирзевалади, яргъи рехъ фена гацум хъанвай кӀвачерлай шаламар хтӀунна. Руквар авадарна, абур тади квачиз ахлукӀзавай.

— Юуз кван,— лагъана чӀехи стха Алискера. Шинелдин винелай кутӀуннавай гъаркъуь чӀул чӀугуна, къилел алай, пеле вад пипӀен гъед авай, япар квай

женгери кьилиз чимна.— Вокзалдал фена кIанда, поезд кьведай вахт жезва,— алава хьувуна.

Кьве стхани Ленинан тIварунихъ галай куьчедай-гьуз рекье гьатна. Мирзевала рапунихъ галай гьал хьиз Алискеран гуьгьуьна авай. Адан вилер и пата-а пата кьекъезва. Сив ахъа тир, амма аникай адаз хабар авачир. Зарб кваз физвай Алискеран военный чекмейри мостовойдик ван кутазва. КьелечI шаламар алай кIвачериз экьисай кьванцел гьалтайла тIар жез, Мирзевалади арабир татаб жез кьецIи ийизва. Адаи кьуьне авай куьгьне гьебедин хел ккам кьачунихъ галаз далудал кьугьвазва. Вокзалдал агакьна. Кьве рельсоинал алай, кьацу шир янавай кIвалерин мягьле акваз-акваз, келледал гум алаз фена.

— Гьайиф, са декьикъа геж хьана,— лагьана Алискера поездин ттумуниз килигунивди. — Гила кьведайди, яраб гьим жедатIа?

Кьушундин эшелон атана. Ам Огнида акьваздайди тушир. «Гила гьикIда?» фикирна солдатди. Алискер Iа и эшелонда акьахна кIанзавай. Адаз маса чара авачир. Ганвай муьгьлетдилай гзаф вахт авун хьайитIа кьушундин дисциплина чIурун жезвай. И дяведин вахтунда ам са рахунни алачиз дезертырвал яз гьи сабдай.

— Пакадалди инал акьвазна хьайитIа вун дакьуда. Гьа и рекьин кьирех кьуна алад. КичIе жемир, вак кядай касни жедач. Огни и рекьин чапла пата ава. Сифте гьалтдайди гьам я.

Алискер гьвечIи стхадиз сагьрай лагьана яру вагондиз хкаж хьана. Поезд фена, ада Алискер тухузвай. Гьиниз? Аникай ада хабар кьазвачир. Лап яргъаз акьатайлани чIехи стхадин рикI Дербентдин вокзалдал тур вичин гьвечIи стхадихъ галаз амай. Тек хьанвай Мирзеваладиз дуьнья ичIи хьана. Кьариблук, егьивал зарафат туш. Гададин рикI сугьул хьана. Ада чIехи стхадин гафар эзберзавай. КIвале авай дарвал акур Алискера адаз лагьанай:

— Мирземегьамед дуьшуьшдик акатнава. Дахни диде кьуьзуь я. Зун фронтдиз хьфизвайд я. ГатIан пипени кьиф кьугьвазва. Гила, стха, ви кIелунар бес я. Огнидиз фейила зун валай чIехид тушир. Вун гьаниз агакьарна зун хьфида. Ахпа вуна и гьвечIидини (кисна ацукьна яб акалзавай Темирхан кьалурна) гьаниз

твах. Белки акьван чIавалди Мирземегьамедни хуьквен, вуна гьикI лугьуда?

ЧIехи стха Огнидиз гьикI акьатнатIа адаз чизвай. Хуьруьн школа куьтягьай Алискер Буйнаискийдиз кIелиз фенай. Урус чIал тийижиз адавай рабфакда кIелиз хьаначир. Огнида ФЗО ава, ана кIелизни жеда, кIвалахизни лагьай ван хьайи гада гьаниз фена. Мир! хьтин зирек жегьил ичIи твакI хьиз элкьвена кIвализ хуьквеч хьи! «ФЗО-диз кьабулзамач»,— лагьанай адаз заводдин кадройрин отделдай.

— ЯтIа, зун кIвалахдал кьабула,- тIалабна Алискера, цаз хьиз тик акьвазна. Жендекдиз гьвечIи ятIани, чиг аялдин зиреквили кадройрин отделда авайди хуьтуьларна. Ва гададиз ФЗО-дин кьапу ачух хьана Гьа икI кIелна ада заводда кIвалахзавай. Ватандин чIехи дяведи Алискеравни шинел алуькIиз тунвай. Ги ла ам хер сагьар хьувуна, госпиталдай ахьайна, кIвалел кьил чIугуна, мад дяведиз хьфизвайд тир.

— Зун рази я,— лагьана Мирзевалади «зун адалай усал яни?» фикир авуна.

Гила Мирзевала рапунихъ галай гьалвиле амачир Адакай рабни хьанвачир. Алискера вичиз лагьайвал ада ракьун рекьин кьерех кьуна камар кьачузвай. Симинин ттарарин жерге, кьушаба рельсер вилиз аквадай кьван кадиз фенва. Гада виликди фирдавай абур мадни яргъа жезва. Ада симинин ттарар гьисабиз башламишна. Сад... вад... цIуд... кьад... яхцIур... виш... Мирзевала адан гьисабунар далудихъай ва виликай кьвез физвай товарныйри акьвазарзавай.

Агъа пата кьацу тав акьатнавай Каспиядин лацу лепейри гададиз гуя «сефер хийирлу хьурай!» лугьуз гьил юзурзавай. Вини пата чуплах ттарарни багьлар, риши чIуьллерни тамар гуя ахварин хиялда ава. Мирзевала фена, фена, гена рекьин а кьил аквазвач. Инсан, иллаки пад кьерехъ такур аял тек хьайила, вични таниш тушир чкада рехъ мадни яргъи жеда эхир.

Фена, фена, са багьда авай кьазма акур гададиз вичин хуьруьз мукьва жезвайд хьиз хьана. Амма адан хуьр, кIвал лап яргьал хьанвай. ЯтIани кIвале амай, сефил хьанвай дидени буба, гьвечIи стха адан фикирдай акьатзавачир. Абуру ам куьчедиз кьван рекье ттуна, бахтлуу хьурай лагьанай. ЧIехи стхадин гардандагьатайла абурун вилерлай хат-хат накьвар кьвезвай

Школада вичин юлдашарни адан рикIел къвезвай. Вич Огнидиз финал пехилвал авур, вичихъ галаз са скамейкада ацукбай Рагъиматни адан фикирда авазвай. Рагъимата лагъанай:

— ГъвечIиз амаз шегъерар аквазвай вун бахтлу я.
«Яраб Алискер гила гъиниз акъатнаватIа?» фикирна Мирзевалади.

Хурушум жезвай. Вилик квай рекъел ччилин цфе ди вичин къали чIугуна. Гада акъвазнавачир. «йифс гъатзава. И тийижир чуълда йифиз амукуьайтIа зи гъал гъикI хъурай?»—фикирди къурху кутунвай ада тадп къачуна. Гагъ адаз къулухъ элкъвезни кIан жезвай. Амма гъиниз? И гъендевра адахъ рикI кудай аманви авачир Мирзевала тайин тушир къисметди анжах вилик чIугвазвай. Яраб ам гъихътин къиюмет ятIа?

Гележегдик кутазвай умудди адан таза рикI кIуба нарзавай. Ам квердавай мадни зарб фена. Ада вичин эвичIзавай нерни зарбуналди шиткизвай. Эхир лал къенвай куьчедиз акъатна. Жуфт акъалтнавай къалпагърин, куьрсарнавай чIулав пердейрин хъиткъеррай эквер аквазва. Инсанар гъеле ксанвачир. Каспиядилай къарагъай тару ччилел алай къали тухвана. Цава кIватIи-кIватIар жезвай цифедик акатиз хкатзаваи вацра галадиз къуд пад са гъал къалурзава. Гъа и арадани Алискеран гафар адан рикIел алазвай. Ада лагъанай:

— Огни хъсан чка я... Вакай устIар жеда...

Бес и хъсан чкадиз аял мус агакърай?

«Гъиниз фида, йиф акъуддай чка нивай тIалабда»?
— фикирди ам куьчедал акъвазарна. Инаг гъи хуьр ятIа адаз чизвачир.—Са кар гена хъсан я. Ина чи хуьре хъиз къадай кицIер авач,— лагъана ада, вичи-вичикди Къайи гар квердавай къати жезва. Мирзеваладин гъекъ алай жендек рекъизвай. Санжуяр къазва. Ам бахта-бахт лагъана, рак гатун патал са кIвалихъ фена. Ина кIвалер адаз чидай, хуьре авай хътинбур тушир. КIвалерин пипIехъай инсандин къаранту акур гада акъваз хъана.

— Вун вуж я? — жузуна адаз м^къва хъайи касди урус чIалалди. Ам юкъван яшдин итим тир. Йифен бере, векъи сесиналди рахуни вичин таъсир авуна. Гада кхунна, гуя ада чIуру ккам къачузвас акуна, са ни ятIа гъарайна. Гена бахт хъана. Адагъ галаз рахайди

заводдай хуьквезвай шуьшеяр ийидай цехдин устIар юлдаш Баламетов тир.

— Дядя, я, я, — жаваб гана гадади зурзун кваз. Амай гафар урусдалди гъикI лугъудатIа, сакIани адаз чир хъанач. Хуьре дидед чIалалди анжах вад класс куьтягънавай аялдиз урус чIал гъинай чир жедай къван? — УстIар фикирлу хъана. Ада гададай вил акъадарзавай. Уьстуь-башидиз: куьгъне шапкадиз, тIапIгIапIар хъяйнавай парталриз килигайла «ам ф\ квахънавай» пацан я. Амма адан гъебедин хиляй экъиснавай дафтардини ктабди ва бегъем жаваб гуз хъаначтIани хъуьтуьл рахуни — ваъ, акI туш, — лугъузвай.

— Огни, Огни,— алава хъувуна Мирзевалади са тIимил кисайдалай къулухъ ахпа.

— Ингъе, гъа им Огни я,— жаваб гана юлдаш Баламетова.— Вахъ ина вуж ава?

Мирзевала гъавурда акъунач. Ахпа устIарди гада Iъилин ишарайралди гъавурда тваз чалишмишна. Хъанач. Аял язух къвезвай ам сакIани тахъайла азербайжан чIалалди рахана. Гена хъанач. Гила ада лезги чIалалди жузуна:

— Яда вун лезги яни?

— Эхъ, ччан халу! —тададин рикIик гар акатна. Гила ам ачух хъана. Ада вич иниз гъикI акъатайд ятIа куьрелди лагъана. Вичихъ ина аманви авачирда кайни хабар гана.

Юлдаш Баламетова гада вичихъ галаз кIвализ ху-тахна. Къати дяведин и атIугъай йикъара Огнидиз ихътин чара атIанвайбур атунар гзаф жезвай. «Агъ нефе къаних, ипсафсуз залумар!» — фикирна устIарди. — Куьне дубнья кашал гъизва хъи. Вилел нагъв алачир хуьр-кIвал амач. А мурдар фашистар терг ийиз фенвай ви чIехи егхадин гъ/рметдайни за валай гъил алуддач, ччан бала».

КIваяе экуьник гададин акунар ва зирек рахунар устIардиз бегенмиш хъана. «Вижевай гада я. Вил алаз, гъил алаз авуртIа, яц хкатдай жунгав я», — фикирна ада.

— КIвалах жедалди зи кIвале яшамиш хъухъ, бала. Архайндиз ксус,— лагъана Мирзевала кроватдал къаткурна. Кроват адаз сифте аквазвай затI тир. Вучиз лагъайтIа, къепIинай акъатайдалай къулухъ хзан

вири ччилел, пирер авай бажгъандал ксузвай. Абурун квалеле гъич са чарпагъ, дарчин къванни авачир. «Парпилагда авай хъиз я» фикирна гадади.

— Ччан халу, вун ви мурадрихъ агакърай. Вун гзаф сагъурай. Вуна заз бубад къван гъуърмет авуна, — лагъана ада Баламетоваз.

Югъди рехъ фена, зулун къаю яна галатнавай гада гъясатда ахварал фена, йифди ам рекъе хъана: гагъ ам палчухда аклизвай, гагъ мичи яз рехъ алатиз физвай, квач цуътхуъниз алукузавай, арабир сив ахъайна къвезвай жанавур адан вилерикай каразавай. Ам гъарай акъатна ахварай аватна. Килигайтла, ада къве квачни кроватдин къиле авай ракъун тларара акурна илисзава.

Жавандин дердиникай хабар къур рабочийди ам пакамаз заводдин кадройрин отделдиз тухвана. Мирзебала ФЗО-диз къабулна. Адаз общежитиеда чка гана. Столовойдихъ гилигна, фан карточка гана. «Ажеб хъаначни Баламетов халу гьалтна. Тахъайтла, инрай за гъикI къил акъуддай?» фикирна, кар туькIвена, шад хъанвай гадади.

ФЗО-да ва общежитиеда ам хътинбур гзаф ава. Ина, ваз кIандатла, вири миллетрикай ава. Абур, журба-жуър чIаларалди рахазвайтлани, Мирзебалади хъиз кIуь-цуруди дадмишнавайбур тир. Абур сад-садан рикIиз чими я.

Пакад йикъуз Мирзебала юлдашрихъ галаз заводдиз фена. Заводдин гъаятди адан хуър алай къван чка къунва. Санал къизилдин рангунин къумадин гъанбарар ала. И къум автла яру вагонра аваз Ачи-Судай гъизвайд я лагъана са гадади, ракъун рельсерал алай вагонар къалурна. Къум машинри сафунай ягъизва, руг къунбак-кесек хкудзава. Ахпа еке лекъвера запундай чуьхуъзва.

— Аку, гъикI каф алаз, хъутIкъутI ягъиз ргазватла, — алава хъува юлдашди. Мирзебала и гададин рахунрилай адан гъилин ишарайрин гъавурда гзаф акъазвай. Муькуь чкадал, къав алай къурук къумадик акадардай рехи къванер регъвезва. — И доломит, — лагъана муалимди а къванер къалурна, Орджоникидзедай гъизва. А патав гена къав алай яргъи къурук къванцин цIивин регъвезва. Абур регъвезвай машинри гъаятда чIухруприн ван ттунвай. Ви хиял я, ина са

рамаг балкIанри шекер незва. Машинрай рехи ва чуьлав гъуър авахъиз, абурун вилик гъаибарар жезва. Са шумуд ккамуни а пагал къум, рехи къванцин ва цIивиндин гъуър какадарзава. Сив ахъа хъана тамашздавай Мирзебала фикирлу хъана:

— Ибур кквез герек я? Яраб гъа и рукварикай шуъшеяр ийизва жал? ГъикI?

Жавандин рикI дарих хъана. Ам юлдашар гъана амаз гъаятдай экъечIна. Къве пата квалер авай куьчедайтуз фена. Зулун икъи палчух авайтлани ам хуьруьн куьче хътинди тушир Гъяркъуьди ва яргъиди тир. Квалер еке пенжерар авай, къаварал ракъ, шифер алайбур я Къе заводда ва куьчеда акур къван инсанрик са касни Мирзбаладиз чидайди квачир. Ятлани абур рикIиз чими, аялдиз ччин ачухдайбур тир. УстIар Баламетовалай гъейри адан чIал чидай касни адал гьалтнавачир. Ам анжах вич-вичик рахазва. Гада фикирдалди гагъ хуьре, квалеле, гагъ школада, гагъ гележегда вичи кIвалахдай, гъеле гъим ятла тийижир цехда жезвай.

ФЗО-дин ученик Мирзебала къвердавай вири цехрихъ галаз таниш хъана. Ингъе ванносварочный цех. Ина — еке дараматдин юкъни-юкъвал чIехи гъамбарар къван тIарунар ала. Ибур винел падни кIевирнавайбур я. ТIарунрин анжах къваларай туьквенар ава. Туьквенрай цIун икъи хешил аквазва. Вич гъа ина къум цIурурзава къван. Я кIарас, я цIивин, я нафт авачиз, къулаз чIугунвай турбайрин къиликай цIай кузва, хешил ргазва, адакай чIун галай цIун тини жезва.

— Валлагъ, им къариба цIай я, — лагъана жегъилди.

— Ам газ я, — жаваб гана устIар Баламетова. Гада гъавурдик кутуна.

Мирзебаладин амле (эми) Къази мегъамеда авур ихтилат гила адан рикIел хтана. Къази мегъамед чубан тир. Са йисуз паракрин хперни гваз, ам серкер яз гъа и Огнидин чIурал къишлахда хъанай. Хуьруьз хтайла ада лугъудай:

— Чидач вуч аламат ятла, чи лапагар авай чуьл са тIимил згъуьнна цIай ягъайла гъинлай хъайтлани хкахъ тийиз кудай я.

— Вучатлани анаг шейхерин яйлах я. Тахъайтла,

ам жери кар туш,— жаваб г>дай яб акалзавай адан муьруьд стха Саруханди.— Мад аниз хъфена кIандач, хата гуда.

Мавгуматди вилериз руьхъ янавай Сарухан кк-мунин кьилиз бисмиллагъ, астагъфируллагъ лугъузже-дай. Вичин къуд пад ттапан ччинерри, ва шейтIанри-ни иблисри кьунвай ам гъамишанда вагъшивилин фи-кирриң есирвиле авай кас тир.

— Бес шъшеяр гъина ийизва?— жузуна гадади устIардивай.

— Ингъе,— устIарди къвед лагъай мертебадиз хкаж хъанвай къулу миларадин арадай винелди чIугвазвай цIун лаваш къалурна. «Им хинкIардин чкал хътинди я», фикирна гадади.

Ахпа устIарни ученик пчинин патавай хкаж хъан-вай ракъун муькъвел экъечIна. Ана автоматдин улакь-ди цIун лаваш анихди чIугвазва. Къвердавай рекъиз-вай лаваш къацу жезва. Къвед лагъай мертебада са касди ам атIузва. Къерехар хкатIава. Шуьше гъазур хъана! Шуьшедин листер гена анихъ ракъурзава. Ах-па анихъ галай кIвале листер ящикра твазва.

Гилад Мирзебаладин вилер ахъа хъана. За гъа ицехда кIвалах ийида лагъана къетI авуна ада, гуя адаз вири чир хъанва. Яз акI тушир. Ва гадади вичин фикир ачухдиз лугъудаи жуьрэтни ийизвачир. Зул акъатна. ХъуьтIуьн юкъвар хъанвай, къеце пад лацу тир. ХъуьтIуьн аязди телеграфдин симерив кIуьвв-дин уьфтер ягъиз тазвай. ЦIийи чкадихъ ва цIийи юлдашрихъ галаз са гъал вердиш хъанвай Мир-зебаладин хъвер акатнавай кIуфуни уьфтер ягъизвай. Егъивал хкатна, виКегъвал акатнавай ада хуьре авай гъвечIи стха Темирханни вичин патав хкана. Ам гъве-чIи тирвилай ФЗО-диз къабулначир. Гилад Мирзебала-дикай раб, Темирхандикай рапунихъ галай гъал хъана. Алгъвандин цуьквер акъатна. Хъуьтуьл гъава къвердавай чими жезвай. Нянихъ общежитиедиз хтай ученикри пенжерияр ахъайна, дагъда гатфарин гуь-зелвиликай ихтилат башламишна. Къацу векъер къайи булахар... Ахпа абур Огнидал хтана. «Огни ял къадай къван чими чка я. Са тIимил вахтунлай чна мез вигъи-да. Им хъвадай бегъем ядни авай чка туш...» лугъузвай ФЗО-дин ученикрин рахунри Мирзебала фикирдик ку-туна. «Бакудиз фейитIа гъикI жедатIа? КIвачихъ ша-

154

лам Iалай верч хъиз, гъвечIиди гуьгъуьна ттуна зуп Iьиниз фида? Зун ана гуьзлемишзавай вуж ава. ГъикI ятIани жуваз таниш чка хъсан я. Яраб Алискер гъина-ватIа?..»

Польшада, Германияда, Чехословакияда, Венгрия-да дяведин цIаярикай хкатна Алискер иоятда Болгари-ядиз акъатнавай. Ада дяве куьтягъ хъайила вични Ог-пидиз хуькведа лагъанвай.

«Алискер хуькведалди зун санизни фидач. Темир-ханни кIвачел акъулдна кIанда. ЦицIиб галай фере хъиз зун гъиниз фида?»—фикирна Мирзебалади. Хуьре амай диде-бубадиз куьмек гунни адан фикирда авай. Санал бине къуна кIвалах тавуртIа, амни жери кар тушир.

—• Къез маса кар амачни? — лагъана кисна яб акалзавай са маса гадади.— Дяве куьтягъ хъурай сад-ра, ахпа тамаш. Къез кIандатIа, гъич са чкани къе акурвал амуькдач. Адаз Советрин власть лугъуда гъа. Клубда чи самодетельностди концерт гузва. Ша, та-машиз фин.

ФЗО-дин ученикар клубдиз фена.

Концерт башламишдалди гадаяр цлакай куьрсна-вай клубдин кIвалахрин пландихъ галаз таниш хъана. Дуьньядин гъаларикай лекция. «Халис кIанивал» ва масабур.

— Зун гъар няниз клубдиз къведа,—лагъана Мирзе балади.

Концертдилай гуьгъуьниз жегъилрин къуьлер баш-ламиш хъана. Са руша хкатна къерехда акъвазнавай Мирзебаладиз вичихъ галаз къуьл авун теклифна. Заз къуьл чидач лагъана ада пашманвилелди. Регъуьвили адан ччин яру авуна.

— За ваз чирда,—лаIгъана руша, гъил къуна, ам галчIурна. Мирзебалади зирекдаказ камар къачуна Адан кIвач арабир рушан кIвачел алуькзавай. ЯтIани ада гада ахъайзавачир. Гуьрчег ва шад руша вич къуь-луьник кутун адаз хуш хъанвай. Амма вичин кIваче-рикай адаз хъел къезвай. «Я дабакъ хъайибур, куьн адан кIвачерал вучиз алуькзава, къез къегъят хъанва-ни? фикирзавай ада. Муькуь патахъай ада ам гъясуз руш яз гъисабзавай. «ТахъайтIа, тийижирдаз къялуь-ник атун теклиф ийиз жедани»? Амма рушан мезегудаи

рахунар, успагъивал ва ргазвай вилер адак кужумзавай. Мирзевала къвердавай кардин гъарфуна гъатна Гила адаз гъар са цехдин кваллах таниш хъанвай. Ин-гъе симинин изоляторрин цех. Ина ракъун яргъи лаш пчинин туьквендай сухзава, алчударзава, адан къилел цун тини кватI жезва. Ам гъана кIалубдиз вигъизва. КIалубдин къилихъ галайда ам мангенайра чукъуьзва. Изолятор гъазур я! Муькуь пчинай чIун галай цун тини авахъзава. Автомадин улакьдаллаз къевезва. Вини къилиз акъатдалди адакай шуьшедин къаябар жезва. Са кIвале листерикай атIай, герек амачир кIусарикай къуд пипIен плиткаяр ийизва. Абуруз Марусяди (Мирзеваладихъ галаз къуьл авур руша) шире ягъизва.

- Ваь,— лагъана жегъилди,— за анжах шуьшеяр ийидай цехда кIвалахда.

Ада устIар Баламетован гъилик кIвалахиз башла-мишна. Кар чидай устIарди жегъилдин къадри аваз муькъуьфдалди адаз кар чирзавай. Юлдаш Баламетова жегъил рабочий пчинин тIуьквендин вилик тухуз, ам са агъзурни вад виш градусдин чимивал авай жегъен-немдин сирерин гъавурдик кутаз хъана. РикI алай кардал хъайила инсан ашкъида гъатна зирекни жеда эхир. Са шумуд варз алатна устIардиз акуна хъи, жегъилдин винел вичи чIугур зегъмет бад-гъава фенач.

— Зи чка къадайди жезва,— лагъана Баламетова шадвилелди жегъил рабочийдин далудиз кап яна. Мирзевала вичин куьмекчивилел эцигун цехдин начальник-дивай тIалабна.

УстIардин куьмекчивилин везифадив згечIай Мирзевалади устIарвилел экъечIун вичин эвелимжи шартI яз вилик эцигна. Ада карда тIуб экъуьрзавай, вичин чирвал хкажзавай. Маруся кIвалахдин къизгъин вах-тундани адан рикIяй акъатзавачир. Са рикIи ам ар авачир руш я лугъузвай, муькуь рикIи ваь, ам вуча-тIани инра деб хъанвай кар я. Ам миьхи рикI авай руш я. Ада рикIе маса хиял авачиз заз теклиф авурт я лугъуз)вай. Гада акъалтIай фикирдал къевезвачир. Гъар гъикI ятIани Марусядин элкъвей, цIалцIам, яр гекъифнавай ачух ччин, къувур набатдин пIуззарар, успагъи нер, чрагъар хътин цIару вилер, бурма цIвел-лер адан вилерикай карлгзавай. Юкъван буйдин Маруся Мирзеваладин къвалав акъвазайла, а бур сад сада-

лай я къакъан тушир, я аскIан. Хур тIимил экъисна-вай рушан анжах юкъ шуькIуь тир.

КIвалахдилай хъфейла, общежитнеда абур муьк-вал-муьквал гуьруьшмиш жедай. Руш акурла гада рагъ-акъур, дакъанвай гуьнэ хъиз авагъдай. Амма адаз лугъуз гъазурай гафар лагъайтIа, Маруся гъалтайла адан рикIелай фидай. Гуя гада хъархъун ттарцин ял-так акатзава. Ада къвал чукъквез, анжах суалдиз жа-ваб гудай. Са оеферда, нянихъ элкъвенвай вахтунда кIвалаяй экъечIай Мирзевала къапа-къап Марусядал раст атана. Ахшам хийир, абат хийир хъана рахунрик кваз Марусяди — ша чун кинодиз фин,— лагъана. Жегъил рази хъана.

I Картинадиз тамашна хуькведайла гада адет хъан-вайвал киснавай. Адаз раосаз кIан тир, гафар жегъиз-вачир. Руша адавай жузуна:

— Вун гъамиша кисна акъвазда, захъ галаз хуь-нухъ ваз белки хуш туштIа?

Икъван ачух суалдиз гъакъикъи жаваб тагана ттум къекъуьрун мумкин тушир. Мирзевалади Марусядихъ галаз вичиз гзаф хуш я латъана.— Амма зун дишегъли-дихъ галаз рахунри ийиз вердиш туш. Регъуь я,— ала-ва хъувуна, хехини михер акъуддайвал чIугваз-чIугваз ва ара атIуз-атIуз.

— Вучиз регъуь жеда?,—Фикирлу хъана руш.—Угъ-ривал ийизвач. Пьян хъана гъуьргъуьтI ягъизвач. Рекъяй фидай дишегълидин цен къазвач. Чун къвед са заводда кIвалахзавай юлдашар я...

Инлай къулухъ абур кинодиз, клубдиз муьквал муьквал физвай. Лекцийрихъ яб акалдай. Тамашай картинарин гъакъиндай сада-садаз чпин фикирар лугъудай. Марусяди Мирзевала маса рушарихъ ва га-дайрихъ галаз танишарна. Маруся сеbeb яз адан егъивал къвердавай квахъна. Ам ачух хъана. Заводдин жегъилрик ака^ьна, Марусяди лагъайтIа, вичивай га-дадин «ччандик гъисс кутаз, вагъши регъуьвал адакай хкудиз хъана» лугъуз шадвал авуна.

Ттаму-тгара къацу либас алукIна. Чуьллера Миг-рагърин халичаяр экIяна. Билбилар рахазва. Тебиат-дин дем къизгъин жезвай. Амма заводдин йифен сме-нада рабочийри гъа виликди хъиз ччинар атIугъна, ра-хун-луькIуьн квачиз, сас-сарал илисна кIвалахзавай. КIвалах къизгъин тир. Ам ашкъидилай гзаф душман-

дикай авай ажугъди къызгъинарзавай. Дяведин фронтдин пьалибвал далу патан чагук гъазурзавайди я, эхир. Радио! Вун ажеб хъсан зат! тушни! Дуьньядин къуд къиликай вуна инсандиз ксай мисикни хабар агакъарда. «Дагогни» заводдизни гъа и йифен бере ада хабар гана. И цийи хабарди рабочийрин атлугъай ччинар алахъай гуьлуьшан йикъаз элкъуьрна. Цун тини ишинзавай пчерин къилихъ гурлу капар яна, гьуррадин сесер хкаж хъана Сесерин гужлувили заводдин къавар хкажзавай. Мичли йиф экуь хъана. Къуд патахъай инсанар ахмиш хъайи майдан митингдиз элкъвена. Ина мукъвади яр-гъади амачир. Танишди, ччаради хъаначир. Вири са хзан-вахни стха, дидени буба хъана. Вири миллетар — члулав вилерни цлару вилер акахъна. Хъана къужахла-миш. Гъалибвал мубарак ийиз, сада-садаз темен гуз хъана тепилмиш.

Огни ажеб гуьрчег тушни? Дагъларини багълари адав къацу атласдин сижиф гутунва. Каспиядин лацу лифер хътин лепейри адаз кап ягъизва. Гъалибвили цицли авунвай инсанри шад суварар ийизва.

Клани даклан къачуз Дербентдиз фейи Мирзевалани Марута поездда акъахиз вокзалдал хтана. Хъуьтуьл шагъвар кваз ракъини цларцлар гузвай гатфарин йикъа инсан вичел члугъазвай.

— Поездда акъахун герек туш. Ша чун кIвачи-кIвачи хъфин, — лагъана Мирзевалади.

— Рази я!

Рушни гада ракъун рекъин къерех къуна рекъе гъатна. — Аман гъайбат гвачни! — лагъана гадади, дериндай нефес къачуна. — Зун Огнидиз гъа икI кIвачи-кIвачи, гъа и рекъай атайд я. Амма зи атун масад хъанай. Текдаказ, къуьне гъебе аваз. А чIавуз и шегъер, и дагълар, и гъуьл зи рикIиз гзаф савугъ тир. Гила заз и<бур къужахламишиз кланзава. Къала чун, са гиренда инал акъвазин. Тамаш, къуд пад гъикъван гуьрчег ятIа!

— Дугъриданни гуьрчег я, — лагъана руша клуфук мили хъвер кваз. Са жизви ахъа набатдин плузарри, са уьлчмедин лацу сарари, яр гекъифнавай хъуькъпери цларцлар гузвай. Гуьлуьз мукъва хъайи руша цуквал ацукъна цик гъил хуькуьрна. Ахпа ада гададиз стIалао хъичирна. Са стIал Мирзеваладин писпи хътин нории кIвенкIвелей кIвахъ хъийизвай.

— Чун сифте таниш хъайи вахт вя рикIел алама-

ни? — жузуна Марусяди. — А чIавуз вун бацли къваи егъи тир. Кхуниз акъваздай.

— Ваз гаф авач. Чухсагъул! Зун вуна жегъилрихъ галаз танишарна, виридан арада ттуна.

Рагъ къвердавай анихъ фена. Югъ серии хъана. Каспиядал мичIивал акъалтзавай. Жегъилар хъуьруьн, рахун кваз рекъе гъатна. — Аман Маруся! — лагъана Мирзевалади. Руш адан ччиниз килигна, ахпа ада къил агъуз авуна. Гъа икI гададвай гена вичин фикир лугъуз тахъана, абур кIвализ хъфена.

Пакамаз кIвалахдал фейила цехдин начальникди устIардин куьмекчидиз рикIелни алачир хабар гана лагъана: «Юлдаш Баламетов отпускадиз физва, адан чкадал вуна кIвалах авуна кланда.»

— Зун гъакъван дережадиз акъатнавалдани вуна? — жузуна ада са тIимил кисайдалай къулухъ.

Завод худда ттур сифте йисарин гъаларикай Баламетова вичиз авур ихтилатар адан рикIел хтана. Мирзевалади гъекъ кIвахъна физ кIвалахзавай.

— Кефияр гъикI я, хтул? — жузунай устIарди.

— Чимила гъелек жезва, юлдаш устIар, — жаваб ганай жегъилди.

— Агъа! Гъикъван лагъайтIани, накъандалай къе хъсан я. Къедалай пака мадни хъсан жеда.

Жегъил шаклу хъанай. «Къени гъа и завод я. Па-кани гъа и завод тушни?» фикирна ада.

— Ваз зун ученик хъайи вахтар акуна кландай, ах па ваз вуч аватIа чир жедай, — алава хъувунай юлдаш Баламетова. — А чIавуз и завода къе цех авай Са цехда устIарар бельгийцилр тир. Муькуь цехда — немсер. Абур чаз, советрин инсанриз шуьшедин кар чирун патал гъанвайбур тир. Са сеферда, и кар гъикI я лагъана хабар къурла устIарди, лезги чIалал рахазвай агъулви хъиз урус чIалал рахана лагъана: «Я авам, ваз лагъай кар ая. Анрай ви къил акъатдач!» Ахпа яб къуна акъажна. Чпи къачузвай советрин къизилрихъай къванни регъуь тахъана залумри кар чир-дацир. Са цехда кар энгел хъайила, муькуь цехдин устIарри капар ягъиз, шадвили хъуьруьнардай.

КIандатIа яшайишдин шартIар къачу. Исятда вун казармада яшамаш жезва А чIавуз чун къацIай баракра авай. Больница авачир. Азарлу хъайи рабочий арабада эцигна Дербентдиз ракъурдай. Амай крарни

гъа икI. Инал ша, и тIуьквен аку, а жегьеннема вуч жезватIа, гъа и тIуьквендай аквазва,— лагъана устIарди Мирзевала пчинин гьерекатдин гъавурдик кутунай.

— Пчинин сирдай ви кьил акъатнава. Шуьше винелди чIугвазвай рехъ-раж ваз чизва. Уян-буян хъайитIа «ВВС» (шуьшедин цIун листер винелди чIугуниз худ гузвай аппарат) ви кьуллугъда акъвазнава. Килиг, кар аку,— лагъана цехдин начальникди.

Зирек ккамар къачуна атай устIар Баламетова Мирзеваладиз вичин тапшуругъар гана лагъана: — Килиг гъа! Бушвал ийимир, смена гуьгъуьна амуьк таурай. Чи мажбурнема рикIелай ракъурмир.

— Башуьсте!..

Куьмекчиди устIардин ччин, я вичин ччин яру жедайвал авунач. Ада гила кьве къатан зиреквал авуна, вичин алакьунар къалурна. УстIар Баламетов кIвалахдал хтайла Мирзевала муькуь сменадин устIар хъана. Гила учителдини ученикди соревнование башламишна. КIвалах—къизгъин, жегъил устIардин зиреквал мадни йигин хъана. Мирзеваладин смена гъасил ийизвай шейинин къадарралди Баламетован сменадила вилик акатна. Им устIардин зиреквилелай ва алакьунрилай хъиз, маса себебрилайни аслу тир. Капитальный ремонтдай акъуднавай пчери энгелвал квачиз кIвалахзавай.

— Ученик учителдила артух жеда лугъуда. Зун гзаф шад я,— лагъана Баламетова шадказ.— Ам са ви ваь, зи кьилин винизвални я.

Юлдаш Баламетов, гьелбетда, гъахъ я. Учител бегъемди тахъайтIа, ада рикIивай зегъмет чIугун тавуртIа, ученикни дережадиз акъатдач. Са кар мадни ава, ученик вич зат! тахъайтIа, учителдин зегъметарни бад-гъава фида. И сеферда ученик учителдиз лайих авайди хъана.

Пчина, шандакъ квачиз, къумадикай цIун тини ишинзаваилани Мирзевала Марусядихъ галаз рахаз жедай. Ам гададин патав кIандатIа тахъурай. Чпин къекъуьнар, Маруаядин акахъунар ада тупIалай ийидай. Рушан шадвал ва хушвал гадади вичихъ галач хуьруьн школада кIелай вичин рикIиз чими Рагъиматан кьилихриз тешпигъ гъидай. Амма вичи гъуьлуьн кьере «Аман Марус'я!» лагъайла ам кьил ччиле ттуна анихъди финин мана адаз сакIани чир жезвачир. 160

«Яраб адаз зи хиял чир хъана жаваб гуз кIан хъапачир жал? ВучатIани адан рикIе маса кар ава. Яраб исятда Рагъимата вуч ийизватIа? Инсан чир хъун патал адахъ галаз са киле кьел тIуьна кIанда лугъуза. Зирбани тIимил ятIа лугъуда за. Ваь, гила за а регъувилер ийидач. Маруоядин рикIе авайди вуч ятIа чирда. Им интересни я, эхир!»

Акван чна гьикI ятIа, абуру сада садаз вуч лугъудатIа!

КIвалахдила хъфидайла Мирзевалади Марусядиз кинодиз фин теклифна. Ам рази хъана. Картинадиз килигайдалай кьулухъ рушахъ галаз ачухдаказ рахун къетI авунвай ада. Алахъай, михьи гъава авай нянихъ къацу паркда ацукъна ширин суьгъбет авун, гьелбетда, хъсан ял ягъунни жеда. Мирзевала, кIвализ хъфена, кIвалахдин парталар дегишарна хуькведайвал тир. КIвале лагъайвал базарда жедач лугъуда. И сефердани гъахтин гьал хъана.

Общежитиеда Мирзе'баладин кроватдин патав шинел алай са кас ацукънава. Рабочийри адахъ галаз шадвилелди ихтилатарзава. Темирханди адан вилик чай авай стакан эцигзава. «Им вуж хъурай!» фикирна рактарлай кам къачур жегъил устIарди. КилигайтIа, вичин чIехи стха Алискер. Ам шад ва гумрагъ тир. Дуьньядин тарихдин метлеб авай гъалибвилик вичин пайни кутунвайвиляи ам викIегъни тир.

Огни заводдай дяведиз фейи Алискер гила армиядикай азад хъанва. Ам гьеле хуьруьзни хъфин тавуна гъа иниз хтанва. Шад хъайи Мирзевалади чIехи стхадихъ галаз хуш-беш, чузун-качузун авуна. Буба-дидедин вах-стхадин, кIвалин ва хуьруьн намус хвена, Ватандиз вафалувал авур стха кутугайвал къаршиламишна кIанзавай. Мирзевала магазиндиз фена. «Къе гъич, Марусядихъ галаз рахаз жедач», фикирна ада. Руш акуна, адаз и яратмиш хъанвай гьалдикай хабар гана кIанзавай. Мирзевала кинодин вилик, тайинарнай чкадал акъвазна. Ам инз-анз къекъвена, къуд патаз килигиз хъана. Гила мад, гила мад къведа лугъуз фикирдик кваз гадади кака галай верч хъиз, инз-анз жез са къадар вахтунда жум чIугуна. Гьилел алай сятдиз килитай адаз акуна хьи, вахт лап яргъал физва. КIвале авай мугъман чIехи стхадихъай айиб жезвай. Эхир Маруся атанач. Цацарал алайд хъиз, секин

гушир гададин рикГиз мадни тIар хъана. «ВучатIани и Марусяди заз таб авуна. Ништа ам нихъ галаз сейрдиз фенатIа. И гуьзел макъамда ам кIвале акъвазич», фикирна ада. Гъар гьикI ятIани мад акъваздай мумкинвал амачир.

— Ттаб авуна, ахпа адач ччиниз гьикI килиг хъийида,— лугьуда Мирзевалади.— Зун асмишиз хъайитIани завай ттаб ийиз жедач.

Иифизни геж ксана, пакамахъ фад кардал физвай гададин ччин чIуру тир. Адгн ччин са рипе цуькI ви-гъейтIа квахъдайвал авай. Маруоя адал дуьшуьш хъана. Накъ гуьруьшмиш тахъунин гъакъиндай Мирзевалади рушаз са кве гаф лугьуз мецел гъанвай. Амма Маруся адалай вилик акатна.

— Мирзевала, вуна заз багъишламиша,— лагъанаада.

— Яъ, вуч багъишламишда? Вун ви ихтиярда авай кас я. Вуна заз багъишламиша. Мад за вун инжиклу хъийидач.

— Зиди рикIивай я. ДуIъриданни вуна заз багъиша.

• ДекIени, вуна а пчIи рахунар акъвазрин. Аллагъди багъишрай!

Гада мад раханач. КIвалахдал фена. Руш ичIи твакI хъиз амукъна. «Гъакъван юмшагъ гадади гила вичин лезгивал авуна». — фикирна Марусяди.

Вахтунда атана кIани акъул лезгидиз къулухъай кведа лугьуда. Им и сефердани гъахъ хъана. Гъа икI къванйи хъаначиртIа рушанни гададин араяр нубатсуз турши жезвай.

Пчина цIун тини ишинзавай. Кве къулунин арадайвиниз цIун тинидин табагъар физвай. Пчинал вилер алай устIарди фикирна: «Ваъ, акI жедач. Зун батIул я. Зун туьнт хъана кIандачир. Адахъ галаз мецелди рахана кIанда».

Агъ мез! Дуьньяда виридалайни ширин затI вун я. Ви мецикай вирт кIвахъзава лугьуда. Им ширин мез авай касдиз лап дуьз къимет гунуг я. Агъ мез! Дуьньяда виридалайни туькъуьл затI вун я. Ви зегъер кIвахъзавай мез атIун лугьуда. Пад квачир сив авай касдиз имни лап дуьз къимет гунуг я. Хъсан мез ислягъвилин, дуствилин алат тирди хъиз, пагъакъан мез мидявилин алатни я эхир.

Мирзевала, вичин фикирдиз къачупвайвал, \\.фу-сядин кIан-пун ахтармишун патал адахъ галач ширин мецелди, сабурлувилелди рахадайвал тир. Илии, чъ--хи стхади а-вур ихтилатарни ада тикрар иГшзпай. Алискера лагъанай:

— Мирземегъамедахъ вичин тахсирдин жаза агакъна. Дана, чуьнуьхун аданди ахмакъвал хъана Гъамни чи рабочийрин къажгъандик кутуна кIанда. Ахпа ам табадагъ жеда. Захъни гъадахъни хзанар ава. Абур хуьре, чун ина, акI виже кведач. Пака вунани, Темирханани мехъерар ийида. Герек чна гъарда вичиз ацукъдай са къазма эциогна кIанда. И карда чаз гьукуматдини куьмек гузва. Амукъна къуьзуь дидени-буба. Чпиз кIан хъайитIа чна гъабурни иниз хкида. КIан тахъайтIа, хуьре амукърай, чна абурал гъил алаз ийида. Гилан зампанардин яшайишдин шартIар, заз чиз, гъа ихътинбур я. Коммунальнй кIвалерик умуд кутуртIа, исятда ам гъеле мукъварал алай кар туш. Дявдин хар галукънавай уьлкве арадиз ахкъуддалди са флан къадардин вахтар фида...

— Чехи стха гъахъ я,— лагъана Мирзевалади вичи-вичик. Еке бегълеяр алай гъиле авай ракъун лаш пчина экъуьрна. Мугъарада авай сев хъиз кве раган арада уьмуьр кечирмишай вахтар, гъелбетда, амач. Гегенш хъанвай рикIериз ачух майданар, акъуллу килериз ва гъунарлу гъилериз гъайбатлу крар-кIвалахар герек я.

Сиристав яна. Сменадин рабочийр дегиш хъана, Мирзевала Маруся гуьзлемишиз къапудал акъвазнавай. Шуьнедин плиткаяр ийидай цехдин рабочийр вири хъфена. Маруся абурук квачир. КилигайтIа, ам михъи парталар алаз, тади кваз куьчедай физва. «^раб ам кIвалахдал алачир жал? Ам пакаман сменада авайд тир эхир» фикирна жегъилди адаз эверна:

— Маруся!

— Гъай!

Элкъвена килигай руш, кIуфук мили хъвер кваз Мирзеваладин патав атана. Адан бурма ва расу чIарар тару хкажзавай.

— Зи туьнт рахун багъишламиша,— лагъана гадади.

— Мирзевала, чуч комсомолдин членар я. За ваз са гаф лугьун: хъел атун, туьнт хъун инсандин зайифвал я. Са кпс рахадайла, сабур къуна, эхирдалди яб

акална кIанда. Масад жувакай инжиклу авун кьегьалвал туш.

— Зун гъавурда акьунва,— жаваб гана ада.—Мад за кьваларай акъатиз хъайитIани а туьнтвал ийидач. Де лагь кван тавакьуйда, заз азаб гузва. Цуькведин са пришдин карни авачиз завай вун инжиклу авун хъанва.

— Гена хъоан хъана, вуна заз эверна. ТахъайтIа зун вакай рикI хана хъфин жедай.

— Ам вуч лагъай чIал я?

— Сенвиз ви стха хъиз, армиядай ахъаяай зи ярни хтана. За кье расчет вахчуна. Чун кье няниз Лисичанскдиз хъфизва. Зун рекье хуказ вун вокзалдал кьведани?... Де гьелелиг, заз геж жезла.

Некьид кIуфал хъвер кьугъвазвай Мар>ся, кьил хкажна, хур экъисна, кьветрен еришдалди ккамар кьачунивди фена.

Маруся хъфизвай няниз Мирзехала са кIунчI цуькверни гваз вокзалдал фенай. Вагонда акъахнавай Марусяди цуьквер кьабулна, адан гьил чуькьвена ва лагъана:

— Лисичанскда за шуьшедин заводда кIвалахда. Вахъ галаз соревнование тухуда. Кагъазар кхьиди. Килиг, жаваб це. Де вун сагърай! #

Мирзехалади рекье гъатнавай поезддиз килигиз гьил юзурна. Марусядихъ лалаз сифте таниш хъайи вахтар адан рикIел хтанвай. А чIавуз ада рушан ачухвал гъаясузвал яз Исабнай. Гила ада гаашманвал чIугвазвай. «Вичин ярни галаз Маруся ина амуькнайтIа ажеб жедай» фикирна ада. РикIе чIуру хиял авачир инсан жувавай ччара хъайила гъайиф жеда, эхир.

Къум, кьванци цIивиндин, рехи кьванерин гъуьрер какадарна пчиниз вигъенва. ЦIун тини ишинзава. ЦIун лаваш ракъун рамкадай винелди чIугвазва. Машиннованный цехдин устIар Мирзехала пчинин кьилихъ акъвазнава. Ам фикирлу я: «И шуьшедин кьацувал хкудлай рехъ хъанайтIа ажеб жедай». УстIардин куьмекчи Алискера пчинлай виниз авай ракъун муькьвел акъвазна са вучатIани ийиава. Инал кьвдар авачир кьван чими я. Алгъанвай адан пелекай стIал-стIал гьекь кIвахъзава, перемдин юрфар михъиз яд хъанва Темирхана кьвед Лагъай мертебада шуьшедин табагъар атIузва Мирзехамедан бригаади а патал алай 164

кIвале шуьшеяр яшикра твазва ва вагонриз ягъизаа. Кьуд сгхади зарблу кIвагахдин чешне кьалурзэва Сменадин вахт куьтягъ хъана Гьасил авур шуьшрйрин кьадар гьисабна.

— Ваъ, акI туш,— лагъана устIарди.— Ам ччин чIурна Темирханаз килигна.— Дуьз гьйоабнавач.

— ЯтIа, жува гьисаба,— жаваб пана гъвечи стхадди, кIамаз хъунивди.

— Чун кьвед якъадаш, стхаяр тирди хъиз коммунистарни я. Учет дуьз тахвай кардихъ рябет жедач,— лагъана Мирзехалади

Ахтармишна, цIийиз гьисабар къуна. Сифтедай гьалатI хъайи Вйш метрдин шуьшеяр алава хъувуна. Гъахъ гъакъинихъ агакъна.

— Чун чIана кIвалахдин вахт кечирмишзавайбур туш. Гъар са декъикъа гьасил ийизвай шейиналди алцумзавайбур я,—■ алав,а хъувуна устIарди.

Заводдин коллективди ирид йисан план вахтундилай вилик кьилиз акъудун патал соцсоревнование тухузва. Нетихада гъар йисан план артухни алаз тамарзава. Заводда коммунист зегъметдин бригадаяр гьеле 1959-йисуз арадиз атанва. И женгина Мирзехала ва адан стхаяр кьулухъ галамуькьзавач. Майдин суварин вилик квай йикъар тир. Заводда социалист соревнованиедин итогар кьазвай. Партийный бюродин секретардин столдал кIвенкIеIчийрин яргъи список ала. Списокдин кьиле Абдурагъманов Мирзехала кьхенвай.

Советрин Союздин Коммунист партиядин XXII-сьездин вилик квай йикъара заводдин коллективдиз шад хабар атана. Игитвили кIвалахдал лайихлу кьимет эцигна Дагъустандин совнархоздинни Дагъустанди профюоюзрин Советдин кьарардалди «Дагогни» заводдиз Коммунист Зегъметдин кархана лагъай гъуьрметлу тIвар гана.

Хев квачиз, кагъулвилелди кIвалахдайдаз тенбел лугъуда. Устадвилелди, зирекдаказ, муькуфдалди ашкьилудаказ кIвалахдайдаз кьучагъ, «кьизилдин гьилер» лугъуда. Амма коммунист зегъметдин бригаадин, карханадин членар лагъай тIвар, им кьетIен тариф я. «Дагогни» заводдин рабочияр и гуьзел тIвар-цIиз лайихлубур тирди абурун ашкьилу крари субутарзава.

Эхиримжи пуд йисан къене заводдин рабочийр>! К'валах хъсанарунин барадай 645 теклиф гана. Абур ишлемишуни саки зур миллион манатдин менфят гуз за. Коллективдин женгинин дибдин шартI продукциядин ери хъсанаруникай, шей жуваз акъваздай къимет агъузарукикай ибарат я. Шуъшедик квай къацувал хкатзава, адан къимет агъуз жезва. Шуъшейрин шартI-лу ящикдин къимет виликдай къуд манатдилаини вине авайтIа, гила пуд манатдилаи тIимил артух я.

— Ам тIимил я,— лугъузва рабочийри,— чна ам и мукъвара пуд манатдилаини агъузарда.

Заводда к'валах ислягъвили шартIара къызгъин тир. Гъевес хкаж хъанвай рабочийрин соревнование гегъенш жезвай. И соревнованиедик заз чидай ксарни квай. Абур я жергедин, низамдик нваз к'валахзавай инсанар — къуд стха, Абдурагъманан гадаяр — шуъшедин устIар, коммунист Мирзебала, устIардин куъмекчи Алискер, шуъшеяр атIудай устIар, коммунист Темирхан ва грузчикрин бригадир Мирземегъамед я. Абуру къив гуз к'валахзава. Къив гуни деминин гуьгъуьлар хъиз к'валахзавайбурун гуьгъуьларни къалурда.

Завод худда тур сифте йисузни (1926) адан к'валахдин нетижаяр цифрайралди гъисабнай. А чIавуз йиса 600 агъзур квадратный метр шуъшеяр гана. К'Двалахдин нетижаяр гилани цифрайралди гъисабзава. А йисуз акъудай къван шуъшеяр гила, тек са 20 юкъуз гъасил ийизва. йиса гъикъван жедатIа, к'елзавай кас, гила жува гъисаба. Вазни арифметика чида. Ихтияр це, и гъвечIи ппар за вални зцигин. Гирт гзаф ругур якIу рикI ягъай инсандиз бегъем гъял тахъанвай як ширин жедалда. Де ятIа килиг, проб ая кван.

Огнидин къуд пата цIийи яшайиш туькIуьрзавай женгни къызгъин я. Чахъ-чахъдин, пахъ-пахъдин сесе-ри поселка гецуькъзава. Булдозерди ччилер къазми-шиз язава хандакIар. Подъемный кранри къванер хка-жиз эцигзава цлар. Хкаж жезва дарамат. Арадиз къевезва имарат. Багъманчийри кутазва багълар. Гъай-ранарзава рехи дагълар. Тухузва пландик квай рекъер. ЧIугвазва къанаварни хуьлер. Жезва къвердавай яратмиш. Аваданвал, къулайвал мадни артмиш.

К'валахдилаи хтай устIарди ял ягъиз дивандал къвал вигъенвай. Почтальонди адаз са кагъаз хкана КилигайтIа, ам Марусяди ракъурнавайди тир. Украи-166

иада Лисичанскдиди шуъшедин заводда к'валахзавай ада дусгвилин саламар ракъурунихъ галаз, амай га-фарин арада аваз кхъизвай: «. . Захъ галаз социалист соревнованиедик экечIун патал эверзава за ваз. Шар-тIар ихътинбур я»...

«Гъуьрметлу Маруся! — жаваб гана адаз Мирзеба-лади.— ... Ваз чида, чи заводди куь заводдихъ галаз социалист соревнование тухузва. Соревнованиеда хъан-вай агалкъунриз килигна, и мукъвара чи заводдиз РСФСР-дип Министррин Советдинни ВЦСПС-дин гъи-лай-гъилиз къведай Яру пайдах ва пулдин пишкешар гапва. За ви эвер гун хушдаказ къабулзава. Зун инан-миш я, чун инлай гуьгъуьнизни къулухъ галамуькдач.

Хсуси яшайишдикай лагъайтIа, зун мукъвара эв-лелмиш хъана., Захъ галаз школада к'елай руш къа-чупа за. Ви рикIел аламани, за ваз адакай ихтилатар авунай. Адан тIвар Рагъимат я. Ада ваз саламар ра-къурзава. Зи юлдашни вун хъин хуш тIебиатдин ди-шегъли я. Мугъманрал гзаф рикI алай кас я. Муьглет: къачурла, ви гъуьлни галаз къунагълухдиз ша. За квез чи к'валихъ галай усадбадай тухдалди цпицIар гуда...»

Пакамахъ фад къарагъай Мирзебала, кагъаз поч-туниз вигъенз, заводдиз к'валахдал фена.

ЦIун тини ргазва,
Чразва цIун лаваш!...

КЪИЛЕР

Гъуьлуьн лепеяр	5
Зардин кърмаж	101
Цун лаваш	147

Зияутдин Эфендиев

МОРСКИЕ ВОЛНЫ

На лезгинском языке

Редактор *М. Шихвердиев.*

Художник *Г. Сунгуров.*

художник *И. Гунгуров.*

Художествен, редактор *Е. Омельченко.*

Техн. редактор *А. Абдуллаев.*

Корректор *Р. Гаджиев.*

Сдано в набор 29.1-1965 г. Подписано в печать 5.IY-1965 г.

Форм. бум. 84-хЮ87з2. Бум. л. 2,625. Печ. л. 5,25. Усл. печ. л. 8,61.

Уч.-изд. л. 8,37. СО2087. Тираж 4000. Цена 25 к. Переплет 10 к.

Дагестанское книжное издательство Управления по печати при
Совете Министров ДАССР, Махачкала, ул. Маркова, 55. Зак. №237.

Типография им. С. М. Кирова Управления по печати при
Совете Министров ДАССР, Махачкала, ул. Маркова, 51.